माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला : ग्रन्थांक ५०

श्री विजयवर्णिविरचित

शृङ्गारार्णवचन्द्रिका

(अपरनाम अलंकारसंग्रह)

सपादक
डॉ० वामन महादेव कुलकर्णी
एम० ए०, पी-एच० डी०

प्रकाशक
भारतीय ज्ञानपीठ

माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला
ग्रन्थमाला सम्पादक
डॉ० हीरालाल जैन, डॉ० आ० ने० उपाध्ये

प्रकाशक
भारतीय ज्ञानपीठ
प्रधान कार्यालय
९, अलीपुर पार्क प्लेस, कलकत्ता–२७
प्रकाशन कार्यालय
दुर्गाकुण्ड मार्ग, वाराणसी–५
विक्रय कार्यालय
३६२०।२१ नेताजी सुभाष मार्ग, दिल्ली–६

प्रथम संस्करण
वीर निर्वाण संवत् २४९५
विक्रम संवत् २०२६
सन् १९६९
मूल्य तीन रुपये

मुद्रक
सन्मति मुद्रणालय
वाराणसी

MĀNIKACHANDRA D. JAINA GRANTHAMĀLĀ : NO. 50

ŚṚNGĀRĀRṆAVACANDRIKĀ

(Alankārasaṁgraha)

of

VIJAYAVARṆĪ

Edited by

Dr. V M. Kulkarni,
M. A., Ph. D.

Published by

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA

Mānikachandra D. Jaina Granthamālā
General Editors :
Dr. H L. Jain and Dr A. N Upadhye

Published by
Bhāratiya Jñānapītha
Head office
9, Alipur Park Place, Calcutta-27
Publication office
Durgakunda Road, Varanasi-5
Sales office
3620/27 Netaji Subhas Marg, Delhi-6

First Edition
V N S. 2495
V S 2026
A D 1969

Price Rs 3/-

CONTENTS

General Editorial

It gives us great pleasure to present to Indologists an edition of the Śṛṅgārārṇava-candrikā, a hither-to unpublished work on Sanskrit poetics Vijayavarṇī, a disciple of Munīndra Vijayakīrti, composed this work at the request of King Kāmirāja of Bangavādi (in Karnātaka) who flourished, it is believed, towards the close of the 13th century A. D. The work deals with various aspects of poetics It commemorates the glory of King Kāmirāja by means of the examples with which the author illustrates the different points of poetics In this respect the work is akin to the Rasagangādhara of Jagannātha, Ekāvalī of Vidyādhara and Pratāparudra-yaśo-bhūṣaṇa of Vidyānātha in which all the examples are composed by the authors themselves and contain panegyrics of their patrons

The present edition of the Śṛṅgārārṇava-candrikā is based on a single Ms which fell into the hands of Dr. A N Upadhye who entrusted it to Dr. V M Kulkarni for authentically editing it No other Ms is reported from any other source Dr Kulkarni, who is a very keen student of Sanskrit poetics, has spared no pains in presenting the text as faithfully as was possible in the circumstances He has added a learned and critical Introduction to the text wherein he has discussed various relevant topics, such as the personal history of the

author, his age, his poetry, the title of the work, a summary of its contents and its sources He has also added at the end various useful Appendices. All this material, so carefully presented, it is hoped, will be of great use to readers in appreciating the contents of this new work on Sanskrit poetics

This Granthamālā has done signal service to the cause of Jaina literature by bringing to light many unpublished works in Sanskrit and Prākrit We are grateful to Shriman Shanti Prasadaji and to his enlightened wife Smt. Ramaji for so generously shouldering the responsibility of this Granthamālā It is both an opportunity and a challenge to all earnest workers in the field of Jaina literature Many small and big works in Sanskrit, Prākrit, Apabhraṁśa etc. still lie neglected in old Bhaṇḍāras, and we earnestly appeal to our scholars to edit them and present them in a neat form, so that the cultural heritage of our land is properly appreciated Our thanks are due to Dr. V M Kulkarni for his kindly editing this work for our Granthamālā

Jabalpur — H L. Jain
Kolhapur — A N. Upadhye

प्रधान सम्पादकीय

शृङ्गारार्णव-चन्द्रिका के इस सम्पादन को भारतीय विद्या के प्रेमियों के समक्ष प्रस्तुत करते हुए हमें बड़ी प्रसन्नता हो रही है। यह रचना संस्कृत काव्यशास्त्र विषयक है जो अभी तक अप्रकाशित थी। इसके कर्ता मुनीन्द्र विजयकीर्ति के शिष्य विजयवर्णी थे और उन्होंने इसे कर्नाटक प्रदेशीय वगवाडि के कामिराज नामक नरेश की प्रार्थना से बनाया था। ये नरेश १३वीं शती के अन्त में हुए माने जाते हैं। ग्रन्थ में काव्य-शास्त्र विषयक अनेक बातों का समावेश है जिनके उदाहरणों में राजा कामिराज के यश का वर्णन किया गया है। इस सम्बन्ध में यह रचना जगन्नाथकृत रसगंगाधर, विद्याधरकृत एकावली तथा विद्यानाथकृत प्रताप-रुद्रयशोभूषण से समानता रखती है क्योंकि उनमें भी समस्त उदाहरण उनके कर्ताओं द्वारा स्वयं रचित हैं और उनमें उनके संरक्षकों का यशोगान भी पाया जाता है।

शृङ्गारार्णव-चन्द्रिका का प्रस्तुत संस्करण केवल एक मात्र प्राचीन प्रतिपर आधारित है जो डॉ० आ० ने० उपाध्ये को हस्तगत हुई थी और जिसे उन्होंने प्रामाणिक रीति से सम्पादन हेतु डॉ० व्ही० एम० कुलकर्णी के सुपुर्द की थी। इसकी अन्य किसी प्राचीन प्रति का कहीं से अभी तक पता नहीं चल सका है। डॉ० कुलकर्णी संस्कृत काव्यशास्त्र के बड़े लगनशील अध्येता हैं और उन्होंने वर्तमान परिस्थितियों में जहाँ तक सम्भव था वहाँ तक ग्रन्थ को उसके यथार्थ स्वरूप में प्रस्तुत करने में कोई कोर-कसर नहीं रखी। उन्होंने ग्रन्थ की विद्वत्तापूर्ण आलोचनात्मक प्रस्तावना भी लिखी है, जिसमें उन्होंने ग्रन्थकर्ता का इतिहास, रचनाकाल, काव्य-स्वरूप, ग्रन्थनाम तथा संक्षिप्त विषय-वर्णन एवं उसके स्रोतों आदि अनेक

उपयोगी विषयों का विवेचन किया है। उन्होने ग्रन्थ के अन्त में अनेक उपयोगी परिशिष्ट भी जोडे है। यह सब सामग्री बडी सावधानी से प्रस्तुत की गयी है और आशा की जाती है कि वह इस काव्यशास्त्र विषयक रचना के विषयो को समझने मे पाठको को बहुत उपयोगी सिद्ध होगी।

प्रस्तुत ग्रन्थमालाने सस्कृत और प्राकृत भाषाओके अनेक अप्रकाशित ग्रन्थो को प्रकाश में लाकर जैन साहित्य की स्मरणीय सेवा की है। हम श्रीमान् शान्तिप्रसाद जी और उनकी विदुषी पत्नी श्रीमती रमाजी के बहुत कृतज्ञ है कि उन्होने इस ग्रन्थमाला के भार को बडी उदारतापूर्वक अपने कन्धोपर वहन किया है। उनका यह कार्य जैन साहित्य के क्षेत्र में उत्साहपूर्ण कार्यकर्ताओ के लिए एक सुअवसर और चुनौती भी है। सस्कृत, प्राकृत, अपभ्रश आदि भाषाओ में लिखित अनेक छोटी बडी रचनाएँ अभी भी प्राचीन भण्डारो मे उपेक्षित पडी हुई हैं। हमारा अपने विद्वान् बन्धुओ से आग्रहपूर्वक निवेदन है कि वे इन रचनाओ को स्वच्छ रूप मे सम्पादित कर प्रस्तुत करें जिससे हमारे देश का सास्कृतिक दाय यथोचित रीति से समझा व सम्मानित किया जा सके। हमारी ग्रन्थमाला हेतु कृपापूर्वक इस ग्रन्थको सम्पादित करने के लिए हम डॉ० कुलकर्णी के बहुत कृतज्ञ है।

—हीरालाल जैन
—आ० ने० उपाध्ये

मूलग्रन्थस्य विषयानुक्रमणिका

INTRODUCTION

1. Critical Apparatus

Śrngārārnavacandrikā (ŚC) of Vijayavarnī is being published for the first time from the only available MS. Dr A. N Upadhye to whose efforts I owe this MS. could not get any other MS of Vijayavarnī's work—perhaps it does not exist This MS on which the text is based, is in the Jaina Siddhānta Bhavana, Arrah, (Bihar) In Praśastisangraha* Pt K Bhujabali Sastri describes it

Manuscript No	231 Kha	Śrngārārnavacandrikā
	Author ,	Vijayavarnī
	Subject	Alankāra (poetics)
	Language	Sanskrit

Length 8 5″ (21 6 cm), Breadth 7″ (17.8 cm) Condition Good, Manuscript Paper manuscript, No. of lines per folio about 11, No of letters per line 20 to 22

The MS. opens thus .

श्रृङ्गारार्णवचन्द्रिके अलकार

---

* Pages 73–76, published by Nirmal Kumar Jaina, Secretary, Jaina Siddhānta Bhavana, Arrah 1942

श्री अनन्तनाथाय नम ॥ निर्विघ्नमस्तु ॥
जयति ससिद्धकाव्यालापपद्माकरेय

and ends with

"श्रवणबेलुगुलक्षेत्रनिवासि बि विजयचन्द्रेण जैनक्षत्रियेण इद ग्रथ समाप्त लेखीति मगलमहा ॥ श्री ॥

Generally speaking, the condition of the MS is good but, occasionally, we are faced with lacunae in it Wherever possible I have filled up these gaps I have corrected scribal errors, and the readings, about which I felt doubtful, I have noted in the footnotes In some cases I have corrected the readings by referring to the passages in the books used by the author I have spared no pains in presenting the text of ŚC as faithfully as was possible in the circumstances

2. The Personal History of Vijayavarnī

Nothing is known about the personal history of Vijayavarnī beyond what he has himself told us in the praśasti and the puspikā to his work[1] he was a disciple of Munīndra Vijayakīrti, a devout adherent of the doctrine of Syādvāda, propounded by the great Jinas [2]In the course of a literary discourse he was once asked

1 इति परमजिनेन्द्रवदनचन्द्रविनिर्गतस्याद्वादचन्द्रिकाचकारविजयकीर्ति-मुनीन्द्रचरणाब्जचञ्चरीकविजयवर्णिविरचिते श्रीवीरनरसिंहकामिराजबङ्ग-नरेन्द्रशरदिन्दुसन्निभकीर्तिप्रकाशके

2 स राजा काव्यगोष्ठीषु सभाजनविभूषित ।
अपृच्छद्द्वितीय नाम्ना कविताशक्तिभासुरम् ॥ I 19

It appears, Vijayavarnī was also known as Dvitīya.

by King Kāmirāja of Bangavādi to explain the various aspects of poetics. At the King's request he composed Alaṃkārasaṃgraha called Śrngārārnavacandrikā (ŚC). [3] This work, while elucidating the different topics in poetics, sings the glory of King Kāmirāja through the examples with which he illustrates the different points [4] In the introduction to his work he particularly refers to the poetry of Karnāta poets 'like Gunavarman This reference would lead us to believe that he had himself studied thier poetry A perusal of this SC would reveal that he had studied the standard works on poetics namely, those of Dandī, Bhoja, Dhanañjaya, Mammata and the like Vijayavarnī was in personal association with King Kāmirāja Naturally, his date depends on that of King Kāmirāja.

3 DATE OF KING KĀMIRĀJA

In his Praśasti the author gives the geneology of his patron, and according to Pt Bhujabali Sastri and Dr Nemicandra Sastri, our author's information does not conflict with historical facts Viranarasimha ruled at Bangavādi (1157 A D). He had a brother called

3 Vide footnote No 1, supra

4 गुणवर्मादिकर्नाटकवीनां सूक्तिसचय ।
वाणीविलास देयास्ते रसिकानन्ददायिनीम् ॥ I 7

Pāṇḍyarāja Candraśekhara, the son of Vīranarasiṁha, ruled at Bangavādī (1157 A.D), He had a brother called Pāṇḍyarāja Candraśekhara, the son of Vīranarasiṁha, came to the throne in A D 1208, and his younger brother Pāṇḍyappa, in A D 1224 Vitthalādevī, their sister, was appointed regent in A D 1239 Then her son, called Kāmirāja, came to the throne in A D 1264[6]

Our author wrote his SC at the request of this King Kāmirāja (name is spelt as Kāmarāya, Kāmirāya and Kāmirāya in the MS) Vijayavarṇī must have, therefore, composed his ŚC in the last quarter of the thirteenth century (A D)

A comparative study of the nearly common or corresponding passages between SC and Pratāparudrayaśobhūṣaṇa(PRY),and ŚC and Alaṁkārasaṁgraha, however, raises doubts regarding the date of composition of Vijayavarṇī's work Dr Kane assigns PRY to the first quarter of the fourteenth century. Pandit Balkrishnamurti assigns Amitānandayogin to the thirteenth

---

5 Vide infra, Sources of SC

6 Vide Praśasti samgraha (pp 76–78) edited by Pt K Bhujbali Sastri, Arrah, 1942 and 'दो अलंकार ग्रन्थोंकी पाण्डुलिपियाँ' by Dr Nemicandra Sastri in Jaina-Siddhānta Bhāskara, Part XXIII, Kiraṇa I, Dec 1963

century, whereas C. Kunhan Raja assigns him to the beginning of the second half of the fourteenth century. The date of Amṛtānandayogin remains thus uncertain. A comparative study instituted by me leads me to believe that Vijayavarṇī has much common with PRY and Alaṃkārasaṃgraha for the treatment of a few topics. In the present state of our knowledge the question of Vijayavarṇī's date evades definite determination, and it is but right to keep it open till definite and conclusive evidence comes forth

4 VIJAYAVARṆĪ'S POETRY

In the introduction to his ŚC Vijayavarṇī refers to himself as Kaviśaktibhāsura'[7] and as 'Kavīśvara'[8] and to his own work in glowing terms[9] For his Kārikās he is deeply indebted to authoritative works on poetics and he expressly states, on a few occasions, that he has followed 'Pūrva-śāstra' The illustrations and introductory stanzas are, however, his own A few of these illustrations would appear to have been modelled on those found in his authorities Considering his verses it is difficult to admit his claim to high poetic power or to the title 'Kavīśvara' His poetry is rather

7 I 19

8 I 26

9 I 23-28

pedestrian and highly conventional There is hardly anything which enlivens his ŚC. His ślokas are easy to understand At handling elaborate metres he is not so adept. He is guilty at a number of places of the metrical defect called yatibhanga He profusely uses expletives Occasionally we come across similies which are striking[10], but the work, as a whole, has value rather for its subject-matter than for its literary merit

5 The Title of the Present work

In the course of his introduction[11] to the present work the author tells us that at the request of King Kāmirāja he composed Alaṁkāra-saṃgraha called ŚC The colophon[12] refers to the title as "Śrngārārnava-candrikā-nāmni alaṃkāra-samgrahe " From these references it is crystal clear that the author gives 'Alamkāra-sangraha' as the general name to the work and ŚC as the distinguishing appelation The name 'Alaṁkāra-sangraha' consists of two words (1) alamkāra and (2) sangraha The word alamkāra stands here

---

10 III I, IX 62

11 इत्थ नृपप्रार्थितेन मयालङ्कारसग्रह ।
क्रियते सूरिणा नाम्ना शृङ्गारार्णवचन्द्रिका ॥ I 22

12 Vide colophon at the end of Chapters I, II, IX and X
विजयवर्णिविरचिते शृङ्गारार्णवचन्द्रिकानाम्नि अलङ्कारसग्रहे

obviously not in its restricted sense of figures of speech but in its wider sense denoting all such factors as word and sense that should find place in poetry, rasa, bhāva, guṇa, vṛtti, rīti, śayyā, pāka alaṁkāras and doṣas (which poet should avoid in his composition), in short, Sanskrit poetics Saṃgraha primarily means a collection but here it signifies a compendium[13] or a brief exposition Alaṃkāra-saṃgraha therefore means 'A compendium or a brief exposition of Sanskrit poetics[14]', and metaphorically, the work dealing with it

According to some, saṃgraha comprises three parts, namely, uddeśa (simple enumeration), lakṣaṇa (definition) and parīkṣā (examination or exposition) The present work contains all the three.

The title SC is made up of three words 1 Śṛṅgāra, 2 arṇava and 3 candrikā The word śṛṅgāra denotes one of the eight or nine rasas bearing that name, arṇava means an ocean, and candrikā moonlight The whole title, therefore, means 'Moonlight to the ocean of Śṛṅgāra[15] The word candrikā[16] at the end

13 संग्रहः संचित्य ग्रहणं स्वीकारः संचयनमित्यर्थः । अथवा संक्षेपेण स्वरूपकथनम् ।

14 अलङ्काराणां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनमित्यर्थः ।

15 शृङ्गारोऽर्णव एव तस्य चन्द्रिका प्रकाशिका इत्यर्थः ।

16 The words कौमुदी and चन्द्रिका convey this sense when they stand at the end of compounds. Compare the titles ' तर्ककौमुदी, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, सांख्यतत्त्वकौमुदी etc. and रसचन्द्रिका, काव्यचन्द्रिका, नाटकचन्द्रिका, अलङ्कारचन्द्रिका, चमत्कारचन्द्रिका, etc.

of compounds means elucidation or throwing light on the subject treated. The author compares his work with candrikā—moonlight, which is so very lovely and delightful, and thereby suggests that it is a delight to read and study his work which is (implicitly claimed to be) so lucid in its method of composition and style

The title may also be explained as "The work imparting special knowledge about poetics covering śṛngāra-rasa and allied topics"[17]

The work does not prominently treat of śṛngāra nor the author has anything new to say regarding śṛngāra as Bhoja had in his Śṛngāraprakāśa The reason why śṛngāra finds a place in the title is probably this Śṛngāra rasa is regarded as the prince (queen ?) among sentiments (rasarāja) When this very essential and vital topic of poetics is mentioned in the title, it automatically follows that other, comparatively less important, topics of poetics are implied by it or covered under it

6 A Brief Summary of the Contents of SC

The work opens with a homage to Lord Jina, and goes on to describe some of the predecessors of King

17 शृङ्गारोऽर्णव एव तस्य चन्द्रिकेव (उच्छ्वसयती–वर्धयन्ती) चन्द्रिका ।
शृङ्गाररसादि साहित्यशास्त्रविषयक विशिष्ट ज्ञानं बोधयन्तीत्यर्थ ।

Kāmırāja, the patron. The first chapter[18], mainly deals with consequences ascribed to initial letters of any composition and to the metrical feet employed in it

The second chapter[19] enumerates seven groups of poets and deals with fourfold sense and fourfold power of word.

The third chapter[20] deals with Rasa, Bhāva and their varieties with illustrations of each and every type

The fourth chapter[21] is a study of the types of hero and heroine and their friends and messengers and their rivals

The fifth chapter[22] treats of ten Guṇas.

The sixth chapter[23] makes a study of Rīti and its kinds

The seventh chapter[24] deals with Vṛtti and its varieties.

The eighth chapter[25], which is the shortest of all, deals with the concepts śayyā of and pāka

---

18 Chapter I (vv 1–63) Varṇagaṇaphala-nirṇaya
19 Chapter II (vv 1–42) Kāvyagata sabdārtha niścaya
20 Chapter III (vv 1–130) Rasabhāvaniścaya
21 Chapter IV (vv 1–163) Nāyakabhedaniścaya
22, Chapter V (vv 1–31) : Daśaguṇaniścaya
23 Chapter VI (vv 1–17) Rītiniścaya
24 Chapter VII (vv 1–16) . Vṛttiniścaya
25 Chapter VIII (vv 1–10) Śayyā-pāka-niścaya

The ninth chapter[26], which is the longest of all deals with Arthālankāras

Lastly, the tenth chapter[27] treats of Dosas in a poetic composition and also of circumstances when they cease to be so

7 Sources of the ŚC

A striking feature of this work is that all the examples given as illustrations of the different points, are composed by Vijayavarnī himself and go to glorify King Kāmirāja In this respect it resembles Vidyādhara's Ekāvalī (1285–1325 A D) Vidyānātha's PRY (1300–1325 A D)

As the work is composed in the decadent period of Sanskrit literature and as it deals with a scientific subject, poetics, on which authoritative treatises of masterminds were already in existence, it would not be fair on one's part to expect any originality or contribution to poetics from Vijayavarnī Occasionally, he clearly states that his descriptions are in accordance with earlier authorities[28] A perusal of his work reveals

26 Chapter IX (vv 1–310) Alaukāraniscaya

27 Chapter X (vv 1–197) Dosaguna-niścaya

28 अत्त अतो कारणतोऽस्माभिरुच्यते रसलक्षणम् ।
पूर्वशास्त्रानुसारेण भावभेदविशेषितम् ॥ III 2
अतोगुणा प्रकीर्यन्ते पूर्वशास्त्रानुसारत ।
कामिराय नराधीश श्रूयतां भवताधुना ॥ V 3
अन्ये विकल्पा द्रष्टव्या आक्षेपाणां विचक्षणे ।
मया शास्त्रानुसारेण दिग्मात्रं सम्प्रदर्शितम् ॥ IX 174

that he had carefully studied the authorities on poetics The matter relating to the predictive character of the initial letters and metrical feet, which the author treats of in Chapter I, is generally described in works on metrics Some early works on metrics are irretrievably lost but a few passages from such works are preserved in the works of later writers where they are quoted, perhaps directly from the original sources but mostly they appear at second hand, quoted from some writer who quotes them Thus some ślokas are quoted by Nārāyaṇabhatta in his commentary on Vrttaratnākara with the introductory remark taduktaṃ Bhāmahena[29] These ślokas inform us of Varna-phala and Guṇa-phala. It is very doubtful if this Bhāmaha is the same man who wrote Kāvyālankāra' Nārāyanabhatta also quotes some passages describing the deities of Ganas and auspicious or inauspicious character of the initial Ganas with the introductory remark

अन्यैस्तु देवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि—

It is the authors of Alankārsangraha and ŚC who have introduced this topic in works on poetics In Chapter II the author gives a sevenfold classification of poets based on their taste or aptitude for a particular type of literary composition This classification is

29 Vide appendix-C

somewhat different from the eightfold classification of poets given for the first time by Rājaśekhara in his Kāvyamīmāṁsā[30]. Whereas Rājaśekhara names the groups of poets and adds stanzas to illustrate the type of literary composition of each one of them, Vijayavarnī gives a definition of each one of the groups of poets but does not illustrate the types of their literary composition—ŚC and Alankārasangraha, however, agree in their classification and definition of groups of poets leading to the conclusion that one of them must have borrowed from the other[31]

In the same chapter the author treats of the fourfold sense of words 1 Mukhyārtha with its four kinds ((i) Jāti (ii) Kriyā (iii) Guna and (iv) Dravya) 2 Lakṣyārtha 3 Gaunārtha and 4 Vyangyārtha, and the fourfold power of words 1 Abhidhā 2 Lakṣanā (with its three kinds (i) Jahatī (ii) Ajahatī and (iii) Jahatyajahatī) 3 Gaunī and 4 Vyañjanā It is the Mīmāmsakas who look upon Gaunī as a separate power of words[32] This whole discussion is, generally speaking, based on Kāvyaprakāśa (Ullāsas II and III)

30 Vide Appendix-C

31 Vide Appendix-D

32 गोणीवृत्तिर्लक्षणातो भिन्नेति प्रभाकरा । Ratnāpana (p 44) Vidyanātha, however, emphatically says गोणवृत्तिरपि लक्षणाप्रभेद एव । Pratāprudrayaśobhūṣana (pp 44–45)

In Chapter III the author deals with Rasa and Bhāva and their divisions He treats of nine Sthāyibhāvas, nine Rasas, Vibhāvas (Ālambana and Uddīpana), Anubhāvas, eight Sāttvika bhāvas and thirty three Vyabhicāri (Sañcāri) bhāvas, and such details about Rasas as the primary and the derivative Rasas, (their inter relations), their harmonies and conflicts, their colours (Varna) and their presiding deities (Adhidevatā) He clearly acknowledges his indebtedness to ancient or earlier authorities on the subject[33] A study of his definitions of technical terms relating to Rasa-Bhāva and the like corroborates his statement Two points, however, deserve special mention his description of the different factors relating to Śānta-Rasa is typically Jaina[34] and is original, another remarkable point is that the author mentions Para-Brahma as the presiding deity of Śrngāra In his celebrated commentary[35] on Nātya-śāstra Abhinavagupta writes

वीरो महेन्द्रदेव स्यात् बुद्ध शान्तोऽब्जजोऽद्भुत । इति शान्तवादिन केचित् पठन्ति । बुद्धो जिन परोपकारैकपर प्रबुद्धो वा ।

From this statement it is clear that the author had not Abhinava-bhārati before him but some other text where

---

33 अत कारणतोऽस्माभिरुच्यते रसलक्षणम् ।
पूर्वशास्त्रानुसारेण भावभेदविशेषितम् ॥
—ŚC III 3

34 III 109–112.

35 Abhinavabhārati Vol I p 299

Para-Brahman has been mentioned as its presiding deity No early work on Alaṁkāraśāstra which would be regarded as standard and well-known makes any reference to Para-Brahman as its presiding deity Dr Raghavan states that "the Alankārasarvasva of Harsopādhyāya (?), written for one Gopāladeva, makes the supreme spirit, Para-Brahman, as the Devatā of Śānta[36] We, however, do not know the exact date of this work which would have enabled us to determine the inter-relation between these two works Alaṁkārasangraha of Amrtānandayogin speaks of Para-Brahman as the presiding deity of Śānta-rasa There is a close agreement between ŚC of Vijayavarnī and Alaṁkārasaṃgraha of Amrtānandayogin in their treatment of some common topics from poetics[37] The dates of these two works as proposed by scholars[38] do not, however, permit us

36 The Number of Rasas (p 50) The Adyar Library, Adyar, 1940

37 See Appendix–D

38 For the date of Vijayavarnī vide pages 2 and 3 supra For the date of Amrtānandayogin, vide Introduction to Alamkāra-sangraha (pp iv to vi) edited by Pandita Balakrishnamurti, Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati (1950) and Introduction to Alamkārasangraha (pp XXXVIII-XLIII) edited by V Krishnamācharya and K. Rāmachandra Sarma (The Adyar-Library Series-No 70, 1949).

to state categorically that Vijayavarnī has drawn upon Amrtānandayogin's work.

In Chapter IV the author deals with characters . the hero, the heroine and their types, the enemies of the hero and tho Dūtī. A comparative study of this chapter and the second Prakāśa of Daśarūpaka reveals that Vijayavarnī is heavily indebted to Dhanamjaya in his treatment of the characters[39] He differs with Dhanamjaya on three points

1 Dhanamjaya speaks of three friends (Sahāyas) of the hero[40] 1 Pīthamarda (patākānāyaka), 2 Vita, and 3 Vidūsaka Vijayavarnī adds the fourth Nāgarika[41] to the list

2 Dhanamjaya mentions three types of heroines[42]: 1 Svīyā (= Svastri or Svakīyā), 2 Anyā (= Anyastrī or Parakīyā) and 3 Sādhāranastrī (Sādhāranā).

Vijayavarnī makes them four[43] by adding one more type, viz Anūdhā He, however, says that according to one view, Anūdhā is parakīyā only and hence there are three types of heroines only

---

39 Vide Appendix-C
40 Daśarūpaka II, vv 8-9 (ab)
41. ŚC IV vv 29-32
42 Daśarūpaka II, v15 (ab) and vv20 (cd)-22 (ab)
43. ŚC IV, vv 43-59.

3. In Dhanamjaya's view if absence is due to death the love sentiment cannot be present[44]. Vijayavarṇī advocates the view that Karunātmaka-vipralambha can be present if one of the two, (the lover and his beloved) passes away and the other laments his or her death[45] Now, Vidyānātha[46] also speaks of four Sahāyas of the hero but his list has Ceta and no Nāgarika. Rudrata[47] and Dhanamjaya[48] speak of two types of Parakīyā or Anyastrī Kanyakā and Anyodhā Vijayavarnī mentions Parakīyā and Anūdhā (= Kanyakā) separately and makes four types of heroines Of course, he is fully aware of the views of Rudrata and Dhanamjaya that Anūdhā (= Kanyakā), too, is regarded as not one's own (Parakīyā) Finally, in setting forth the four kinds of Vipralambhaśrngāra he has followed Rudrata[49]

---

44 Dasarūpaka IV, vv 50–51 (ab) and vv 57–68

45 SC IV, v 103 and v 110

46 Pratāparudrayaśobhūsana, Kāvyaprakarana, v 40

47 परकीया तु द्वेधा कन्योढा चेति ते हि जायेते ।
—Kāvyālamkāra XII-30 (ab)

48 अन्यस्त्री कन्यकोढा च ।
—Dasarūpaka II–20 (c)

49 अथ विप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं चतुर्विधो भवति ।
प्रथमानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वेन ॥
—Kāvyālamkāra XIV-1

and,

करुणः स विप्रलम्भो यत्रान्यतरो म्रियेत नायकयोः ।
यदि वा मृतकल्पः स्यात्तत्रान्यस्तद्गतं प्रलपेत् ॥
—Kāvyālamkāra XIV-34

In Chapter V the author treats of Gunas A careful and comparative study of the definitions of these ten Gunas with those given in the Kāvyādarsa reveals that Vijayavarṇī closely followed Daṇḍī[50], and occasionally Vāmana[51] Vijayavarnī paraphrases Daṇḍī's definitions[52].

In Chapter VI the author treats of Rīti and its four kinds 1 Vaidarbhī 2 Gauḍī, 3. Pāñcālī, and 4 Lāṭī.

---

50 Vijayavarnī's statement :
एते दशगुणा प्रोक्ता दश प्राणाश्च भाषिता । —V-5(ab)
Unmistakably reminds us of Daṇḍī's
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणा स्मृता ।—Kavyādarśa 42 (ab)

51 Cf अथवा पदबन्धस्योज्ज्वलत्व कान्तिरुच्यते । —V-16 (ab)
and औज्ज्वल्य कान्ति । ३ १ २५
बन्धस्योज्ज्वलत्व नाम यदसौ कान्तिरिति ।
—Kāvyālamkāra-Sūtravṛtti

52. I give here only two examples .
(i) Cf श्रुतिचेतोद्वयानन्दकारिणां कोमलात्मनाम् ।
वर्णानां रचनान्यास सौकुमार्यं निरूप्यते ॥ —V 6
and, अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।
बन्धशैथिल्यदोषोऽपि दर्शित सर्वकोमले ॥
सुकुमारतयैवैतदारोहति सतां मन ।
—Kāvyādarśa I 69-71
(ii) Cf प्रयुक्तो लौकिकार्थोऽपि यथा भवति सुन्दर ।
सा कान्तिरुदिता सद्भि कलागमविशारदै ॥—V. 15
and कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥
—Kāvyadarśa 1. 85

It is Rudrata[53] who for the first time added Lāṭī to the three well known Rītis set forth by Vāmana, Agnipurāṇa[54] and Jayadeva's Candrāloka[55] too speak of these four Rītis In Bhoja's Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa[56] the Rītis number six with the addition of Āvantikā and Māgadhī

The definition of Rīti given by the author is in agreement with the one set forth by Vidyānātha in his PRY[57]. Vidyānātha, however, speaks of three Rītis only, omitting Lāṭī as has been done by Mammata.

---

53 Rudrata II 3-6 Vāmana distinguishes Rītis on the basis of qualities (Guṇas) present whereas Rudrata distinguishes them on the basis of the use of compounds Vijayavarṇī clearly says that Rītis are based on the qualities possessed by words In his definitions of Rītis, however, he follows these two principles

54 Chapter 340, vv 1–4 Dr Raghavan corrects the text of the fourth stanza (vide Some Concepts of Alamkāra Śāstra, p 180, f n 1)

55 Mayūkha VI 21–22

56 Pariccheda II, Kārikās 2-3

57 Cf रीतिर्नाम गुणश्लिष्टपदसंघटना मता । —PRY p 63
and माधुर्यादिगुणोपेतपदानां घटनात्मिका ।
—Śṛṅgārārṇavacandrikā VI-3

Vidyānātha's definition is, however, based on Vāmana's Sūtras I, 2, 7-8

The definitions of the four Rītis as laid down in ŚC[58] and Alaṁkārasaṅgraha are in close agreement. The definitions of the three Rītis are partly in agreement with those of Vāmana[59].

In Chapter VII the author treats of six Vṛttis— 1. Kaiśikī, 2. Ārabhaṭī, 3 Bhāratī, 4. Sāttvatī, 5. Madhyamā Kaiśikī and 6 Madhyamā Ārabhaṭī. These six Vṛttis are first dealt with by Bhoja in his Sarasvatīkanṭhābharaṇa, but as Śabdālaṁkāras (Chapter II. 34-38) and after him by Vidyānātha in his PRY (Kāvyaprakaraṇa, pp 57-63) Vijayavarṇī's treatment of this topic bears remarkable resemblance to that of Vidyānātha's[60]

In chapter VIII we find an exposition of the conception of Śayyā and Pāka. No doubt, the conception of Pāka is found in Vāmana's Kāvyālaṁkārasūtra-vṛtti and Rājasekhara's Kāvyamīmāṁsā, but the striking thing is that the definitions of Śayyā and Pāka as given by Vijayavarṇī are in close agreement with the corresponding ones in Vidyānātha's PRY[61]

---

58 Chapter VI, vv 5–7, 9 11 and 13 and Chapter V vv 9–12.

59 Kāvyālaṁkārasūtravṛtti 1–2 11–13.

60. Vide Appendix–C

61 If it were accepted that Vijayavarṇī modelled his definitions of Sayyā and Pāka on those of Vidyānātha

पदानामानुगुण्यं वान्योन्यमित्रत्वमुच्यते ।
यत् सा शय्या कलाशास्त्रनिपुणैर्विदुषा वरैः ॥
—VIII 2

Cf या पदाना परान्योन्यमैत्री शय्येति कथ्यते ।
अत्र पदविनिमयासहिष्णुत्वाद् बन्धस्य
पदानुगुण्यरूपा शय्या ।
—PRY p 67

आलम्ब्य शब्दमर्थस्य द्राक् प्रतीतिर्यतोऽजनि ।
स द्राक्षापाक इत्युक्तो बहिरन्त स्फुरद्रस ॥
आलम्ब्य शब्दमर्थस्य द्राक्प्रतीतिर्यतो न हि ।
स नालिकेरपाक स्यादन्तर्गण्ड (? गूढ) रसोदय ॥
VIII. 6-7.

द्राक्षापाक स कथितो बहिरन्त स्फुरद्रस ।
स नारिकेलपाक, स्यादन्तर्गूढरसोदय ॥
PRY pp 67-69

In Chapter IX the author gives an exposition of 47 Arthalamkāras Of these, he defines the first 33 Arthālamkāras, including 33 divisions of Upamā and 20 divisions of Rūpaka, after Dandī's Kāvyādarsa[62] The rest of the Arthālamkāras are possibly defined by the author keeping in view Rudrata's Āryās dealing with them

---

we would have to reconsider the date of comoposition of ŚC

62 Vide Appendix-C

In Chapter X the author treats of Kāvyadosas viz; Pada-dosas, Vākya-dosas, Artha-dosas and Rasa-doṣas, and also describes the circumstances in which the Dosas cease to be so His treatment of Kāvya-dosas clearly reveals his considerable indebtedness to Mammata[63] who treats of the Dosas in his Kāvyaprakāśa (Ullāsa VII) Mammata has utilised earlier writers on this topic and added new Dosas which he himself has discovered Vijayavarnī follows Mammata's classification of Dosas in toto.

8 ACKNOWLEDGEMENT

In conclusion, I acknowledge my deep indebtedness to Dr A N Upadhye, M A., D. Litt , Dean, Faculty of Arts, Shivaji University, Kolhapur, at whose suggestion this work of editing SC from a single manuscript was entrusted to me It is he who gave me the Ms and requested me to edit this work He has all along been taking kindly interest in the progress of my work and its publication I can never adequately express in words what I owe to Pandit Balacharya Khuperkar Shastri who has taken keen interest in this work and made valuable suggestions for emending the text as

63 Vide Appendix–C

correctly as possible. It was, indeed, my proud privilege to spend hours together with him discussing matters relating to Sanskrit poetics in general and the text in particular I offer my warmest thanks to my friend Professor G S. Bedagkar, who kindly went through the Introduction and made valuable suggestions to improve it However, for whatever imperfections still left in the work, I am entirely responsible

The Author acknowledges his indebtedness to the Shivaji University, Kolhapur, for the grant-in-aid received by him from the University, towards the cost of Publication of this book.

Rajaram College,
KOLHAPUR,
August 25, 1966.

V M KULKARNI

DETAILED TABLE OF CONTENTS

Chapter I

Varṇa-Gaṇa-Phala-Nirṇaya

[A Study of (Initial) Letters and Metrical Feet and their Promise]

22–28 At the King's request the author composed this work called Śṛṅgārārṇava-Candrikā.

29–32 Kāvya (Literature) and its kinds .
Padya (Verse), Gadya (Prose) and Miśra (Mixed), these three varieties are then defined and subdivided into nine divisions on the basis of their being Uttama, Madhyama or Jaghanya These three terms are then defined

33 The poem should begin with a prayer, paying homage or in addition invoking a blessing, or an indication of the subject-matter.

34–35 The present composition begins with varna-gana-suddhi, which contributes to the good of the poet and the hero. Its absence would bring disastrous consequences to the poet as well as the hero

36–45 Initial alphabets and what they promise

46-47 A poem should not begin with any conjunct except Ksa for a suddha letter when conjoined with another letter turns asuddha and brings evil consequences

48–62 (Initial) metrical feet and what they promise, the nature of a long and a short

Chapter II

Kāvya-gata-śabdārtha-niścaya

[A Study of Words and Senses that constitute Poetry]

1. Mukhyārtha, 2 Laksyārtha, 3. Gaunārtha; and 4. Vyaṅgyārtha.

10–12 definition of Mukhyārtha, its fourfold classification based on · 1 Jāti, 2. Kriyā; 3. Guna, and 4 Dravya, and illustrations.

13–21 Definition of Laksyārtha, Laksanā and its three varieties

1 Jahallakṣanā, 2. Ajahallaksanā and 3. Jahatyajahatī, and their illustrations.

22–23 Definition of Gaunārtha and its illustrations.

24–25 Definition of Vyangyārtha or Dhvani and its illustration

26 Informs us that Śabda-sakti is fourfold :

1 Abhidhā, 2 Laksanā, 3. Gaunī, and 4. Vyañjanā

27–31 deal with the causes (Niyāmakas) of the apprehension of a particular meaning when there is no determination or decision regarding the meaning of a word. These are

1 Saṁyogah (Conjunction), 2. Viprayogah (Disjunction), 3. Virodhitā (Antagonism or Hostility), 4 Sāhacaryaṁ (Association); 5. Kāla (Time); 6. Arthaḥ (Purpose or Motive), 7. Prakaranaṁ (Context);

8 Lingaṁ (Special attribute or Characteristic), 9. Śabdāntarasannidhiḥ (Proximity of another word), 10. Sāmarthyaṁ (Capability or Power); 11 Aucityaṁ (Propriety or Fitness); 12. Vyaktiḥ (Gender); 13. Desah (Place), 14. Svarādayah (Accent and others)

32–40 (ab) illustrate first thirteen causes (Niyāmakas).

40(cd)-41 Gānasvara is of no avail in poetry although it helps in determining the sense of a word in Vedas Ādi (in-Svarādi) includes Cestādi Its illustrations should be found by the wise

42 Conclusion "May the valour of Kings Vīranrsiṁharāya ever shine in all its glory"

Chapter–III

Rasa-bhāva-niścaya

[A Study of Rasas and Bhāvas]

1 A poem though having flawless syllables and metrical feet, words and senses, is not liked if it be devoid of Rasa

2 Hence the author undertakes in this Chapter an exposition of Rasas and Bhāvas.

3 Definition of Sthāyibhāva.

4 Sthāyibhāva is ninefold 1 Rati, 2 Hāsa, 3 Śoka, 4 Kopa, 5 Utsāha, 6. Bhaya, 7 Jugupsā, 8. Vismaya, and 9 Śama

5 Definition of Rasa

6-7 Rasa is nine-fold 1 Śṛngāra, 2 Hāsya, 3 Karuna, 4 Raudra, 5. Vīra, 6 Bhayānaka, 7 Bībhatsa, 8 Adbhuta, & 9 Śānta.

8 Definition of Śṛngāra-rasa.

9 Definition of other Rasas

10 In the case of poetic compositions Rasa is experienced by appreciative readers or hearers only

11 In the case of dramatic compositions it is experienced by spectators

12 Definition (or etymological explanation) of Bhāva.

13 Bhāva is four-fold, 1 Vibhāva, 2 Anubhāva, 3 Sāttvika, and 4 Vyabhicāri

14. Definition of Vibhāva which is two-fold : Ālambana and Uddīpana

15 Definition of Ālambana and Uddīpana Vibhāvas

16 Definition of Anubhāvas.

17 Definition of Sāttvika-bhāvas

26-35 Various factors relating to Śṛṅgāra-rasa are set forth in detail

36 Śṛṅgāra is two-fold 1. Saṁbhoga & 2. Vipralambha

37-38 Definition of Saṁbhoga-Śṛṅgāra and its illustration

39 Saṁbhoga-Śṛṅgāra is two-fold 1 Pracchanna and 2 Prakāsa, their definitions

40 Vipralambha-Śṛṅgāra is four-fold 1. Pūrvānurāga, 2 Māna, 3. Pravāsa, and 4 Karuna.

41 Saṁbhoga and Vipralambha have reference to lovers in union and lovers in separation respectively.

42-43 Ten Kāmāvasthās 1. Nayana-prīti, 2 Manasah sakti, 3. Saṁkalpa, 4. Jāgara, 5. Tanutā, 6 Visaya-dvesa, 7 Lajjāvināsana, 8. Moha, 9. Mūrcchana, and 10 Marana

44-45 Definition of Caksuh-prīti (=Nayana-prīti) and its illustration.

46-47 Definition of "Manasah sakti" and its illustration

48-49 Definition of Saṁkalpa and its illustration.

50-51 Definition of Jāgara

52-53 Definition of Tanutā and its illustration

81–83 Factors relating to Raudra-rasa are set forth in detail.

84–85 Illustrations of two-fold Raudra-rasa.

86–87 (ab) Definition of Vīra-rasa and its three types : 1 Dānavīra, 2. Dayāvīra and 3. Yuddha-vīra

87(cd)–v90 Factors relating to Vīra-rasa are particularly set forth.

91–93 Illustrate the three types of Vīra-rasa.

94 Definition of Bhayānaka-rasa.

95–97 Factors relating to Bhayānaka-rasa.

98 Illustration of Bhayānaka-rasa

99 Definition of Bībhatsa-rasa and its two types, based on factors causing 1. Jugupsā and 2 Vairāgya.

100–102 Factors relating to Bībhatsa-rasa.

103–104 Illustrations of the two-fold Bībhatsa-rasa.

105 Definition of Adbhuta-rasa.

106–107 Factors relating to Adbhuta-rasa.

108 Illustration of Adbhuta-rasa

109 Definition of Śānta-rasa

110–112 Factors relating to Śānta rasa

113 Illustration of Śānta-rasa

114 The author states he has finished defining and describing (and illustrating) Rasa, its

125 Mentions the colour and the deity of Śānta-rasa

126 States that Hāsya, Karuna, Adbhuta, and Bhayānaka Rasas are produced from Śṛṅgāra, Raudra-Vīra and Bībhatsa respectively

127 Śānta-rasa is not produced from any other Rasa. No other Rasa is to be found in this World.

128–129 Bībhatsa-, Vīra-, Adbhuta and Karuna-Rasas are opposed to Śrngāra-Bhayānaka-, Raudra- and Hāsya-Rasas, respectively Śānta-rasa is neither favourable nor opposed to any other Rasa

130 Conclusion 'May the fame of King Nrsimha ever shine bright"

Chapter IV

Nāyaka-bheda-niścaya

[A Study of the Types of Hero—and of Heroine]

1–2 Since Rasas and Bhavas are impossible to be met with in this world in the absence of Netr or Nāyaka (and Nāyikā) the author attempts in this Chapter an exposition of the Types of Hero and of Heroine giving their definitions and characteristics

person Thus, in all, there may be forty-eight types of hero in love

29 enumerates four upanāyakas who help these heroes, 1 Vidūṣaka, 2 Pītha-marda, 3 Viṭa and 4. Nāgarika.

30 defines Vidūṣaka

31 defines Pīthamarda

32 defines Viṭa and Nāgarika

33 defines a Pratināyaka (the enemy of the hero)

34–35 enumerate a set of eight special excellences springing from their character (Sāttvika) which these heroes possess in their youth They are 1. Tejas, 2. Vilāsa, 3. Mādhurya, 4 Śobhā, 5. Sthairya, 6 Gabhīratā (= Gāmbhīrya), 7 Audārya, and 8 Lalita

36 defines Tejas.

37 defines Vilāsa

38 defines Mādhurya

39 defines Śobhā and Sthiratva (= Sthairya)

40 defines Gāmbhīrya.

41 defines Audārya.

42 defines Lalita.

43 The author now proposes to define and treat of the Types of Heroine

44 Definition of heroine and her four types

56 Illustration of Princesses cherishing love for Rāyavanga.

57 defines Sādhāraṇa Nāyikā

58 She should accept the rich as lover and avoid the poor

59 Illustration of such Nāyikās

60 The hero's wife may be 1 mugdhā (inexperienced), 2 madhyā (partly experienced) and 3 pragalbhā (fully experienced and bold)

61–62 define and illustrate Mugdhā

63–64 define and illustrate Madhyā

65–66 define and illustrate Pragalbhā

67 enumerates three types of Madhyā Nayikā

68–69 Definition and illustration of Dhīrā Madhyā

70–71 Definition and illustration of Adhirā Madhyā

72 The heroine who is fully experienced and bold is again of three kinds 1. dhīrā, 2 adhirā, and 3 dhīrādhīrā

73–74 Definition of Pragalbhā-dhīrā

75–76 Illustrations of Pragalbhā-dhīrā.

77–78 Definition and illustration of adhirā-pragalbhā

79–80 Definition and illustration of dhīrādhīrā-pragalbhā.

105 Definition of Pūrvānurāga

106 Definition of māna and of Pravāsa.

107 Definition of Karuna

108 Māna and Pravāsa (vipralambha) sṛngāra have reference to Khaṇḍitā and Proṣitapriyā.

109 Pūrvānurāga (vipralambha) sṛngāra has reference to kalahāntaritā vipralabdhā and virahotkaṇṭhitā

110 Karuṇātmaka (vipralambha)—sṛngāra refers to a woman mourning the death of her husband, or to any one in bereavement

111 The heroine's (female) messenger may be a friend (sakhī), a slave (dāsī), a nun (linginī), a neighbour (prativesini), a foster-sister (dhātreyī), an artist (silpikā) or a workwoman (kāru) or self

112 Illustration of a messenger

113 The heroines described above, possess twenty excellences, springing from their character, when they are in the prime of youth

114–116 These excellences are 1. bhāva, 2 hāva, 3 helā, 4 sobhā, 5 kānti, 6 dīptikā (= dīpti), 7 madhuratva (= mādhurya), prāgalbhya (= pragalbhatā), 9 vadānyatā = (= audārya), 10 dhairya, 11 līlā,

157–158 Definition of lalita and its illustration.

159–160 Definition of vihrta and its illustration

161 The hero's good qualities like modesty, etc and a set of eight special excellences have been described The author refrains from quoting examples but suggests that the wise should find them out for themselves

162 The author states excellences like bhāva, hāva, and so on, are described with reference to heroines, however, illustrations of these excellences may suitably be found even in clever heroes

163 Conclusion The author pays tributes to King Vīranrsimha for his eminence as a noble and exalted hero

CHAPTER V

Daśa-guna-niścaya

[A Study of Ten Gunas]

1–3 A poetic composition, devoid of Gunas, is worthless The author, therefore, following the authoritative works on poetics describes these Gunas and requests King Kāmirāja to listen to his exposition.

CHAPTER VI

Rīti-niścaya

[A Study of Rīti]

1 Poetry devoid of Rīti is not approved of by connoisseurs

2 Hence the author defines (and describes) Rīti and its kinds and urges the King to listen to them attentively

3–5 Set forth the nature and definition of Rīti, and its four kinds 1 vaidarbhī, 2 gauḍikā (= gauḍī), 3 lāṭī and 4 pāñcālī

6–8 Definition of Vaidarbhī and its illustration

9–10 Definition and illustration of Gauḍī.

11–12 Definition and illustration of Pāñcālī

13–14 Definition and illustration of Lāṭī

15 Śṛṅgāra–, Karuṇa, Śānta, and Hāsya– these Rasas are imbued with sweetness The remaining five Rasas are marked by Ojas-vigour

16 All the nine Rasas are possessed of the quality called "lucidity". The poet skilled as he is, should employ the remaining seven Guṇas according to need.

17 Conclusion : "May the King—the royal

CHAPTER VII

Vṛtti-niścaya

[Nature of Vṛtti—Manner or Style]

one hand and Kaiśikī and others on the other hand, and defines four kinds of Sandarbha

16 Conclusion "May the fame of King Nādaśījanātha endure for long

CHAPTER VIII

Śayyā-pāka-niścaya

[Nature of Śayyā and Pāka]

1–3 Śayyā

V1 Śayyā is essential to any literary work

V2 defines sayyā as "Mutual Suitability of Words" or "The maitrī of Words."

V3 Illustrates Śayyā.

4–9 Pāka

4 A poetic composition devoid of pāka is not liked by any one

5 defines Pāka as "profundity of fourfold meaning-sense, and speaks of two kinds of pāka 1. Drakṣā and 2. Nālikera

6 defines Drāksā-pāka

7 defines Nālikera-pāka.

8 illustrates Dráksā pāka

9 illustrates Nālikera-pāka.

10 Conclusion

CHAPTER IX

Alaṁkāra-nirṇaya

[The Nature of Alṁkāras]

19–22 fourfold Jāti based on Jāti, Kriyā, Guna and Dravya.

23–64 Upamā

23 Upamā

24 Dharmopamā

25 Vastūpamā

26 Viparyāsopamā

27 Anyonyopamā

28 Niyamopamā

29 Anvyamopamā

30 Samuccayopamā

31 Atisayopamā

32 Utpreksopamā

33 Adbhutopamā

34 Mohopamā

35 Saṁsayopamā

36 Nirnayopamā

37 Ślesopamā

38 Saṃtānopamā

39 Nindopamā

40 Prasaṁsopamā

41 Ācikhyāsopamā

42 Virodhopamā

43 Pratisedhopamā

44 Caṭūpamā

45 Tatyākhyānopamā

72 Ekāvayava-rūpaka (Dvyavayava-rūpaka, tryavayava-rūpaka)
73 Yukta-rūpaka
74 Ayukta-rūpaka
75 Visama-rūpaka
76 Savisesana-rūpaka
77 Viruddha-rūpaka
78 Hetu-rūpaka
79 Upamā-rūpaka
80 Vyatireka-rūpaka
81 Āksepa-rūpaka
82 Samādhāna-rūpaka
83 Rūpaka-rūpaka
84 Tattvāpahnuti-rūpaka
85-86 The author states that 33 divisions of Upamā and 20 divisions of Rūpaka have been described The divisions of these two Alaṁkāras are infinite Only a few of them are illustrated here
87–90 Āvrtti
87 Āvrtti and its three varieties
88 Arthāvrtti
89 Padāvrtti
90 Ubhayāvrtti
91–97 Hetu
91 Definition of Hetu

116 Ślistārtha-dīpaka

117 Ekārtha-dīpaka

118 Antyakriyā-dīpaka The author states that this variety is illustrated here, once more, on account of "Bhāva-Camatkāra"

119–126 Utpreksā

119 Definition of Utpreksā

120 Words expressive of Utpreksā

121 Vācya–and Pratīyamāna-Utpreksā, Vācya-Utpreksā-defined

122 Pratīyamāna-Utpreksā-defined

123 alludes to 56 and 46 divisions of Vācyotpreksā and Pratīyamānotpreksā respectively

124 Their illustrations should be known from other works Here only the two primary and main divisions are described

125 illustrates Vācyotpreksā

126 gives another illustration of Vācyotpreksā, the author states that following his predecessors he too does not give any illustration of Pratīyamānotpreksā

127–137 Arthāntaranyāsa

127 Definition of Arthāntaranyāsa

128 Visvavyāpi-arthāntaranyāsa

129 also an example of Visvavyāpi-arthāntaranyāsa

151 Atītākṣepa.
152 Vartamānākṣepa
153 Anāgatākṣepa.
154 Dharmākṣepa
155 Dharmyākṣepa.
156 Kāraṇākṣepa
157 Kāryākṣepa
158 Anujñākṣepa
159 Prabhutvākṣepa.
160 Anādarākṣepa
161 Āśīrvacanākṣepa
162 Sācivyākṣepa.
163 Yatnākṣepa
164 Paravaśākṣepa
165 Upāyākṣepa
166 Roṣākṣepa
167 Anukrośākṣepa,
168 Anuśayākṣepa
169 Śliṣṭākṣepa
170 Saṃśayākṣepa.
171 Arthāntarākṣepa
172 Hetvākṣepa
173 Dharmākṣepa is again illustrated on account of "Bhāva-Camatkāra".
174 Other divisions of Ākṣepa should be known (from other works) by the wise.

193 Illustrates Buddhi mahattva-Udātta
194 Illustrates Aiśvaryamahattva
195-200 Apahnava (= Apahnuti)
195 Definition of Apahnava
196 Svarūpāpahnava
197 Another example of Svarūpāpahnava
198 Still another example of Svarūpāpahnava.
199 Viṣayāpahnava
200 States that upamāpahnava has already been described under Upamā, and that the wise should detect from among stanzas other divisions
201-202 Preyas
201 Definition of Preyas
202 illustrates Preyas.
203 207 Virodha.
203 Definition of Virodha.
204-206 illustrate Śabdakrtavirodha.
207 illustrates Arthakrta-virodha.
208-220 Rasavat
208 Definition of Rasavat
209 Śrṅgārākhya
210 Yuddhavīra-rasākhya
211 Dānavīra-rasākhya
212 Dharmavīra-rasākhya.
213 Karunākhya

233–237 Tulyayogitā.

233 Definition of Tulyayogitā.

234 Two divisions of Tulyayogitā based on Stuti and Nindā

235 Stutipara-tulyayogitā.

236 One more illustration of Stutipara-tulyayogitā

237 Nindāpara-tulyayogitā

238–239 Paryāyokta

238 Definition of Paryāyokta

239 illustrates Paryāyokta.

240-244 Sahokti

240 Definition of Sahokti

241 Gunasahabhāvakathana-Sahokti

242 Kriyāsahabhāvakathana-Sahokti

243 gives an alternative definition of Sahokti

244 illustrates Sahokti as defined in v243 and designates it Kāryakārana-sahajanma-Kathana-Sahokti

245–247 Parivrtti (two divisions)

245 Definition of Parivrtti

246 Sadrsārtha parivrtti

247 Visadrśārtha-parivrtti

248–249 Samāhita (=Samādhi)

248 Definition of Samāhita

249 illustrates Samāhita

269–270 illustrate Āśīh
271–273 Samuccaya
271 defines Samuccaya
272 Atyutkrsta samuccaya
273 Atyapakrsta Samuccaya
274–275 Vakrokti
274 defines Vakrokti
275 illustrates Vakrokti
276–279 Anumāna (three divisions)
276 defines Anumāna
277 Vartamāna-Sādhya-gocara
278 Atīta-sādhya-gocara
279 Bhāvi-sādhya-gocara
280–281 Visama
280 defines Visama
281 illustrates Visama
282–283 Avasara
282 defines Avasara
283 illustrates Avasara
284–285 Prativastūpamā
284 defines Prativastūpamā.
285 illustrates Prativastūpamā The author adds a remark "according to some this Alaṁkāra is included in Upamā"
286–287 Sāra
286 defines Sāra

302 Vyakta-Prasnottara -

303 Vyaktapraśna-Gūdhottara. -

304 Vyaktagūdhottara-Praśnottara.

305–308 Saṁkara.

305 defines Śaṁkara.

306-307 illustrate Saṁkara.

308 states that Samkara is two-fold 1 When there exists the relation of "the principal and the subordinate" and 2. When there is "the state of equal prominence" between the Alaṁkāras constituting Saṁkara

309–310 Conclusion

309 The author states how he has completed this compendium of Alaṁkāras although their scope is vast

310 The author expresses his benediction that the fame of King Nrsiṁha (Kāmirāja) should continue to live through his Kāvya

CHAPTER X

Nature of Doṣas and the Circumstances in which they turn out to be Guṇas

1 A poem free from Dosas leads to fame.

2–4 enumerate 15 Pada-doṣas.

57–58 Kathitapada
59–60 Prasiddhi-hata
61–63 Akrama
64–68 Visandhi
69–70 Pratikūla-varna
71–72 Asthānastha-pada
73–74 Asthānastha-samāsa
75–76 Adhikapada
77–78 Rasa- cyuta
79–80 Samāpta-punarātta
81–82 Anabhihita-vācya
83–84 Aprastutārtha
85–86 Amata-parārtha
87–88 Ardhāntaraika-vācaka
89–91 Bhagna–prakrama
92–94 Abhavanmata-yoga
95–96 Patatprakarsa
97–100 enumerate 21 Artha-doṣas
101–142 define and illustrate these Artha-dosas
101–102 Apusta
103 104 Kasta
105–107 (ab) Sandigdha
107(cd)–108 Vyāhata
109–110 Grāmya
111–112 Duskrama
113–114 Vyarthīkṛta

nature but are Prasiddha according to Kavi-samaya *(poetic conventions)*

177–180 enumerate Rasa-dosas

181–186 Rasâbhāsa and Bhāvābhāsa

187–190 illustrate Svasabdagrahana

191 illustrates Kasta-Kalpanā

192 illustrates Pratikūlavibhāvādi-grahana

193 The author here directs that the reader should refer to the poetic compositions for Rasa-Dosas (those illustrated here and others mentioned in vv178-179 (viz, Punah punah dīptiḥ, Ākāśa (= Akānda) prathana Ākāsa (= Akānda) Cheda Angasya ativistrtiḥ, Angino ananusandhānaṁ Prakrti-viparyayah Anangasyābhidhānaṁ.

194–197 In conclusion, the author addresses King Kāmirāja in glowing terms and wishes him well

श्रीअनन्तनाथाय नमः । निर्विघ्नमस्तु ।

वर्णगणफलनिर्णयो नाम

प्रथमः परिच्छेद.

जयति ससिद्धकाव्यालापपद्माकरेऽयं
वरगुणयुतजीवन्मुक्तिपुस (प्रियो य ।
सुमधुमधु) रवाणीसारनिक्वाणरम्यो
जिनपतिकलहसश्चारुसंनीति[1] पक्ष्मा ॥ १ ॥
अमन्दानन्दसदोहपीयूषरसदायिनीम् ।
स्तवीमि शारदा दि(व्या) [2]ज्ञानैकफलशालिनीम् ॥ २ ॥
समन्तभद्रादिमहाकवीश्वरै
कृतप्रबन्धोज्ज्वलसत्सरोवरे ।
लसद्रसालकृतिनीरपङ्कजे
सरस्वती क्रीडति भावबन्धुरे ॥ ३ ॥
श्रीमद्विजय[3]कीर्तीन्दो सूक्तिसदोहकौमुदी ।
[4]मदीयचित्तसतापं हृत्वानन्द [5]दद्यात्परम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्विजयकीर्त्याख्यगुरुराजपदाम्बुजम् ।
मदीयचित्तकासारे स्थेयात् सशुद्धबीजले ॥ ५ ॥
मलयानिलसकाशो गुणसौरभवर्धक ।
संतापहृज्जनानन्द सुजनो[6] जीवताच्चिरम् ॥ ६ ॥

---

१. वस्य, २ ज्ञानफल°, ३ कीर्तीन्द्रो , ४. मदीय च स्म, ५. ददात्,
६ देवता° ।

गुणवर्मादिकर्नाटकवीना सूक्तिसचय ।
वाणीविलास [1] देयात्ते रसिकानन्ददायिनम् ॥ ७ ॥
राजनीतिमहाशास्त्रनिरूपितफलप्रदाम् ।
नानातटाककासारनदीवनविभूषिताम् ॥ ८ ॥
सदे (व) पुरसकाशनानानगरभासुराम् ।
जिनराजमहाधर्मश्रावकोत्तमराजिताम् ॥ ९ ॥
अष्टादशमहाश्रेणीभूषिता श्रीमतीतराम् ।
पश्चिमार्णवपर्यन्ता दशा सर्वसुखप्रदाम् ॥ १० ॥
श्रीमद्भरतराजेन्द्रनामचक्रधरोपम ।
श्रीवीरनरसिहाख्यबङ्गभू(मी)श्वरो महान् ॥ ११ ॥
पालयत्यमला [2] बङ्गवाटीपुरसमन्विताम् ।
कादम्बवशजनितानेकभूमीशपालिताम् ॥ १२ ॥
तस्यानुजो [3] गुणाधीश पाण्ड्यबङ्गनरेश्वर ।
सत्येन रामचन्द्रोऽभूद्धर्मेण भरतेश्वर ॥ १३ ॥
रत्नत्रयमहाधर्मरक्षको राजशेखर ।
महाकविजन [4] स्तूयमानसत्कीर्ति(ना)यक ॥ १४ ॥
सोऽपि श्रीपाण्ड्यबङ्गोऽय जिनपादाब्जषट्पद ।
अनुक्रमागता भूमि पूर्वोक्ता रक्षति स्म वै ॥ १५ ॥
तस्य श्रीपाण्ड्यबङ्गस्य भागिनेयो गुणार्णव ।
विट्ठलाम्बामहादेवीपुत्रो राजेन्द्रपूजित ॥ १६ ॥
[5] श्रीकामिराजबङ्गोऽभून्नाम्ना नृपतिकुञ्जर ।
वैरिसदोहगन्धेभ [6] घटा(क)ण्ठीरवोपम ॥ १७ ॥

---

१ देयाते, २ बङ्गवाडी I have sanskritised as बङ्गवाटी, ३ गुणादी पाण्ड्य°, ४ स्तूय मानसत्कीर्ति यक, ५ कामिराय I have sanskritised as कामिराज throughout the text. ६ °घटा ठिरवो ।

क्रमागतामिमा भूमि पश्चिमाम्बोधिभूषिताम् ।
[1]श्रीकामिराजबङ्गेन्द्र' पालयत्यमलश्रियम् ॥ १८ ॥
[2]स राजा काव्यगोष्ठीषु सभाजनविभूषित. ।
अपृच्छद्द्वितयं नाम्ना कविताशक्तिभासुरम् ॥ १९ ॥
काव्यस्य लक्षणं किं वा वर्णशुद्धिश्च (को)दृशी ।
रसभावौ कथभूतौ [3]नेतृभेदाश्च कीदृशा: ॥ २० ॥
कीदृश्यलङ्कृती रीति: कीदृग्वृत्तिश्च कीदृशी ।
[4]कीदृग्दोषो गुण कीदृक् पृच्छति स्मेति मा नृप ॥ २१ ॥
इत्थ नृपप्रार्थितेन मयालकारसग्रह ।
क्रियते सूरिणा नाम्ना शृङ्गारार्णवचन्द्रिका ॥ २२ ॥
अदोष सगुणो रीतिवृत्तिशय्यारसान्वित ।
सालकार. सपाकश्च शब्दार्थरचनोत्तम ॥ २३ ॥
समुद्रनगरीशैलसुधाकरदिवाकर– ।
(षड)र्तुजलकेलीना वर्णनाभिरलङ्कृत' ॥ २४ ॥
[5]सभोगविप्रलम्भाभ्या मधुपानै कुमारकै (? रतोत्सवै.) ।
विवाहैर्मन्त्रदूताभ्या प्रयत्नेन विभूषित ॥ २५ ॥
सग्रामनायकैश्वर्यवर्णनाभिर्विभूषित ।
मनोज्ञभावसदर्भ कवीश्वरनिरूपित ॥ २६ ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्यसत्फलाना प्रकाशक' ।
महानु . .. . ॥ २७ ॥
[6]विधुप्रबन्धसज्ञोऽय बुधै. काव्य प्रकीर्तितम् ।
रसभावज्ञलोकाना प्रमोदाय प्रकल्पते ॥ २८ ॥

---

१ श्रीकामीकाय॰, २. स राजा का ' गोष्ठीषु । ३. ते त्रिभेदाश्च, ४ किदृग्दोषो गु णा किदृक्पृच्छति, ५. Could the line be : सभोग विप्रलम्भाभ्या कुमारोदयवर्णनैः ? ६. विधुप्रबन्धो यं ।

तत् काव्य त्रिविध प्रोक्त पद्य गद्य च मिश्रितम् ।
उक्तादिच्छन्दसा बद्ध पद्यकाव्य निरूपितम् ।। २९ ।।
गद्यकाव्य तु वाक्याना मूलालकृतमीरितम्(?समुच्चय इतीरितम्)।
गद्यपद्योभय प्रोक्त मिश्रकाव्य बुधोत्तमै ।। ३० ।।
उत्तम मध्यम प्रोक्त जघन्य त्रिविध पुन ।
प्रत्येकमिति तत् काव्य नवधा सप्रवर्तते ।। ३१ ।।
उत्तम ध्वनिभिर्व्यक्तमव्यक्त मध्यम मतम् ।
ध्वन्यर्थशून्य काव्य तु जघन्य परिकीर्तितम् ।। ३२ ।।
आशीरलकृत वस्तुनिर्देशपरिभूषितम् ।
नमस्कृतिसमेत वा तत् काव्यमुखमुच्यते ।। ३३ ।।
एतत्काव्यमुखे वर्णगणशुद्धि प्रकीर्त्यते ।
तया कवेर्नायकस्य जायटीति महाशुभम् ।। ३४ ।।
तदभावेऽनिष्टफल कविनायकयोर्भवेत् ।
तस्माद्वर्णगणाना तु शुद्धिरुक्ता बुधैर्यथा ।। ३५ ।।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णास्तेषु शुभावहा ।
केचित् केचिदनिष्टाख्य वितरन्ति फल नृणाम् ।। ३६ ।।
ददात्यवर्ण सप्रीतिमिवर्णो मुदमुद्वहेत् ।
कुर्यादुवर्णो द्रविण तत स्वरचतुष्टयम् ।। ३७ ।।
अपख्यातिफल दद्यादेच सुखफलावहा ।
ङञबिन्दुविसर्गास्तु पदादौ सभवन्ति नो ।। ३८ ।।
कखगघाश्च लक्ष्मी ते वितरन्ति फलोत्तमाम् ।
दत्ते चकारोऽपख्याति छकार प्रीतिसौख्यद ।। ३९ ।।
मित्रलाभ जकारोऽय[2] विधत्ते भीभृतिद्वयम् ।
झ करोति टठौ खेददु खे द्वे कुरुत क्रमात् ।। ४० ।।

---

१ °खादेच , २ विदत्तेभिभृत्त° ।

शोभाकरो डकारोऽयमशोभाफलदस्तु ढ ।
णकारो भ्रमणं दत्ते तकार सुखदायक ॥ ४१ ॥
[1]थो युद्धदो दधौ सौख्यफलौ नस्तु प्रतापद ।
पो भय फस्तु सतोष (? फस्त्वसतोष) बो मृत्यु
क्लेशन तु भ ॥ ४२ ॥
दाह क्रमान्मकारो विधत्ते श्रीकरस्तु य ।
दाहकृद्रेफवर्णस्तु [2]लेवौ व्यसनदायकौ ॥ ४३ ॥
[3]शस्तनोति सुख षस्तु [4]खेद सस्तु सुखं क्रमात् ।
दाहदो हस्तु कवर्णो ददाति व्यसन फलम् ॥ ४४ ॥
क्षस्तु सर्वसमृद्धीडयफलदानक्रियान्वित ।
सम (? सर्व)वर्णफल प्रोक्तमेव प्रत्येकत क्रमात् ॥ ४५ ॥
मुखे काव्यस्य वर्णाना सयोगस्त्यज्यता बुधै ।
शुद्धवर्णोऽन्यवर्णेन [5]युक्तो दु फलदो भवेत् ॥ ४६ ॥
विषतामेति कर्पूर तैलयुक्त यथा भुवि ।
क्षकारस्तु प्रयोक्तव्य [6]काव्यादौ सत्फलावह ॥ ४७ ॥
वर्णाना शुद्धिरित्युक्ता गणशुद्धि प्रकीर्त्यते ।
दीर्घोऽनुस्वारयुक्तो वा विसर्गान्त स्वरस्तथा ॥ ४८ ॥
द्वित्वाक्षरसमेतो वा परतो गुरुरुच्यते ।
इतरो लघुरुक्तोऽय स्वर छन्दोविशारदै ॥ ४९ ॥
स्वरो लघुरपि प्रोक्तो विकल्पेन गुरुर्बुधै ।
पादान्ते यदि वर्तेत पद्याना द्विविधात्मनाम् ॥ ५० ॥
गुरुणा लघुना ताभ्या व्याप्ता वा गदिता गणा ।
अष्ट वा पञ्च वा तेषा प्रत्येकं लक्षण यथा ॥ ५१ ॥

---

१ छोयुद्दवो ददौ, २ अतौ व्यसनदायका, ३. शस्तु हंति, ४. भेद, ५ युक्त' दु फलादो, ६ काम्यदौ ।

त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तस्त्रिलघुर्नगणो मत ।
यगणो लघुमानादौ तगणोऽन्त्यलघुर्मत ॥ ५२ ॥

रगणो लघुमान्मध्ये जगणो मध्यसद्गुरु ।
सगणोऽन्त्यगुरु प्रोक्तो भगणो गुरुरादित ॥ ५३ ॥

अष्टावेते गणा प्रोक्ता प्रत्येक त्रित्रिवर्णका ।
वर्णवृत्ते प्रयोक्तव्या कवितानिपुणैर्बुधै ॥ ५४ ॥

चतुर्मात्रागणा पञ्च प्रत्येक गदिता बुधै ।
मात्रावृत्ते तु[1] ते ज्ञेयास्तेषा लक्षणमुच्यते ॥ ५५ ॥

द्विगुरुर्मगण प्रोक्तो नगणश्च चतुर्लघु ।
भगणो जगणो यश्च सगणो वर्णवृत्तवत् ॥ ५६ ॥

यरतास्तु न सन्त्यत्र पञ्चमात्रात्मकत्वत ।
क्वचित् सन्ति विशेषोक्ते सभवादिति बुध्यताम् ॥ ५७ ॥

यगणो जलरूपोऽय धनकृद्रगणोऽनल ।
भयदाहकरस्तस्तु गगन श्रीकरो मत ॥५८॥

भगण [2]सुखकृत्सौम्यो जो [3]भानू रोगदायक ।
वायव्य सगणो दत्ते क्षयरूप फल सदा ॥५९॥

शुभदो मगणो भूमिर्नगणो गौर्धनप्रद ।
एव गणफल प्रोक्त शुभाशुभविभेदत ॥६०॥

देवतावाचिशब्दाना भद्राद्यर्थप्रकाशिनाम् ।
शब्दाना निरवद्यत्व काव्यादौ गणवर्णत ॥६१॥

गणवर्णफल प्रोक्त समान कविभि' कृते ।
काव्ये सर्वत्र बोद्धव्य गद्यपद्योभयात्मके ॥६२॥

---

१ तु वद्ज्ञेया॰, २ सुखकृत्साम्यो, ३ भानो ।

एव रम्यकवीश्वरै कृतिमुखे निर्दिष्टनिर्दोषके-
वर्णैश्चारुगणोत्करैर्विलसिते काव्ये सरोजाकरे ।
श्रीमद्वीरनृसिहरायनृपते कीर्तिस्त्वदीयामला
सत्यत्यागगुणोद्भवा विजयता सा राजहसीसमा ।।६३।।

इति परमजिनेन्द्रवदनचन्द्रिरविनिर्गलस्याद्वादचन्द्रिकाचकोरविजयकीर्ति-
मुनीन्द्रचरणाब्जचञ्चरीकविजयवर्णिविरचिते श्रीवीरनरसिंह-
कामिराजबङ्गनरेन्द्रशरदिन्दुसनिभकीर्तिप्रकाशके शृङ्गा-
रार्णवचन्द्रिकानाम्नि अलङ्कारसग्रहे वर्णगणफल-
निर्णयो नाम प्रथम परिच्छेद ।
श्री ॥ श्री जिनाय नम ॥

इति वर्णगणफलनिर्णयो नाम प्रथम परिच्छेद ।

काव्यगतशब्दार्थनिश्चयो नाम

द्वितीय. परिच्छेद

प्रतिभाशक्तिसपन्नो व्युत्पत्त्यभ्यासभूषित ।
अष्टादशस्थलार्थाना वर्णनानिपुण कवि ॥१॥
अथवा शक्तिनैपुण्यकविशिक्षात्रयान्वित ।
रसभावपरिज्ञानगुणाढ्य कविरुच्यते ॥२॥
त्यज्यते गृह्यते शब्दोऽर्थो वा तावत्पुन पुन ।
[1]येन यावद्रुचि स्वस्य रौचिक स कविर्भवेत् ॥३॥
शब्दडम्बरमात्रार्थी वाचिक कविरुच्यते ।
अर्थवैचित्र्यमात्रार्थी सोऽयमार्थ कविर्भवेत् ॥४॥
शब्दार्थद्वयचित्रार्थी शिल्पिक कविरुच्यते ।
शब्दार्थमृदुताकारी [2]मार्दवानुगनादभाक् ॥५॥
वाच्यवाचकसबन्धिगुणदोषविदा वर ।
महाकवीना मार्गज्ञो नानाशास्त्रार्थकोविद ॥६॥
विवेकीति कवि प्रोक्तो दिव्यालकारयोजने ।
तत्परो भूषणार्थीति नाम्ना कविरुदाहृत ॥७॥
इति सप्तविधा प्रोक्ता कवय कविपुङ्गवै ।
कविप्रयुक्तवाक्याना चतुर्धार्थ प्रवर्तते ॥८॥
मुख्योऽर्थो लक्ष्यनामापि गौणाख्यो व्यङ्ग्यनामक ।
महाकवीन्द्रै सत्काव्ये प्रयुक्तोऽर्थश्चतुर्विध ॥९॥

---

१ येन यावद्रुचि स्वस्य स कवी रौचिको भवेत् । २ मूर्दवानुगना-द्रुभाक् ।

साक्षात् संकेतविषयो मुख्योऽर्थं प्रणिगद्यते ।
जाति क्रिया गुणो द्रव्यमिति सोऽपि चतुर्विध ॥१०॥
अश्व-गो-गज-वृक्षादि-शब्दा जातिप्रकाशकाः ।
क्रियाभिधायिका याति गच्छतीत्यादयो मता ॥११॥
शुक्लकृष्णहरिद्रक्तकिर्मीरादिर्गुणो भवेत् ।
दण्डिकुण्डलिचैत्रादि-द्रव्यमित्यभिधीयते ॥१२॥
मुख्यार्थे बाधिते मुख्यसबन्ध्यर्थोऽपि लक्ष्यते ।
[2]अन्यार्थत्वेन य सोऽय लक्षणेत्यभिधीयते ॥१३॥
लक्ष्यवाचकशब्दस्य लक्षणाशक्तयस्त्रिधा ।
जहत्यजहती स्वार्थं जहत्यजहतीति च ॥१४॥
यत्र स्वार्थं परित्यज्य शब्दोऽन्यत्र प्रवर्तते ।
तत्सबन्धयुते प्रोक्ता सा जहल्लक्षणा बुधै ॥१५॥
[3]कौमुद वर्धयत्यत्र राजा नीतिविदा वर ।
घोषो वसति गङ्गायामित्युदाहरण मतम् ॥१६॥
अपरित्यज्य मुख्यार्थ शब्दोऽन्यत्र प्रवर्तते ।
तत्सबन्धयुते यत्र सा जहल्लक्षणेतरा ॥१७॥
प्रविशन्ति महादुर्गं कुन्ताश्चापानि शक्तय ।
खेटखड्गाश्च रक्षार्थमित्युदाहरण स्मृतम् ॥१८॥
शब्दो जहाति मुख्यार्थं न जहात्यपि यत्र सा ।
जहत्यजहती प्रोक्ता लक्षणा कविकुञ्जरै ॥१९॥
व्रजन्ति शिबिका मार्गे व्रजन्ति च्छत्रिणोऽपि च ।
व्रजन्त्यान्दोलिका प्रोक्तमित्युदाहरण बुधै ॥२०॥
[5]शिबिका-दोलिका-च्छत्रशब्दे स्वार्थप्रकाशके ।
अन्येषा शिबिकान्दोलच्छत्रित्वमिह लक्ष्यते ॥२१॥

१ किमा६०, २. मुख्यार्थत्वेन, ३ कामुद, ४ शापानि ५. शिबिका, दोलिका छत्रोन् ।

मुख्यबाधे निमित्ते च फले चारोप्यते बुधे ।
योऽर्थोऽभेदेन भेदेन स गौणो विदुषा मत' ॥२२॥
सिंहो नृपतिरित्यत्र गौणोऽभेदेन समत ।
राजा सिंह इव प्रोक्तो भेदो गौणो बुधोत्तमै' ॥२३॥
मुख्यार्थाल्लक्ष्यतो गौणाद्भिन्नो योऽर्थ' प्रतीयते ।
स व्यङ्ग्यो ध्वनिरित्युक्त' कलाशास्त्रविशारदै' ॥२४॥
कौमुद वर्धयत्यत्र राजेत्युक्ते प्रतीयते ।
प्रजोपकारिता राज्ञ सा व्यङ्ग्य इति बुध्यताम् ॥२५॥
अभिधा लक्षणा गौणी व्यञ्जना च चतुर्विधा ।
शब्दाना शक्तिरित्युक्ता पुरातनकवीश्वरै ॥२६॥
अभिधाशक्तिमाश्रित्य नानार्थान् व्यञ्जयन्ति ये ।
शब्दास्ते नियतार्थेषु नियम्यन्ति नियामकै' ॥२७॥
नियमाकरणे काव्येऽनिष्टार्थाना प्रतीतित ।
असदर्थप्रसगाख्यदोषदुष्टा कृतिर्भवेत् ॥२८॥
ते के नियामका ब्रूध्वमिति प्रश्ने नियामका ।
सयोगादय इत्युक्ता गुणशालिकवीश्वरै ॥२९॥
सयोगविप्रयोगौ विरोधितासाहचर्यकालाश्च ।
अर्थ प्रकरण लिङ्ग शब्दान्तरसनिधिश्च सामर्थ्यम् ॥३०॥
औचित्यव्यक्तिदेशाश्च गदितास्तु स्वरादय ।
कविप्रयुक्तशब्दानामर्थभेदप्रकाशका ॥३१॥
सचक्रो हरिरित्यत्र चक्रयोगात् प्रतीयते ।
अचक्रो हरिरित्यत्र तद्वियोगाच्च माधव ॥ ३२॥
राजा कमलविरोधीत्युक्ते चन्द्रो विरोधतो ज्ञात ।
अर्क कुमुदविरोधीत्युक्ते तत एव कारणाद् भानु ॥३३॥
जिष्णुभीमाविति प्रोक्ते साहचर्यात् परस्परम् ।
पार्थपार्थाग्रजौ ज्ञातौ कवितानिपुणैर्बुधै ॥३४॥

भातीन्दीवरमित्युक्ते कालोऽर्थस्य प्रकाशक ।
दिवसे यदि नीरेज रात्रौ चेदुत्पलं स्मृतम् ॥३५॥
सप्ताङ्गभासुरो राजेत्यर्थो नृपतिबोधक: ।
अर्जुन समरे पार्थज्ञानं प्रकरणादभूत् ॥३६॥
नर कपिध्वज इति लिङ्गात् पार्थोऽवगम्यते ।
इन्द्र शचीश इत्यन्यशब्दाद्वासवनिश्चय. ॥३७॥
नीलकण्ठो नरीनर्ति शक्तिर्वर्षर्तुबोधिका ।
[1]अत्रास्ते नृपतिर्ज्ञातिमौचित्यात् सिंहविष्टरम् ॥३८॥
अब्जोऽब्ज राजतीत्युक्ते चन्द्रोऽम्भोज प्रतीयते ।
पुनपुसकलिङ्गाख्यव्यक्तिभ्या कविकुञ्जरै ॥ ३९ ॥
गगने राजते राजा देशाच्चन्द्रो विनिश्चित. ।
गानस्वरादिरर्थस्य गमकोऽपि न काव्यमुक् ॥ ४० ॥
आदिशब्देन चेष्टादिर्गृह्यतेऽर्थप्रकाशक. ।
उदाहरणमेतस्य ज्ञातव्य बुद्धिशालिभि. ॥ ४१ ॥
एव शब्दगतार्थनिश्चययुते [2]धीमत्कवीन्द्रै. कृते
काव्यव्योम्नि तिरस्कृतारिगुणतारालिप्रभे निर्मले ।
भो भो वीरनृसिंहरायनृपते ते सत्प्रतापो रवि
कुर्वन्वैरिनिकायकैरवगणम्लानि सदा वर्तताम् ॥ ४२ ॥

इति परमजिनेन्द्रवदनचन्द्रिरविनिर्गतस्याद्वादचन्द्रिकाचकोरविजय-
कीर्तिमुनीन्द्रचरणाब्जचञ्चरीकविजयवर्णिविरचिते श्रीवीर-
नरसिंहकामिराजबङ्गनरेन्द्रशरदिन्दुसनिभकीर्तिप्रकाशके
शृङ्गारार्णवचन्द्रिकानाम्नि अलकारसग्रहे काव्यगत-
शब्दार्थनिश्चयो नाम द्वितीय परिच्छेद ।

काव्यगतशब्दार्थनिश्चयो नाम द्वितीय परिच्छेद. ।

---

१. अत्रास्ते नृपतिज्ञात°, २. धीमान् ।

रसभावनिश्चयो नाम

तृतीयः परिच्छेदः

निरवद्यवर्णगणयुतमपि काव्यं निर्मलार्थशब्दयुतम् ।
निर्लवणशाकमिव तन्न रोचते नीरसं सतां मनसे ॥ १ ॥
अतः कारणतोऽस्माभिरुच्यते रसलक्षणम् ।
पूर्वशास्त्रानुसारेण भावभेदविशेषितम् ॥ २ ॥
चित्तस्य वृत्तिभेदो यः परिणामापराख्यकः ।
स्थिरत्वं प्राप्तवान् सोऽयं स्थायिभावो निगद्यते ॥ ३ ॥
रतिहासशोककोपोत्साहभयाख्यस्तथा जुगुप्साख्यः ।
विस्मयशमाभिधः स स्थायिभावो हि नवभेदः ॥ ४ ॥
विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
बुध्यमानैस्तु सुव्यक्तः स्थायिभावो रसो भवेत् ॥ ५ ॥
एवं लक्षणयुक्तोऽयं रसो नवविधः स्मृतः ।
शृङ्गारो हास्यनामा च करुणाख्योऽपि रौद्रकः ॥ ६ ॥
वीरो भयानको यश्च बीभत्सोऽद्भुत इत्यपि ।
शान्तनामा च ते सर्वे रसभेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥
भावैश्चतुर्भिः पूर्वोक्तैर्व्यज्यमाना रतिर्यदा ।
तदा कवीन्द्रैः शृङ्गाररस इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥
एवमन्ये स्थायिभावा भावैर्व्यक्ता रसाः स्मृताः ।
स्वर्णं वह्नियुतं याति रसभावं यथा भुवि ॥ ९ ॥
काव्येषु ते विभावाद्याः श्रूयमाणा रसं नृणाम् ।
श्रोतॄणां पोषयन्त्यत्र रसभावार्थवेदिनाम् ॥ १० ॥

दृश्यमाना नाटकेषु ते भावा जनयन्त्यलम् ।
प्रेक्षकाणा रस सर्व नाट्यशास्त्रार्थवेदिनाम् ॥ ११ ।
भुज्यमानाश्च भोक्तृणा ते रस पोषयन्त्यलम् ।
भावयन्ति रस ये च ते भावा गदिता बुधै: ॥ १२ ॥
भावाश्चतुर्विधा प्रोक्ता कवितागुणशालिभि: ।
विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण ॥१३॥
भावयन्ति विशेषेण ये रस ते विभावका ।
आलम्बोद्दीपनत्वेन ते विभावा द्विधा मता: ॥१४॥
आलम्ब्य य रसोत्पत्ति सोऽयमालम्बनो मत ।
उद्दीप्यते रसो येन स चोद्दीपनसज्ञक ॥१५॥
भावका रसमुत्पन्न [1]चित्तस्थ भावयन्ति यै ।
भावैस्ते गदितास्सद्भिरनुभावाश्शरीरजा ॥१६॥
रसिकाना मनोवृत्ति सत्त्वमित्यभिधीयते ।
सत्त्वसजनिता भावा सात्त्विका परिकीर्तिता ॥१७॥
स्वेदकम्पनरोमाञ्चलयस्तम्भविवर्णता ।
विकारस्वरता चाश्रु प्रणीत सात्त्विकाष्टकम् ॥१८॥
स्थायिभावार्णवे भावा सचरन्त्यूर्मिसनिभा ।
ये तेष्वनियता भावा व्यभिचार्यभिधानका ॥१९॥
सशङ्कौ ग्लानिनिर्वेदौ जाड्यहर्षौ धृतिश्रमौ ।
दैन्यौग्र्यत्रासचिन्तेर्ष्यामर्षगर्वमदा स्मृति ॥२०॥
मरण सुप्तिनिद्रावबोधव्रीडाविषादका ।
व्याध्यपस्मारचापल्यमतिमोहौत्सुक्यास्तथा ॥२१॥
अवहित्थालस्यवेगौ तर्कोन्मादौ कवीश्वरै ।
एते सचारिभावा हि त्र्यस्त्रिशत्प्रकीर्तिता ॥२२॥

---

१ चित्तस्थ सा भवंति यै: ।

दृश्यत्वाद् रसभावाना नटे काल्पनिको रस' ।
सामाजिके तात्त्विकस्तु रसो निजरसस्मृतेः ॥२३॥
भुवने रसिका लोका रसान् स्वाभाविकानलम् ।
भुञ्जते निजकर्मानुसारेण बहुधा सदा ॥२४॥
रसानामिति सर्वेषा सामग्री गदिता मया ।
शृङ्गाररससामग्री विशेषेण निरूप्यते ॥२५॥
आलम्बनविभावोऽत्र शृङ्गाराख्यरसे स्मृत' ।
कान्ताया कामुको लोके कामुकस्य तु कामिनी ॥२६॥
वसन्तोद्यानकासारशुकध्वनिपिकस्वरा ।
शिखिताण्डवजीमूतध्वनिहसविकूजनम् ॥२७॥
चक्रवाकरतिक्रीडाचञ्चरीकालिगुञ्जनम् ।
मलयानिलसचारश्चन्द्रतापविलासनम् ॥२७॥
इन्द्रगोपस्य पतन चन्दनादिविलेपनम् ।
उद्दीपनविभावोऽत्र शृङ्गारे ज्ञायता बुधै ॥२९॥
अनुभावास्तु शृङ्गारे कामुकस्याङ्गसभवा ।
कामुकीकायजाता वा विकारा परिकीर्तिता ॥३०॥
[1]अपाङ्गलोकन प्रीतिकरसूक्तिविलासनम् ।
भ्रूलताक्षेपण कर्णपूरोत्पलविवाहनम् ॥३१॥
रशनाबन्धन वामचरणाघातन स्मितम् ।
नीवीविस्रसन नाभिजघनोरुविमर्शनम् ॥३२॥
आलिङ्गन कुचद्वन्द्वविमर्दनरतिक्रिये ।
एतेऽनुभावा कथ्यन्ते शृङ्गारे कविकुञ्जरै[2] ॥३३॥
कान्ताकामुकयोरत्र दर्शने स्पर्शनेऽथवा ।
सात्त्विका स्वेदरोमाञ्चवैवर्ण्यस्तम्भनादय ॥३४॥

---

१ असागलोकन, २ मञ्जरै ।

योज्या संचारिभावाश्च शृङ्गारेऽत्र विशारदै ।
ग्लानिनिर्वेदनिद्रावबोधशङ्कामदादय: ॥३५॥
सामग्रीमवलम्ब्येमा जात. शृङ्गारनामक ।
सभोगो विप्रलम्भश्च द्विविधो रस उच्यते ॥३६॥
कान्ताकामुकयो सूक्तिविलासस्पर्शनादिभि. ।
मिथ सबन्धरूपोऽत्र सभोग. कथ्यते बुधै ॥ ३७ ॥

अस्योदाहरणम्—

जातीकन्दुकताडन सरसहु कारस्वरोल्लासन
काञ्चीभूषणबन्धन कृतककोपाविद्धकेशग्रह ।
भ्रूविक्षेपणवर्जन कपटरम्याक्रोशन शासन
श्रीरायक्षितिपस्य मोहनकर कान्ताकृत चेष्टितम् ॥ ३८ ॥
प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा सभोगो द्विविधो मत ।
प्रकाशो गणिकास्त्रीणामन्यस्त्रीणा परो भवेत् ॥ ३९ ॥
पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवास. करुणाभिध ।
चतुर्धा विप्रलम्भ स्याद् वक्ष्यते तन्निदर्शनम् ॥ ४० ॥
सभोगविप्रलम्भौ तौ कान्ताकामुकयोरिह ।
सयुक्तायुक्तयोर्वाच्यौ यथासख्य बुधोत्तमै. ॥ ४१ ॥
कान्ताया कामुकस्यापि रत्युत्कर्षेण भाविता ।
अवस्था दश वर्तन्ते तासामुद्देशलक्षणे ॥ ४२ ॥
नयनप्रीति सक्ति मनस सकल्पजागरौ तनुता ।
विषयद्वेषो लज्जाविनाशन मोहमूर्च्छने मरणम् ॥ ४३ ॥
रमणी रमणो यत्र रमणी रमण भृशम् ।
द्रष्टुमिच्छति सा प्रोक्ता चक्षु.प्रीतिर्दशा बुधै. ॥ ४४ ॥
कादम्बनाथ रमणी रतिनाथवश्या
सौधाग्रवर्तिमणिनिर्मितविष्टरस्था ।

बाह्यालिभूमिगतजातितुरङ्गमाग्रा-
रूढं भवन्तमतिचारु विलोकते स्म ॥ ४५ ॥

रमण्या रमणस्यापि यत्र चिन्ता पुनः पुनः ।
प्रतिकृत्यादिना तेन सा मनःसक्तिरुच्यते ॥ ४६ ॥

कादम्बक्षितिनाथ कामवशगारामं गता कामिनी
दृष्ट्वा पल्लवमञ्जरीं सरसिजं नीलोत्पलं मल्लिकाम् ।
भृङ्गीः कोमलचारुकीरवचनं सत्कोकिलानां स्वरं
त्वां पुष्पास्त्रसमं मुहुर्मुहुरलं संचिन्त्य लीनाभवत् ॥ ४७ ॥

मनोरथयुतस्वान्ते कान्तायाः कामुकस्य वा ।
प्राप्तिसंकल्पनं यत्र स संकल्पो मतः सताम् ॥ ४८ ॥

कादम्बनाथमदनं निजचित्तगेहे
कृत्वा मनोजधरणीश्वरराज्यलक्ष्मीः ।
आलिङ्गनं मधुरचुम्बनमङ्घ्रिघातं
संकल्प्य भावरतिमेति वियुक्तकान्ता ॥ ४९ ॥

यत्र कान्तस्य कान्ताया अलाभे तस्य चिन्तनम् ।
तस्या वा चिन्तनं नित्यं स जागर इति स्मृतः ॥ ५० ॥

कादम्बक्षितिनायकस्य विरहे तच्चिन्तया नायिका
संयुक्ता दरनिद्रयापि रहिता चन्द्रातपैः पीडिता ।
कीरोक्त्या कलकण्ठमोहनरवैर्भृङ्गीकदम्बस्वनै-
रुद्यानैः शिखिना विलासघ[१]टनैर्जागर्ति मोमुह्यते ॥ ५१ ॥

पत्युर्वा नायिकाया वा प्राप्त्यभावात्कृशीकृता ।
यत्र ज्वरेण कामस्य तनुः स्यात्तनुता मता ॥ ५२ ॥

आयल्लके नृपतिकुञ्जररायबङ्ग
कामज्वरेण कृशतां मृगलोचनागात् ।

---

१. बटनैः ।

चान्द्री कलेव रमणी तव सा विभाति
नीरेजनालगततन्तुरिवाथवालम् ॥ ५३ ॥
यत्र न क्षमते स्त्री वा पतिर्वा कामवर्धनम् ।
भाव न रोचते ताभ्या विषयद्वेषक स हि ॥ ५४ ॥
कामाग्निप्रशमार्थमालिनिकरैरानीयमान सती
चूताशोकलसत्प्रवालनिचय दृष्ट्वा भयं गच्छति ।
बुद्धया मन्मथबाणजालमिति सा चान्द्री मरीचि मनो-
भ्रान्त्याकायजमल्लिकाशर इति श्रीरायपुष्पायुध ॥५५॥
अदृष्ट्वा गौरव यत्र मान त्यजति नायिका ।
नायको वा त्रपानाश कथितो रसिकै स च ॥ ५६ ॥
मन्दानिलेन मकरन्दरसेन मत्त-
भृङ्गीस्वरेण शुककोकिलनि स्वनेन ।
चन्द्रातपेन शिखिताण्डवडम्बरेण
त्वा यातुमिच्छति सती विमदा नृपेन्द्र ॥ ५७ ॥
यत्र पत्यु स्त्रिया वा वा चित्तोन्मादो भ्रमादसौ ।
मोह इत्युच्यते सद्भि कलाशास्त्रविशारदै ॥ ५८ ॥
चन्द्रातप पिबति चुम्बति पल्लवालि
चन्द्रोदये निजपदेन निजाकृति सा ।
सताडयत्युरुगुण सहकारभूज
श्लिष्यत्यहो तव सती भ्रमतो नरेन्द्र ॥ ५९ ॥
यत्र कामस्य सतापात् कामिनी रमणोऽथवा ।
न जानाति कमप्यर्थ सा मूर्च्छा गदिता बुधै ॥ ६० ॥
पुष्पास्त्रबाणपतन क्षमते न सोढु
या सा सती तव वियोगवशात् प्रयान्ती ।
मूर्च्छा पटे लिखितमन्मथकामिनीव
भात्यद्य ता मदनराज नृपेन्द्र रक्ष ॥ ६१ ॥

म्रियते यत्र रमणी रमणो वाप्यलाभत ।
द्वयोरन्यतरस्यात्र मरण तत् प्रकीर्तितम् ॥ ६२ ॥
कादम्बनाथ तव पुण्यफल किमत्र
तस्या पुरातनमुकर्मफल किमत्र ।
कामस्य बाणनिवहो दशमीमवस्था
ता नायिका नयति नो खलु रक्ष रक्ष ॥ ६३ ॥
ज्ञातभावचतुष्केण नीयते व्यक्तरूपताम् ।
हासाख्यस्थायिभावो यो हास्यनामा रसो मत ॥ ६४ ॥
आलम्बनविभावोऽत्र रसे हास्ये मतो बुधै ।
विदूषकजनो निन्द्यपदार्थनिवहोऽथवा ॥ ६५ ॥
विदूषकस्य भाषा वा तदाकारस्य विक्रिया ।
उद्दीपनविभावोऽत्र निन्द्यदोषगणोऽथवा ॥ ६६ ॥
चक्षुर्विकाशो देहस्य चलनादी [1]रसाञ्च ये ।
रसभोक्तृनरे प्रोक्ता अनुभावा विशारदै ॥ ६७ ॥
विस्वरत्वाश्रुवैवर्ण्यस्वेदादि सात्त्विको मत ।
औत्सुक्यगर्हचापल्यश्रमा सचारिणो मता ॥ ६८ ॥
उत्तमो मध्यमो लोके जघन्यस्त्रिविधो मत ।
हास्यनामरसस्तत्र स्मित हसितमुत्तमे ॥ ६९ ॥
ततो विहसित मध्ये तथोपहसित मतम् ।
[2]अन्त्येऽवहसित चात्र रसेऽतिहसित मतम् ॥ ७० ॥
विकसितगण्ड त्वीषल्लक्ष्यदन्त मृदुस्वनम् ।
शिर कम्प साश्रुकम्प विक्षिप्ताशेषदेहकम् ॥ ७१ ॥
एतेषा लक्षण प्रोक्त यथासख्यमित परम् ।
उदाहरणमेतस्य रसस्य प्रोच्यते मया ॥ ७२ ॥

---

१. रसादये । २ अन्त्येन हसित ।

श्रीरायक्षितिनायकस्य समरे ता वैजयन्ती परे
    दृष्ट्वा भीतिवशात् पतन्ति कतिचिद्धावन्ति मूर्च्छन्ति च।
ता दृष्ट्वा स्मयते हसन्ति विहसन्त्यन्ये परे चेतरे
    केचिच्चोपहसन्ति चावहसनं कुर्वन्ति हास परम् ॥ ७३ ॥
शोकाख्यस्थायिभावो यो व्यक्तो भावचतुष्कत. ।
करुणाख्यरस सोऽत्र प्रोच्यते कविपुगवै ॥ ७४ ॥
इष्टानिष्टविनाशाप्तिजातत्वात् करुणो द्विधा ।
नष्ट वानिष्टयुक्त वा वस्त्वालम्बनमुच्यते ॥ ७५ ॥
स्वजनाक्रन्दनं बन्धुदर्शनादि निरूप्यते ।
उद्दीपनोऽनुभावस्तु नि श्वासरुदितादिक ॥ ७६ ॥
विस्वरत्वाश्रुपातादि सात्त्विको व्यभिचारिण ।
विषादबाध्यदीनत्वमृतिचिन्तादय. स्मृता ॥ ७७ ॥
कादम्बक्षितिपेन भीकरमहासग्रामभूमौ हत
    श्रुत्वा वैरिगण तदीयवनिता शोकाब्धिपार गता ।
हारालम्बिमनोज्ञमौक्तिकगण नीरेजरागव्रज
    रायक्ष्मापतिकीर्तिविक्रमसम मुञ्चन्ति दिङ्मण्डले ॥७८॥
रायक्ष्मापतिना भयकरमहायुद्धे विपक्षव्रज
    जित्वानीय सश्रृङ्खल जडमिम कारागृहे बन्धितम् ।
श्रुत्वा तद्वनिता परा शुचमिता केशावलि श्यामला
    श्रीरायस्य कृपाणवल्लिसदृशी मुञ्चन्ति मूर्च्छन्ति च ॥७९॥
क्रोधाख्यस्थायिभावोऽस्य व्यक्तो भावचतुष्टयात् ।
रौद्र सोऽपि रसो द्वेधा मात्सर्यद्वेषजन्मत ॥ ८० ॥
आलम्बनविभावोऽस्य मात्सर्यद्वेषगोचर ।
उद्दीपनस्तु तद्भाषा तच्चेष्टादिक उच्यते ॥ ८१ ॥

---

१ हतादि ।

अनुभावस्तु विक्षेपो भ्रुवा लोचनरक्तता ।
ऊरुहस्तोष्ठचलनप्रमुख परिकीर्तित ॥ ८२ ॥
सात्त्विक स्वेदरोमाञ्चविस्वरत्वादिको मत ।
संचारी द्वेषगर्वोग्रभावादि प्रणिगद्यते ॥ ८३ ॥
श्रीरायक्ष्मापशक्ति पटुतरसमरे भूरिदोर्दण्डचार्वी
ज्ञात्वा वैरिक्षितीशा अपि निजहृदयोपात्तमात्सर्यदोषा ।
अस्माक साम्यभाजो नहि नहि भुवने कर्णपार्थादयो वा
मूले तिष्ठन्तु के वा समरधुरसहा गर्वमेन वदन्ति ॥८४॥
घोरश्रीयुद्धरङ्गे समरदुरसह वैरिभूपालवर्ग
दृष्ट्वा कादम्बनाथो दिशि दिशि विकिरन् कोपवह्निस्फुलिङ्गम् ।
कल्पान्तश्राद्धदेव प्रकटितमहिमा शत्रुभूमीश्वराणा
सहार साधु कृत्वा विलसति भुवने युद्धरङ्गत्रिणेत्र ॥ ८५ ॥
उत्साहस्थायिभावोऽत्र व्यक्तो वीररसो मत ।
भावश्चतुर्भि ग रस त्रिविध पुनरुच्यते ॥ ८६ ॥
दानवीरदयावीरयुद्धवीरप्रकारभाक् ।
सत्पात्र दीनपुरुषो वैरिलोको यथाक्रमम् ॥ ८७ ॥
आलम्बनविभावस्तूद्दीपन क्रमतो मत ।
दानस्तवनदीनोक्तियुद्धभेरिस्वरादिक ॥ ८८ ॥
अनुभाव क्रमाच्चित्तप्रसत्ति शस्त्रसग्रह ।
सात्त्विको रोमहर्षादि सचारी प्रोच्यतेऽधुना ॥ ८९ ॥
गर्वहर्षमहाक्रोधधृत्यादिर्बहुभेदभाक् ।
बुध्यता कविताप्रौढिगुणभाग्भि कवीश्वरै ॥ ९० ॥
यद्दानाद्धनदा भवन्ति कतिचित् केचिच्च कर्णा परे
जायन्ते सुरनायकास्त्रिभुवन व्याप्नोति कीर्ति परा ।
कल्पानोकहकर्णरामनृपतीन् हित्वा यशस्कामिनी
य भूप श्रयते स रायनृपति श्रीदानवीरो भुवि ॥ ९१ ॥

दीनानाथजनान् विलोक्य हृदये दुःखाग्निदग्धान् बहून्
कारुण्यामृतभासुरः परिलसद्दानेन पीनेन वै ।
रक्ष रक्षमतीव याति न हि यस्तृप्तिं परां चेतसि
श्रीरायक्षितिनायकः स भुवने कारुण्यवीरो भवेत् ॥ ९२ ॥
यं दृष्ट्वा प्रलयान्तभैरवमिमं दोर्दण्डचण्डं नृपं
वैरिक्ष्मापगणा भयज्वरमिता धावन्ति मूर्च्छन्ति च ।
नीरं यान्ति तरुं श्रयन्ति तृणकं चुम्बन्ति वल्मीककं
चारोहन्ति स रायबङ्कनृपतिः संग्रामवीरो भुवि ॥ ९३ ॥
भयाख्यस्थायिभावोऽत्र व्यक्तो भावचतुष्टयात् ।
भयानकरसस्तस्यालम्बभावः प्ररूपितः ॥ ९४ ॥
निर्घातव्याघ्रसर्पारिभल्लूकेभहरिव्रजः ।
[1]उद्दीपनो घनस्तस्य गर्जनादिः प्रकीर्तितः ॥ ९५ ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यस्वेदकम्पादिको मतः ।
स एव सात्त्विको भावः संचारी तु प्रकीर्त्यते ॥ ९६ ॥
संभ्रमत्रासमोहोरुदीनभावादिभेदभाक् ।
एते चतुर्विधा भावा योज्याः काव्यविशारदैः ॥ ९७ ॥
युद्धे रायनरेन्द्रहस्तकलितं खड्गोरुकालोरगं
दृष्ट्वा भीतिवशाद्विपक्षधरणीनाथाः प्रकम्प्य गताः ।
धावन्तो गिरिगह्वरास्थितमहाघोरान्धकारं श्रिता-
स्तास्तत्रापि भयं नयन्ति वनिता दिव्याङ्गसत्कान्तयः ॥ ९८ ॥
जुगुप्सास्थायिभावोऽयं व्यक्तो बीभत्सनामकः ।
रसो जुगुप्स्यवैराग्यहेतुजन्मा द्विधा मतः ॥ ९९ ॥
आलम्बनविभावोऽत्र जुगुप्स्योऽर्थो मनःप्रियः ।
उद्दीपनस्तु दुर्गन्धदुष्टदोषादिको मतः ॥ १०० ॥

---

१ उद्दीपन हन° ।

अनुभावोऽस्य वक्त्रस्य नासिकायाश्च कूणनम् ।
वेगप्रभृतिक चोक्त पुलकादिस्तु सात्त्विक ॥ १०१ ॥
निर्वेगोद्वेगकोपादि सचारी परिकीर्त्यते ।
इति भावचतुष्क तु योज्य सत्कविकुञ्जरै ॥ १०२ ॥
श्रीरायक्षितिपेन घोरसमरे जित्वा विनि कासिता
देशाद् वैरिनृपा निजेष्टरमणीयुक्ताश्चरन्तोऽनिशम् ।
सर्वाङ्गव्रणपूयजर्जरितकाष्टाङ्गा जुगुप्स्या जना-
वर्तन्तेऽ गतिका दरिद्रमनुजा भिक्षाटने तत्परा ॥१०३॥
श्रीरायबगभूपतिनिर्जितशात्रवगणस्य कष्ट वै ।
दृष्टवते लोकेऽसौ जनाय कि रोचते सपत् ॥ १०४ ॥
विस्मयस्थायिभावस्तु भावैर्व्यक्तोऽद्भुतो मत ।
जनचेतश्चमत्कारि वस्त्वालम्बनमुच्यते ॥ १०५ ॥
अहोवचनमित्यादिर्भावस्तूद्दीपनो मत ।
अनुभावस्तु दृष्ट्यास्यकपोलस्फुरणादिक ॥ १०६ ॥
रोमाञ्चस्वेदभावादि सात्त्विक परिकीर्तित ।
हर्षसभ्रमभावादि सचारी तु निगद्यते ॥ १०७ ॥
श्रीरायक्षितिपस्य राजसदन तत्राद्भुता सत्सभा
तत्र स्थापितविष्टर रुचिकर तत्र स्थित भूपतिम् ।
तद्देह तदनूनभूषणगण तत्कान्तिजाल पर
तद्व्याप्ति जनता विलोक्य परमा चित्रीयते सततम् ॥१०८॥
शमाख्यस्थायिभावोऽय विभावादिचतुष्टयात् ।
व्यक्त शान्तरस प्रोक्तो गुणशालिकवीश्वरै ॥ १०९ ॥
आलम्बनविभावस्तु पञ्चाना परमेष्ठिनाम् ।
स्वरूप निजरूप वा निश्चयव्यवहारत ॥ ११० ॥
उद्दीपनास्तु स्याद्वादवेदिमभाषणादय ।
सर्वत्र समभावादिरनुभाव प्रकीर्तित ॥ १११ ॥

पुलकस्तम्भभावादि सात्त्विकः परिकीर्तितः ।
संचारिभावो निर्वेदधृतिमित्यादिको मतः ॥ ११२ ॥
श्रीरायक्षितिनाथपालितमहादेशे कवीन्द्रस्तुते
    योगीन्द्रा जिनतत्त्वबोधमहिता सम्यक्त्वरत्नाकरा. ।
रागद्वेषविमुक्तशान्तमनसश्चारित्रपूज्याङ्कका-
    ध्यायन्त परमात्मतत्त्वममलं श्राम्यन्ति सौख्यास्पदम् ॥११३॥
रसलक्षणमत्रोक्त रसभेदोऽपि निश्चित. ।
स्थायिभावादिसामग्री रसाना कथिता मया ॥ ११४ ॥
इत पर रसाना तु वर्णास्तदधिदेवता ।
कार्यकारणभावश्च विरोधोऽप्यविरोधिता ॥ ११५ ॥
निरूप्यते जगत्ख्यात कादम्बाम्बुधिचन्दिर ।
शृणु राय महीनाथ काव्यगोष्ठिविशारद ॥ ११६ ॥
स्यादिन्दीवरवर्णस्तु रसश्शृङ्गारनायक ।
तस्याधिदेवता लोके वासुदेव प्रकीर्त्यते ॥ ११७ ॥
सुधाधवलवर्ण स्याद्रसो हास्याभिधानक ।
लोकेऽधिदेवता तस्य विघ्नराजो निरूपित ॥११८॥
कषायवर्णता याति करुणाख्यो रसो भुवि ।
तस्याधिदेवता प्रोक्ता श्राद्धदेव कवीश्वरै ॥११९॥
जपाकुसुमवद् रक्तवर्णो रौद्रो रसो मत ।
तस्याधिदेवता लोके रुद्रनामा निरूप्यते ॥१२०॥
गौरवर्णेन बाभाति लोके वीररसोऽनिशम् ।
तस्याधिदेवता लोके शतमन्यु प्ररूप्यते ॥१२१॥
भयानकरसोऽप्यत्र धूम्रवर्ण प्रकथ्यते ।
तस्याधिदेवता लोके महाकालोऽनुमन्यते ॥१२२॥
रसो बीभत्सनामा च नीलजीमूतसन्निभ ।
तस्याधिदेवता लोके नन्दिनामा निबुध्यताम् ॥१२३॥

अद्भुताख्यरसो लोके हेमवर्णेन राजते ।
तस्याधिदेवता लोके विधाता प्रणिगद्यते ॥१२४॥
शान्तनामरसो लोके शुद्धस्फटिकवर्णभाक् ।
तस्याधिदेवता लोके परब्रह्म प्रकाश्यते ॥१२५॥
शृङ्गाराज्जन्म हास्यस्य करुणो रौद्रजन्मभाक् ।
अद्भुतो जायते वीराद् बीभत्साच्च भयानक ॥१२६॥
इतरस्माद्रसाज्जन्म नास्ति शान्तस्य शान्तता ।
इतरो वा रसो लोके जायते न कदाचन ॥१२७॥
शृङ्गारस्य विरोधी हि बीभत्स कथ्यते बुधै ।
भयानकविरोधी तु लोके [1]वीररसो भवेत् ॥१२८॥
अद्भुतो रौद्रवैरी तु करुणो हास्यबाधक ।
शान्तस्य केनचिन्नास्ति मित्रत्व वा विरोधिता ॥१२९॥
नानाभावमनोज्ञभावविलसत्तारावलीराजिते
नानारम्यरसौघचारुतरसज्ज्योत्स्नावलीभासिते ।
सत्काव्ये गगने नृसिंहनृपते कादम्बवशाम्बुधे
भो भो धीर भवान् मनोज [2]विलसत्कीर्तिश्च ते वर्धताम् ॥१३०॥

इति रसभावनिरूपणनामा तृतीय परिच्छेद ।

१ विररसो । २ °विलसत्कीर्तौ च रुद्रायता ।

नायकभेदनिश्चयो नाम

चतुर्थ. परिच्छेद:

गुण्यभावे गुणो नास्ति यद्वसेतुरसंभवे ।
रसभावा जगत्यत्र सभवन्ति कदापि न ॥१॥
यतस्ततो नायकस्य नायिकायाश्च लक्षणम् ।
तद्भेदाश्च निरूप्यन्ते तन्निश्चयफलार्थिनाम् ॥२॥
जनानुराग प्रियवादिभावो वाग्मित्वशौचे विनय' स्मृतिश्च ।
कुलीनतास्थैर्यदृढत्वमाना माधुर्यशौर्ये नवयौवन च ॥३॥
उत्साहो दक्षता बुद्धिस्त्यागस्तेज कला मति ।
धर्मशास्त्रार्थकारित्वं प्रज्ञा नेतृगुणा इमे ॥४॥
एतद्गुणविशिष्टोऽयं नायक कथ्यते बुधै ।
स नायक पुन प्रोक्तश्चातुर्विध्ययुतो भवेत् ॥५॥
धीरोदात्तस्तथा धीरललितो धीरशान्तक ।
धीरोद्धत इति ख्याताश्चत्वारो नायका भुवि ॥६॥
क्षमासामर्थ्यगाम्भीर्यदयागुणविराजित ।
आत्मश्लाघामानशून्यो धीरोदात्तो मत सताम् ॥७॥
राजसर्वज्ञकल्पोऽय रायबङ्ग महीपति ।
महासमुद्रदेशीयो भूमिदेश्यो विराजते ॥८॥
भोगे कलाया लोलो यश्चिन्तातीतसुखोदय ।
मन्त्र्यर्पितात्मसिद्धिश्च स्याद्धीरललितो मृदु ॥९॥
श्रीरायबङ्गरमणो निजकामिनीना-
मालोकनं दृढतर परिरम्भण च ।

वाणीविलासमधरामृतचारुपान
 कुर्वन् महारुचिरसौधतले सदास्ते ॥१०॥
विवेकशौचसौभाग्यसुप्रसन्नत्वभूषित ।
विलासरसिको धीरशान्त इत्युच्यते बुधै ॥११॥
कादम्बनाथ परिपालितरम्यराज्ये
 केचिद् विलासरसिकास्सुभगा प्रसन्ना ।
नित्य विवेकगुणभासुरमूर्तयस्ते
 स्वेष्टाङ्गनासु कमनीयतरा रमन्ते ॥१२॥
मायामात्सर्यचण्डत्वचलचित्तसमन्वित ।
आत्मस्तुतिपरो मानी धीरोद्धत इतीरित ॥१३॥
सप्ताम्भोनिधिपानक कुलगिरिव्रातस्य सचालन
 दिग्दन्तिव्रजकम्पन गगनतारानीकनिस्फालनम् ।
एषामात्मविलासन प्रकटित तेऽमी वय दुर्दमा
 इत्येव वदतो रिपून्जयति तान्[1] श्रीरायभूमीश्वर ॥१४॥
चत्वारो नायका एते रसेषु नवसु क्रमात् ।
अवस्थाभेदत सर्वे वर्तन्ते गुणशालिन ॥१५॥
एषा चतुर्णा नेतॄणा धीरोदात्तादिभेदिनाम् ।
शृङ्गाराख्यारसे प्रोक्ता प्रत्येक चतुरात्मता ॥१६॥
अनुकूल शठो धृष्टो दक्षिणो नायका मता ।
शृङ्गाराख्यरसे सद्भिश्चत्वारो गुणराजिता ॥१७॥
एकस्या नायिकाया य सक्तचित्तो न बुध्यते ।
अन्यस्त्रीसगम सोऽत्रानुकूलो नायको मत ॥१८॥
विचकिलकुसुमाना सौरभे मग्नभृङ्ग
 परकुसुम[2]पराग याति नैवात्र तद्वत् ।

१ तास्त्रीराय°, २ मदूलो ।

सुरतमधुरकेल्यां नायिकाया प्रसक्तो
    न हि परवनिताना सगम याति राय ॥१९॥

एकस्या रागशून्योऽपि सराग इव भासते ।
सलापादिविशेषेण य सोऽपि शठ उच्यते ॥२०॥

कादम्बनाथ वचनं सुदयासम ते
    ज्योत्स्नासमानमवलोकनचेष्टितं च ।
तन्मल्लिकादिवरदानमिद च [1]चित्त
    कार्यं न दृष्टमिति वक्ति वधू शठं त्वाम् ॥२१॥

दृष्ट्वान्यकामिनीसङ्गचिह्नोऽपि वितथ वदेत् ।
वैयात्येन स धृष्ट स्यान्नायक कथितो बुधै ॥२२॥

नमनवचनदम्भो मास्तु मास्तु त्वदीय
    कपटमिदमनेक दृष्टमत्यन्तदुष्टम् ।
तव सकलशरीरेऽन्याङ्गनासगचिह्न
    सर सर वरकान्ता रायबङ्ग ब्रवीति ॥२३॥

एकाङ्गनालोलचित्त समभावेन वर्तते ।
अन्याङ्गनासु स प्रोक्तो दक्षिणो नायको बुधै ॥२४॥

[2]त्रुटित दुर्बोध च पद्यस्यास्य चरणद्वय यथा पादटिप्पण्या लिखितम्
कर्पूराणि वितीर्य चारुरमणीवृन्दाय दूतीजना
  श्रीरायो नृपकुञ्जर प्रहितवान् साहित्यरत्नाकर ॥२५॥

इदमपि दक्षिणनायकनिदर्शनम्—
  नीरेज वरमल्लिका किसलय चूतस्य नीलोत्पलं
      कङ्केलिस्थितपल्लव निजमहामाहात्म्यससूचकम् ।

---

१ चित्र, २ रोरागापरमादिवर्णबिलसन्नामानि ' समुदयकान्तामहा-
त्कस्तूरिरागाक्षर ।

दत्वालीजनपञ्चकस्य हि करे कान्ताजनेभ्यो मुदा
श्रीरायो वरदक्षिण प्रहितवान् शृङ्गारदुग्धाम्बुधि ॥२६॥
धीरोदात्तादिनेनॄणा शृङ्गारे षोडशात्मनाम् ।
उत्तमादिविभेदेन प्रत्येक त्रिविधात्मता ॥२७॥
शृङ्गाराख्यरसे नेतृभेदा लोके निरूपिता ।
अष्टसख्योत्तराश्चत्वारिशत्सख्या कवीश्वरै ॥२८॥
एतेषा नायकाना तु सहाया उपनायका ।
विदूषक पीठमर्दो विटो नागरिको मता ॥२९॥
नायकस्य[1] प्रसगे च नानाहासकरो मत ।
विदूषक सता [2]लोकव्यवहारादिविच्च य ॥३०॥
नायकोक्तेषु कार्येषु पटुर्नायकसद्गुणात् ।
किंचिन्न्यूनगुण प्रोक्त पीठमर्दो बुधोत्तमै ॥ ३१ ॥
नायकाना चित्रवृत्तेरानुकूल्यपरो विट ।
नानाकलाप्रौढियुक्तो मतो नागरिको बुधै ॥ ३२ ॥
[3]लुब्धाधीरोद्धता ये च स्तब्धा पापपरायणा ।
ते पुनर्नायकाभासा पुरुषा प्रतिनायका ॥ ३३ ॥
पूर्वोक्ताना नायकाना यौवने तु गुणाष्टकम् ।
सत्त्वसजातमित्युक्तमधुना तन्निरूप्यते ॥ ३४ ॥
तेजो विलासो माधुर्य शोभा स्थैर्य गभीरता ।
औदार्य ललित चेति गुणाष्टकमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥
प्राणाभावेऽपि पुरुषो धिक्कारादिपराभवम् ।
क्षमते जातु नो यत्त्तेज प्रोक्त विशारदै ॥ ३६ ॥

---

१ प्रसङ्गे ह, २ °व्यवहारादि विध, ३ लुब्धादिरोद्धता ऐ च स्तब्धा, ४ तेषु नर्नायकाभासा ।

सधैर्यं गमनं दृष्टिः सधैर्या स्मितभाषणम् ।
विलासाख्यगुणं प्रोक्तं गुणोद्भासिकवीश्वरैः ॥ ३७ ॥
महत्यपि च संक्षोभे सूक्ष्मा चर्चां करोति यत् ।
तन्माधुर्यं गुणं पुंसां बुध्यतां बुधसत्तमैः ॥ ३७ ॥
शोभाया दक्षता शौर्यं स्पर्धा नीचैर्गुणाधिकैः ।
उद्योगाच्चलनाभावः स्थिरत्वं विघ्नकोटिभिः ॥ ३९ ॥
यत्प्रभाववशात् पुंसि विकृतिर्न कदाचन ।
तद्गाम्भीर्यं सतामिष्टं जगत्त्रयमनोहरम् ॥ ४० ॥
यत्प्राणानपि तद्वापि प्रियोक्त्या सज्जनानलम् ।
सत्करोति तदौदार्यं लोकोत्तरगुणो मतम् ॥ ४१ ॥
शृङ्गाराकृतिचेष्टा तु सहजा कोमला बुधैः ।
ललिताख्यगुणो लोके कथ्यते गुणशालिभिः ॥ ४२ ॥
लक्षणं नायकानां हि प्रतिपाद्याधुना पुनः ।
नायिकालक्षणं तासां भेदोऽपि च निरूप्यते ॥ ४३ ॥
सामान्यनायकप्रोक्तविनयादिगुणान्विता ।
नारी तु नायिका प्रोक्ता सापि नारी चतुर्विधा ॥ ४४ ॥
स्वकीया परकीयाप्यनूढा साधारणा स्मृता ।
अनूढा परकीयैव इत्येकेषां मते त्रिधा ॥ ४५ ॥
धर्मार्थकामयुक्तानां स्वकीया नायिका नृणाम् ।
अन्यास्तु नायिका लोके मता केवलकामिनाम् ॥ ४६ ॥
[1]त्रिवर्णनायकेनेयं देवतागुरुसाक्षिका ।
उपात्ता नायिका स्वीया सदाचारक्षमायुता ॥ ४७ ॥
[2]शीलार्जवधैर्यशौर्यलज्जायुक्ता पतिव्रता ।
त्रिवर्गसाधिका लोके स्वकीया ललनोत्तमा ॥ ४८ ॥

---

१. त्रिवर्त° । २ शीलार्जवातितरा शौर्य° ।

कादम्बेश्वररायश्चित्तो(?)रुपद्माकरे
हसी वीरनृसिंहरायकृतसद्धर्माम्बुधे कौमुदी ।
राज्ञी पट्टकृताभिषेकमहिता कन्दर्पकान्तोपमा
कान्ता शीलवती सती [1]मधुरवाक् श्यामासमा राजते ॥४९॥
अनुरागवता केनचित् पुसा स्वीकृता तु या ।
स्वयमप्यनुरक्ता च सानूढा नायिका मता ॥ ५० ॥
यथा दुष्यन्तनृपतेर्नायिका तु शकुन्तला ।
तथा लोकानुसारेण सानूढा परिकीर्तिता ॥ ५१ ॥
परकीयाप्यनूढेव ज्ञातव्या विद्यते तयो ।
ईषद्भेद स्वय रक्तानूढा नायकमिच्छति ॥ ५२ ॥
परकीया [2]सखीवाचा याति नायकसन्निधिम् ।
इति केचिद्वदन्त्येके न हि भेदस्तयोरिति ॥ ५३ ॥

तद्यथा—

परेण परिणीता च परकीया मता पुन ।
अनूढा कन्यका चापि परकीया प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥
परेण परिणीता तु नास्ति मुख्यरसे क्वचित् ।
अनूढा कन्यका प्रोक्ता गौणमुख्यरसे यथा ॥ ५५ ॥

परपरिणीता नायिका मुख्यरसे उदाहर्तुमयोग्या । अनूढा कन्यका तु गौणमुख्ये च रसे उदाहर्तु योग्येत्यर्थ ।

मनसिजनृपरूप रायबङ्ग सुधाब्धि
तदमलगुणराश्याकर्णनाद् राजकन्या ।
मदनकदनबाणै पीडिता कामयन्ते
नुतरतिसमरूपा दिव्यलावण्यभाज ॥ ५६ ॥

---

१ काय समा राजते । २ सनिवाचा ।

कलाप्रौढियुता धैर्यराजिता दम्भपण्डिता ।
वेश्या साधारणा प्रोक्ता नायिका विदुषा वरैः ॥ ५७ ॥
दातैव नायकस्तस्या न हि कश्चित् परो भुवि ।
रक्तेव सदने पुंसि निर्धनं वर्जयेन्नरम् ॥ ५८ ॥
कादम्बनाथनृप चारुमहासमृद्ध-
वेश्याजना रतिसमानमनोज्ञरूपाः[1] ।
कामैन्द्रजालिककृताद्भुतमोहविद्या-
कल्पा विभान्ति कुसुमास्त्रशरौघदेश्याः[2] ॥ ५९ ॥
स्वकीया नायिका मुग्धा मध्या लोके तथा मता ।
प्रगल्भेति त्रिधा सद्भिस्तासां लक्षणमुच्यते ॥ ६० ॥
नवीनयौवना नारी नवमन्मथविक्रिया ।
वक्रा सुरतलीलायां मुग्धा किंचिद् रुषा युता ॥ ६१ ॥
आस्यं नापि ददाति चुम्बनविधौ स्वाङ्गं निजालिङ्गने
नो धत्ते नवमन्मथग्रहयुता लज्जाभरात् कुप्यति ।
क्षेत्रारम्भसमानयौवनयुता कन्या नवोढा सती
रायक्ष्मापतिनायकस्य जनयत्युल्लासनं चेतसि ॥ ६२ ॥
उत्पन्नयौवनोद्भूतकामा मध्या च नायिका ।
रतिक्रियापरवशा न जानाति किमप्यसौ ॥ ६३ ॥
चुम्बन्तं परिरम्भणं दृढतरं कुर्वन्तमङ्गोद्भव-
श्रीरायं निजनायकं परमसंतोषं नयन्ती सती ।
शृङ्गाराम्बुधिकौमुदी रतिसुखाम्भोधौ निमग्ना परं
नो जानाति सुखातिरेकवशगा केलि[3]परा कामपि ॥६४॥
अत्यन्तयौवनात्यन्तकामा नायकवक्षसि ।
लीनेव सुरतारम्भे प्रगल्भा पारतन्त्र्यभाक् ॥ ६५ ॥

---

१. °महासवेश्याजनारति । २ शवाघ । ३ केशि ।

श्लिष्यन्त स्मररायनायकवर स्पृष्ट्वा प्रगल्भा सती
मोहोद्रेकवशात् पर परवशा केलीविधौ राजते ।
लक्ष्मीर्वक्षसि वा स्मरेशलिखित तज्जीव(? सज्जीव)चित्र रते
शृङ्गाराम्बुधिजातनिश्चलतरा श्रीकल्पवल्लीव सा ॥६६॥
धीरात्वधीरा लोके हि धीराधीरेति सा मता ।
त्रिविधा नायिका मध्या गुणशालिकवीश्वरै ॥ ६७ ॥
उपहास[1]युता या च वक्रवाचा स्वनायकम् ।
खेदयेत्सापराध सा मध्या धीरा प्ररूप्यते ॥ ६८ ॥
श्रीराय ते नभसि वक्षसि कौमुदीय
भाले वरे मकरिका वरवज्रमस्ति ।
तत्पुण्यमत्र महदस्ति तथा फल च
तत्रैव तिष्ठ न तु मा स्पृश याहि याहि ॥ ६९ ॥
सापराध निजेश या वचसा कर्कशेन हि ।
रुदती भेदयेत् सा त्वधीरा मध्या मता यथा ॥ ७० ॥
श्रीराय निजगेहमागतमिम दृष्ट्वा सतीत्यब्रवी-
न्नाथात्रागमन नवीनमिदमाश्चर्य च पुण्य मम ।
मौक्तिक विचकिलस्रग्गन्धवज्र त्वया
धन्याह सुकृती त्वमेव भुवने नेत्राश्रुवारान्विता ॥ ७१ ॥
प्रगल्भा नायिका त्रेधा धीराधीरे पुनस्तथा ।
धीराधीरेति कथिता नेतृनिश्चयकोविदै ॥ ७२ ॥
कृतापराध सुरते नायक दु खयेद् रुषा ।
या च या वादरेणास्ते सावहित्था सकोपना ॥ ७३ ॥
तादृश प्रति भर्तार सावशा वा प्ररूप्यते ।
प्रगल्भधीरा भुवने कामसिद्धान्तवेदिभि ॥ ७४ ॥

---

१ °युजा ।

कोपालिङ्गितलोलकेन वचसा मर्मस्पृशा मालती-
मालाघातनलीलया निजपतिं भीतिं नयन्ती सती ।
श्रीराय निजकामिनी तममलं हार गृहे नागसे (? गृहेऽनागत)
कोपं भावजपूज्यराज्यसदन(?) चित्तेऽकरोत्कोविदा ॥ ७५ ॥
श्रीराये गृहमागते हरिलसत्पीठ प्रदाय स्वय
ताम्बूल हरिचन्दन विचकिलं कर्पूरसारोच्चयम् ।
सा कान्ता चतुरङ्गचारुकलया केलीविधि कुर्वती
नानालीजनसंनिधौ गतरति कोप कृतार्थ व्यधात् ॥ ७६ ॥
निजेश तर्जनं कृत्वा सताडयति या वधू ।
अधीरा सा प्रगल्भा च नायिका परिकीर्तिता ॥ ७७ ॥
कोपान्नायिकया निजेशनृपति श्रीरायबङ्गो गृही
मालत्या कृतमालया श्रुतिगते श्रीकर्णपूरैरपि ।
वामेनाङ्घ्रितलेन रोषनयुजा सताड्यमानो हसन्
शान्तस्तोषपर कृती सुकृतिनामग्रेसरो जायते ॥ ७८ ॥
वक्रवाच सोपहासा या ब्रूते रमणी क्रुधा ।
धीराधीरा प्रगल्भा सा नायिका कथिता बुधे ॥ ७९॥
श्रीराय भो नगसि पश्यसि दैन्यवाच
ब्रूषे मनोज्ञतरवस्तुततीमुदासी (?) ।
सत्य तथैव भुवने न च कोऽपि दोषो
दृष्टस्तथापि [1]यमपाटिजनस्य कोप (?) ॥ ८० ॥
त्रिभेदसयुता मध्या प्रत्येकं द्विविधा पुन ।
ज्येष्ठा चेति कनिष्ठा च षड्विधाभूत् सतां मते ॥ ८१ ॥
एवं प्रगल्भा कथिता षड्विधा कविपुङ्गवै ।
ज्येष्ठाकनिष्ठयोरत्र दृष्टान्त प्रतिपाद्यते ॥ ८२ ॥

---

१. मम पाटि ।

कासार जललीलया परिगते दृष्टो रमण्या नृप·
श्रीरायो जलसेचनं परिलसद्यन्त्रेण कृत्वा सतीम् ।
मज्जन्ती सरसीजले भयवशात्कृत्वा परा कामिनी
चुम्बित्वाधरपान[1]सज्जजलधौ तन्तन्यते मज्जनम् ॥ ८३ ॥

चुम्ब्यमाना नारी ज्येष्ठा । इतरा कनिष्ठा ।

नायिकालक्षण तासा भेद चोक्त्वाधुना पुन ।
तासामष्टावस्थास्ता प्ररूप्यन्ते भृश मया ॥ ८४ ॥
स्वाधीनपतिका नारी काचिद्वासकसज्जिका ।
कलहान्तरिता काचिद्विप्रलब्धा परा मता ॥ ८५ ॥
विरहोत्कण्ठिता काचित काचित् प्रोषितभर्तृका ।
खण्डिता रमणी काचित् काचिदन्त्याभिसारिका ॥ ८६ ॥
यस्या सामीप्यमाश्रित्य यदधीन पति सदा ।
स्वाधीनपतिका नारी सा प्रोक्ता रसकोविदै ॥ ८७ ॥
काञ्चीनारी नृपतितिलको रायबङ्ग सदाल
स्वारुह्याङ्क पिबति मधुर चाधर प्रेक्षतेऽङ्गम् ।
तत्प्रलाप निशमयति वै सौरभ जिघ्रतीद
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा वरकुचयुग मोदते कामतन्त्र ॥ ८८ ॥
प्रियस्यागमन श्रुत्वा मुदा भूषणभूषिता ।
या नारी सा स्तुता लोके सता वासकसज्जिका ॥ ८९ ॥
श्रीरायागमनोत्सुका रतिसमा नारी मनोहारिणी
सालकाररसोरुवृत्तिगुणसद्रीतिप्रभावान्विता ।
नानावर्णनया कवीन्द्रकृतया युक्ता [2]सशय्या सदा
सार्था सूक्तिविलासिनी गतमला चारु प्रबन्धायते ॥९०॥
आगत नायक कोपात्तिरस्कृत्य तदर्थिनी ।
या दु खपीडिता सात्र कलहान्तरिता यथा ॥ ९१ ॥

---
१ 'सङ्ख्य' । २ सशय्यास्सदा ।

भो भो निष्ठुरभाषिणि प्रियतमे श्रीरायबङ्ग पति–
निर्धूतो रतिनाथव्याहतकरोऽप्यज्ञानदोषास्त्वया ।
दु ख त्व विदधासि चेत् पुनरसौ नायाति पुण्याम्बुधि.
शेषस्त्रीसरसीजचारुनिकरे श्रीराजहसायते ॥ ९२ ॥

नागते नायके गेह सकेतविषय यदा ।
तदावमानिता नारी विप्रलब्धा मता यथा ॥ ९३ ॥

सरसमधुरवाणीभाषिता नायकेन
तदमलवचनेऽह प्रत्ययं साधु कुर्वे ।
उरुतरसमयालीप्रापिता तेन दूति
नहि नहि मम नाथ प्रत्ययो नापि कुत्र ॥ ९४ ॥

असत्यरहिते नाथे विलम्बनयुते सति ।
उत्कण्ठा कुरुते या सा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ९५ ॥

श्रीराये निजनायके रतिपतौ काल चिर नागते
नारी चन्द्रमस न पश्यति मनोजातेष्टचापेहया ।
नारीवृन्दवच शृणोति न कलकण्ठाना स्वराणा धिया
द्रष्टु नेच्छति कौमुदी विचकिला (? विचकिता) सारोरुबाण-
भ्रमात् ॥ ९६ ॥

देशान्तर गते नाथे या नारी मानसी व्यथाम् ।
करोति सा मता लोके बुधै प्रोषितभर्तृका ॥ ९७ ॥

राये दिग्विजयाय सैन्यकलिते याते स्वकीया सती
स्नान मुञ्चति भूषण च मलिनं गृह्णाति चीनाम्बरम् ।
माला चन्दनलेपन परिलसत्कस्तूरिकाचित्रकं
त्यक्त्वा गायति वीणया निजपते सौभाग्यमाला पराम्॥९८॥

ज्ञातमन्मथचिह्ने या नारीर्ष्या विदधाति सा ।
खण्डिता रमणी प्रोक्ता नायके रसिकोत्तमे ॥ ९९ ॥

मनसिज तव कार्यं मन्मथो वेत्ति सर्व-
महमपि तव कार्ये गोपिते वेद्मि किंचित् ।
[1]अनिकटनिवासी वामपादोऽर्पितोऽस्या
विलसदरुणवर्णो दृश्यते राय साक्षात् ॥ १०० ॥
नाथ सरति या नारी दूती वा सारयत्यसौ ।
प्रोक्ताभिसारिका लोके नायिकाभेदवेदिभि ॥ १०१ ॥
वञ्चित्वात्मीयलोक या पति गच्छति सागसम् ।
सा रायबङ्गभूमीशशासनाद्भीतिमृच्छति ॥ १०२ ॥
रसप्रकरणे प्रोक्तश्चतुर्धा विप्रलम्भक ।
पूर्वानुरागो मानश्च प्रवास करुणात्मक ॥ १०३ ॥
वियुक्तनायकस्यासौ वियुक्ताया स्त्रियोऽपि च ।
शृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो वक्तव्यो वदता वरै ॥ १०४ ॥
नवीनालोकनाज्ञातरागयोरवितृप्तयो ।
पूर्वानुरागो दम्पत्योरवस्था परिकीर्त्यते ॥ १०५ ॥
अन्यस्त्रीसगमादीर्ष्या विकारो मान उच्यते ।
परदेश गते नाथे प्रवासो विरहात्मक ॥ १०६ ॥
अनुरक्तस्य नाथस्य नायिकायाश्च तादृश ।
एकस्य मरणे जात शृङ्गार करुणात्मक ॥ १०७ ॥
खण्डिताया नायिकाया शृङ्गारो मान उच्यते ।
प्रोषितप्रियनारीषु प्रवास परिकीर्तित ॥ १०८ ॥
कलहान्तरिता या वा विप्रलब्धा च या सती ।
विरहोत्कण्ठिता या च तासु पूर्वानुरागक ॥ १०९ ॥
परलोक गते नाथे कामिन्या वा प्ररूप्यताम् ।
अवशिष्टजने सद्भि शृङ्गार करुणात्मक ॥ ११० ॥

---

१ अनिकतउनिवासी वामपादार्पितोऽस्या ।

आसा स्त्रीणा सखी दासी लिङ्गिनी प्रतिवेशिनी ।
धात्रेयी शिल्पिका कारूर्दूत्य प्रोक्ता' स्वयं तथा ॥ १११ ॥
भो भो राय मनोजपातकमहो क्रूरेण संपीड्यते
नारी मुञ्चति वाग्विलाससरणी धत्ते तनुत्व तनो ।
आहारोऽपि न रोचते भ्रमवशा त्वद्भावचित्रं दृशा
दृष्ट्वाऽलिङ्गति चुम्बति त्वरितमागत्येह ता रक्षतात्॥११२॥
पूर्वोक्तनायिकाना तु यौवने सत्त्वसभवा ।
अलङ्कारा प्ररूप्यन्ते विंशति कविकुञ्जरै ॥ ११३ ॥
भावहावौ तथा हेला शोभा कान्तिश्च दीप्तिका ।
मधुरत्व तथा चोक्त प्रागल्भ्य च वदान्यता ॥ ११४ ॥
धैर्यं लीला विलासश्च विच्छित्तिर्विभ्रमस्तथा ।
किलकिञ्चितमप्युक्त तथा मोट्टायित तथा ॥ ११५ ॥
अथ कुट्टमित चोक्त बिब्बोको ललितं तत ।
विहृत परिकीर्त्यन्ते लक्षणानि पृथक पृथक् ॥ ११६ ॥
एषामाद्यास्त्रयो देहसभवा कथितास्तत ।
सप्तालङ्कृतयो गीतास्तत स्वाभाविका दश ॥ ११७ ॥
चित्तवृत्तिविशेषोऽय कन्दर्पविकृतिच्युत ।
सत्त्व तस्याद्यविकृतिर्भावो मन्मथयोगिनी ॥ ११८ ॥
भाविहावाद्यलङ्कारसाधनीभूत उच्यते ।
भावोऽय सर्वश्रृङ्गाररसहेतुश्च कोविदै ॥ ११९ ॥
जात्यश्वारूढराय पुरसरणिगतं राजकन्या विलोक्य
भ्रूविक्षेपाक्षिलौल्य कुसुमशरशराघातसपीड्यमाना. ।
मन्द मन्द स्वचेतो विशदपि नवपुष्पायुधाश्चारुरूपा
ररम्यन्ते मनोज्ञप्रकटितनिजलावण्यभाजो गृहाग्रे ॥ १२० ॥

---

१. त्वरितागत्य प्राण रक्षतात् ।

चित्तशृङ्गारभूतोऽयं भ्रूलोचनविकारकृत् ।
भाव एव बुधैर्लोके हावालङ्कार उच्यते ॥ १२१ ॥
आस्येन्दुनिर्गतमनोहरचन्द्रिकाभैः
पुष्पेषुबाणसदृशैस्तरलैः कटाक्षैः ।
शृङ्गारभावगमकैर्नृपरायबङ्ग
नारी भवन्तमवलोक्य सुखाब्धिगाभूत् ॥ १२२ ॥
शृङ्गारगमको हावो यः सुस्पष्टः प्रवर्तते ।
स एव हेला विबुधैः कथ्यते गुणराजितैः ॥ १२३ ॥
चकोरीसदृशीदृष्टिकटाक्षायतजिह्वया ।
रमण्या तव रायेश रूपं पेपीयतेऽमृतम् ॥ १२४ ॥
रूपोपभोगतारुण्यैः शरीरालकृतिः कृता ।
या सैव शोभा गदिता महाकविमतानुगैः ॥ १२५ ॥
तरुण्या रूपसौन्दर्यं स्मरचेतोहरं वरम् ।
दृष्ट्वा चित्रीयते रायो भूषणापेक्षया विना ॥ १२६ ॥
मनोरागेण निबिडा सैव शोभा निगद्यते ।
कान्तिः स्त्रीणां मनोजाज्ञाशालिनीनां बुधोत्तमैः ॥ १२७ ॥
आरामकुञ्जगतमुग्धसती बिभेति
ध्वान्ते गते निजकटाक्षमयूखजालैः ।
पादाब्जचारुनखदीधितिभिश्च राय-
बङ्गान्विना सुरतकेलिविदः सकाशात् ॥ १२८ ॥
विस्तारं याति या कान्तिः सैव दीप्तिर्मता सताम् ।
पुष्पायुधमहासेनादेश्यस्त्रीषु प्रवर्तते ॥ १२९ ॥
श्रीरायबङ्गसहिता गुरुतुङ्गसौध-
मारुह्य मारतरुणीनिभकोमलाङ्गी ।
सिंहासने स्थितवती निजदेहदीप्त्या-
काशं प्रकाशयति चारुतडिल्लतेव ॥ १३० ॥

अवर्णनीयवस्तूना सबन्धेऽपि प्रवर्तते ।
यद्द्रव्यत्वं तदेवात्र माधुर्यं प्रतिपादितम् ॥ १३१ ॥
नृपतितिलकराये कोपिते कोमलाङ्गी
मलिनवसनयुक्ता रम्यता नो जहाति ।
घनकृतवरणेयं कौमुदी सत्कला वा
शितितनुमदनो वा रम्यता नो जहाति ॥ १३२ ॥

मनोवचनकायेभ्य समुत्पन्नभयस्य या ।
प्रगल्भता निवृत्ति सा ज्ञातव्या बुधकुञ्जरै ॥१३३॥

मनोवचनकायजनितभीतिरहित कलाशास्त्रप्रयोगचातुर्यं प्रागल्भ्यमिति भाव ।

यद्गानं परमामृत श्रुतिहर श्रुत्वा मुदा कोकिलो
[1]रौति प्राप्तसुखं शुकोऽपि वचन श्रुत्वा यदीय प्रियम् ।
ब्रूते सूक्तिमिमा यदीयनटन दृष्ट्वा शिखी नृत्यति
स्वात्मानन्दसमन्विता जयति सा श्रीरायकान्ता सती
॥ १३४ ॥

आयासे सति कामिन्या बहावपि गुणोत्तम ।
विनयोत्कर्ष औदार्यमुच्यते कविनायकै ॥१३५॥
नवकेलिविनोदेन श्रान्ता पानीयलीलया ।
तन्वी विमुक्तनिद्रापि रायशय्या न मुञ्चति ॥१३६॥

चापल्यरहिता चित्तवृत्ति स्थिरतराथवा ।
तरुणीजनसंबद्धा या सा धैर्यं निरूप्यते ॥१३७॥

रायनाथस्य रागे या यादृशी रमणी तु सा ।
कोपेऽपि तादृशी जाता महादेवीपदे स्थिता ॥१३८॥

---

१ लौति श्रातसुख सुखोपि ।

क्रियाविशेषैरधिकैर्मनोहरतरैरपि ।
नायकाभिनयो लीला नायिकाविहितो यथा ॥१३९॥
हसति वसति चास्ते लोकते याति दत्ते
गदति नदति शेते याचते राजतेऽलम् ।
लिखति पिबति भुङ्क्ते रोदिति[1] मोदते च
नृपतितिलकरायो यादृशस्तादृशी सा ॥१४०॥
दृष्टे निजेशे कामिन्या देहसंजनितो भृशम् ।
क्रियाद्यतिशय प्रोक्तो विलासो रसिकैर्यथा ॥१४१॥
रायेश स्मरसंनिभ स्मरमख क्षीराब्धिचन्द्र मुदा
दृष्ट्वा स्विद्यति कम्पते सृतिकर धैर्यं च मुञ्चत्यहो ।
उत्कण्ठा [2]मनुते न नौति सरसालोक शरच्चन्द्रिका-
मकाश रमणीमनोजनशठो कन्दर्पसिद्धान्तवित् ॥१४२॥
तरुणीकायदेशे स्वीकृता स्वल्पाप्यलंक्रिया ।
करोति जनतानन्द या सा विच्छित्तिरुच्यते ॥१४३॥
किसलययुतकर्णा मल्लिकाकुड्मलौघै
कृतरुचिकरहारा मालतीस्रग्विभूषा ।
मलिनवसनयुक्ता माधवी कन्दुकेन
विहरति रमणी या साकरोद्रायसौख्यम् ॥१४४॥
आयात नायक श्रुत्वा सभ्रमेण मुदा सती ।
अस्थाने भूषण धत्ते यत्तद्विभ्रम उच्यते ॥१४५॥
आगच्छन्त निजेश रतिपतिसदृश रायबङ्ग निशम्य
प्रोद्भिन्नानन्दमूर्ति परवशगमनादञ्जनैर्लिप्तकण्ठा ।
पीनोत्तुङ्गस्तनाग्रे मृगमदतिलकालकृता भालभागे
हारालकारयुक्ता रतिसमरमणी चारुता[3] मूर्तिरास्ते ॥१४६॥

---

१ रोदते, २ मरुतेन नोति, ३ नूतिचित्ते ।

कृताश्रूणा शङ्कादीना साकर्यं रमणीजने ।
किलकिञ्चितमित्युक्तं शृङ्गाररसकोविदैः ॥१४७॥
कादम्बनाथमदनेन सुधाधरेऽल
    सपीडिते मधुरचुम्बनपानपूर्वम् ।
तन्वी तनोति मुदमश्रु च तर्जन च
    सीत्कारताडनविनोदपदप्रहारात् ॥१४८॥
नाथस्य चित्रे वस्त्रे च प्रतिमाभरणादिषु ।
नाथभावेन या बुद्धि सा मोट्टायितमुच्यते ॥१४९॥
स्मृत्वा निजेश स्वाङ्गस्य भङ्गो जृम्भणपूर्वक ।
पृष्ठादिनमनादिर्वा मोट्टायितमुदगीरितम् ॥१५०॥
रायरूपपटी दृष्ट्वा तन्वी मोहेन चुम्बति ।
आलिङ्गति च रायेन्द्र इति मत्वा प्रमोदिनी ॥१५१॥
आलीजनेन नृपकुञ्जररायबङ्के
    सर्बाणिके मनसि तत्स्मरण विधाय ।
गात्र विवर्तयति बाहुयुग च तन्वी
    [१]वक्र करोति मदनग्रहपीडिता सा ॥१५२॥
आलिङ्गने चुम्बनादौ कृते वा जीवितेशिना ।
अन्तरङ्गे सुख बाह्ये रोष कुट्टमित यथा ॥१५३॥
आलिङ्ग्य चुम्बति नृपे सति रायबङ्के
    नारी मनोजसुखवार्धिगतापि चित्ते ।
हस्तेन कम्पनयुतेन निवारयन्ती
    रोष करोति पुलकालिविराजमाना ॥१५४॥
गर्वगौरवमालम्ब्य तरुण्यानादर कृत ।
जीवितेशे स बिब्बोक कथ्यते रसिकैर्जनैः ॥१५५॥

---

१ चक्र ।

आगत्य रायनृपतौ निजपादयुग्मे
नत्वापराधमखिलं रमणि क्षमस्व ।
इत्युक्तिमान्नविनया वदति प्रवीणा
मर्मज्ञया वनितया न कृत कटाक्ष ॥१५६॥
शरीरावयवन्यास स्निग्धकोमलतायुत ।
तरुणीजनसबन्धी ललित प्रतिपाद्यते ॥१५७॥
भ्रूविक्षेप किसलयमृदु वाग्विलास सुमाभ
नेत्रालोक कुवलयनिभ पादपङ्केजयानम् ।
चन्द्रौपम्य मधुरहसन कौमुदीसाम्ययुक्त
कृत्वा कान्ता जनयति मुद रायभूमीश्वरस्य ॥१५८॥
वक्तु योग्यमपि स्वान्तस्स्थित नारी निजेशिना ।
न ब्रूते लज्जया यत्तद्विहृत परिभाषितम् ॥१५९॥
उद्याने प्रीतियुक्ता विमलसलिलसत्क्रीडनेच्छापि कान्ता
प्रासादारोहरक्ता मधुरतरलसत्कन्दुकक्रीडनेच्छा ।
दोलालीलामनीषा सुकविकृतमहाकाव्यगोष्ठीप्रसक्ता
न ब्रूते व्रीडया या मुदमनयदिमा तन्मनोज्ञो निजेश ॥१६०॥
विनयादिगुणा प्रोक्ता नेनृसाधारणा हरा ।
[1]गुणाष्टक च दृष्टान्तास्तेषामूह्या विवेकिभि ॥१६१॥
यथोचित नायकोक्तभावहावादयो गुणा ।
तेषामुदाहृतिर्ज्ञेया नायकेऽपि विशारदे ॥१६२॥
भो भो वीरनृसिहराय नृपते लोकत्रये सन्ति ये
नेतारो बहवश्च तेऽपि सुलभा[2]श्चेतोहरा नो सताम् ।
नानावाग्मिकवीश्वरस्तुतिपदानेकोरुकीर्तिप्रथ
धीरोदात्ततया प्रसिद्धपुरुषो लोके भवानेव वै ॥१६३॥

इति नायकभेदनिश्चयो नाम चतुर्थ परिच्छेद ।

---

१ गाणाष्टक, २ श्चेतोहरौ ।

दशगुणनिश्चयो नाम

पञ्चमः परिच्छेदः

गुणरीतिवृत्तिशय्यापाकाना लक्षणं मया ।
तल्लक्षणार्थिना नृणा बोधाय प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥
निर्गुणा रमणी लोके यथा सद्भिर्न पूज्यते ।
निर्गुण काव्यबन्धोऽपि तथा नार्च्यं कवीश्वरैः ॥ २ ॥
अतो गुणा प्रकीर्त्यन्ते पूर्वशास्त्रानुसारत ।
कामिराय नराधीश श्रूयता भवताधुना ॥ ३ ॥
सुकुमारत्वमौदार्यं श्लेष कान्ति' प्रसन्नता ।
समाधिरोजो माधुर्यमर्थव्यक्तिस्तु साम्यकम् ॥ ४ ॥
एते दशगुणा प्रोक्ता दश प्राणाश्च भाषिता ।
यथासख्य मया तेषा लक्षण प्रतिपाद्यते ॥ ५ ॥
श्रुतिचेतोद्वयानन्दकारिणा कोमलात्मनाम् ।
वर्णाना रचनान्यास सौकुमार्य निरूप्यते ॥६॥
श्रीरायबङ्गक्षितिनायकस्य कीर्तिर्विशाला वरचन्द्रिकेव ।
न चेत् त्रिलोकीजनचित्त[1]जात सतापजाल क्व निराकरोति ॥ ७ ॥
अर्थचारुत्वगमक पदान्तरविराजितम् ।
पदाना यदुपादान तदौदार्यं मत यथा ॥ ८ ॥
शब्दानामभिधेयाना [2]गुणोत्कर्षा यदाथवा ।
तदौदार्यं मत लोके तदुदाहरण यथा ॥ ९ ॥
कादम्बनाथस्य मदान्धशूरक्षोणीधरोत्तुङ्गमहागजेन्द्र ।
[3]दिग्दन्तिनैरावतनामकेन स्पर्धा विधत्ते जगदद्भुतोऽसौ ॥१०॥

---

१ °जाता, २ गुणोत्कर्षाय योऽथवा, ३ दिग्गंतिनैरावत° ।

परस्पर प्रयुक्तानि स्यूतानीव पदानि वै ।
निबिडानि प्रवर्तन्ते यत्र स श्लेष उच्यते ॥ ११ ॥

अस्योत्तुङ्गविशालकीर्तिविसर दृष्ट्वा जगन्मोदते
क्षीराब्धिर्दिगिभो महाधवलिमा व्योमापगाबन्धुरा ।
नानाकारविचित्रशारदमहामेघावलीप्रोल्लस-
त्कैलासाचलभूतिसारमिति ता मत्वा जगज्जृम्भितम् ॥१२॥

अल्पप्राणाक्षराण्येव निबिडानि पदानि वै ।
यत्र स श्लेष इति वा केचिल्लक्षणमूचिरे ॥१३॥

तदुदाहरणमिदम्—

उल्लसन्ती त्वदीयेय कीर्तिश्रीर्मूर्तिराजिनी ।
जगद्वर्तिकवीन्द्राणा सूक्तिजाले प्रकाशते ॥१४॥

प्रयुक्तो लौकिकार्थोऽपि यथा भवति सुन्दर ।
सा कान्तिरुदिता सद्भि कलागमविशारदै ॥१५॥

अथवा पदबन्धस्योज्ज्वलत्व कान्तिरुच्यते ।
उदाहरणमेतस्या गीयते शृणु भूपते ॥१६

उपवनजलकेलीमक्तकान्ताजनाना
करकृतजलसेक मौधधारानिषेक ।
विगलितकचबन्धान्मालतीमालिकाया
विगलनमर्मानितोष रायबङ्गे व्यदत्त ॥१७॥

प्रयुक्तस्य पदस्यार्थो यत शीघ्र प्रतीयते ।
पदेन वा प्रसन्नोऽर्थो यत्र सा वा प्रसन्नता ॥१८॥

भो रायबङ्ग कीर्तिस्ते शरदभ्रविलासिनी ।
व्योमगङ्गाप्रवाहाभा बम्भ्रमीति जगत्त्रये ॥१९॥

---

१ °भूरिसारमिति का मत्वा ।

अन्यवस्तुगुणारोपोऽन्यत्र योऽयं प्रकीर्तितः ।
स समाधिरिति ज्ञेयः कवितागुणकोविदैः ॥२०॥
आरोपादन्यधर्मस्य[1] प्रकृतार्थस्य गौरवम् ।
समाधिरुच्यते सद्भिरिति वा लक्षणं मतम् ॥२१॥
श्रीरायस्य यशोऽमितं कुसुमितं त्यागाम्भसा तेजसा–
नल्पं तत्फलितं विवेकगुणतो ध्वस्तश्च कल्पद्रुमः ।
खड्गोऽयं नर[2]कालराहुरमलस्तद्विक्रमस्तुङ्गितः
सूक्तिः सारसुधा प्रतापतपनो लोकत्रये द्योतते ॥२२॥
पद्ये समासबाहुल्यं गद्ये वा हृद्यमुच्यते ।
ओजो गुणः कलाशास्त्रविशारदकवीश्वरैः ॥२३॥
रङ्गत्तुङ्गतरङ्गसर्गविलसद्गम्भीर[3]शङ्खध्वनद–
म्भोराशिसमानभीकरमहासेनासमूहाद्भुतः ।
बन्दिव्रातविनूयमानगुणसन्दोहप्रभावोज्ज्वल
सङ्ग्रामाङ्गणराजमानतुरगो जेजीयते राजराट् ॥२४॥
सरसो यत्र शब्दश्च सरसोऽर्थोऽपि जायते ।
तन्माधुर्यमिति प्रोक्तं कर्णानन्दविधायकम् ॥२५॥
सरसवचनलोला चारुलीला कटाक्षा
मधुरहसनचञ्चद्वक्त्रनीरेजशोभा ।
मदगजगतिराजपादपङ्केजयुग्मा
रतिसमवरकान्ता रायतोषं तनोति ॥ २६ ॥
अर्थनेयत्वमित्युक्ते सुखगम्यत्वमुच्यते ।
कष्टकल्पनया शून्यमर्थव्यक्तिस्तदेव हि ॥२७॥
श्रीरायकीर्तिजालेन व्याप्तं जगदिदं सदा ।
शरच्चन्द्रिकया व्याप्तमिवाभाति मनोहरम् ॥२८॥

१ °धर्मप्रकृतार्थस्य, २ वर°, ३ शुभदनिद्दाम्भो° ।

मृदुस्फुटोभयाकारवर्णविन्यासशालिन ।
बन्धस्य साम्य समता कथ्यते कविकुञ्जरै ॥२९॥
श्रीरायबङ्गकान्ताया वदन चन्दिरायते ।
हासो ज्योत्स्नायते नेत्रयुग्म नीलोत्पलायते ॥३०॥
एतैर्गुणैर्भासुरकाव्यबन्ध महाकवीना मृदु वाग्विलासम् ।
श्रुत्वा गुणौघ परिभाव्य चित्ते श्रीरायबङ्गेन्द्र मुद प्रयाहि ॥३१॥

इति दशगुणनिश्चयो नाम पञ्चम परिच्छेद ।

१ मृदुस्फुटाभयाकार ।

रीतिनिश्चयो नाम

षष्ठः परिच्छेदः

रीतिशून्या यथा कन्या न मान्या धरणीतले ।
तथा काव्यं रीतिशून्यं न मान्यं रसिकैर्जनैः ॥१॥
रीतीनां लक्षणं तस्माद् वर्ण्यते भेदसंगतम् ।
शृणु रायनराधीश काव्यसारविशारद ॥२॥
माधुर्यादिगुणोपेतपदानां घटनात्मिका ।
रीतिरित्युच्यते सा च चतुर्भेदा सतां मता ॥३॥
वैदर्भी-गौडिका-लाटी-पाञ्चालीति चतुर्विधा ।
इयं रीतिश्च काव्यस्य स्वरूपमिति बुध्यताम् ॥४॥
शब्दाश्रितप्रसादादिगुणवैशिष्ट्यसंभवात् ।
रीतेः काव्यस्वरूपत्वं निश्चितं कविपुङ्गवैः ॥५॥
प्रसादादिगुणोपेता समासरहिताथवा ।
समस्तद्वित्रपदका स्वल्पघोषाक्षरावली ॥६॥
वर्गद्वितीयबहुला वैदर्भी रीतिरिष्यते ।
उदाहरणमेतस्याः कथ्यते शृणु धीधन ॥७॥
छत्रं सितं दण्डयुतं धृतं ते सनीलरत्नं कृपराय भाति ।
सचञ्चरीकं खरदण्डमब्जं सितं यथा राज्यपदस्य चिह्नम् ॥८॥
ओजःकान्तिगुणोपेता महाप्राणाक्षरान्विता ।
अत्यद्भुत (?अत्युद्भट)समासा च गौडी रीतिरितीष्यते ॥९॥
कल्पान्तानिलवेगघूर्णितचलत्तुङ्गोरुभृङ्गावली–
राजद्भीकरशीकरान्वितमहाडिण्डीरपिण्डाकरः ।

श्रीमद्भूरिमहासमुद्रसमसेनानीकसंभूतधू-
लिजालस्थगिताशुमालिकिरणो जेजीयते रायराट् ॥१०॥

सुकुमारत्वमाधुर्यकान्त्योजोगुणसयुता ।
पञ्चषट्पदसंक्षिप्ता पाञ्चाली रीतिरुच्यते ॥११॥

नानारत्नविराजमानमुकुटो हारावलीभूषितो
राजद्राजकदम्बपूजितपदो गाम्भीर्यवीर्यान्वित ।
त्यागोपात्तविशालकीर्तिविसर सिंहासनाधीश्वरो
जीयाद् वीरनृसिंहरायनृपति संसारसारोदय ॥१२॥

उक्तरीतित्रययुता भूरिद्वित्त्वाक्षराच्युता ।
अल्पघोषाक्षरा लाटी वृत्ति कोमलतायुता ॥१३॥

गङ्गातुङ्गतरङ्गशारदघनक्षीराब्धिचन्द्रातप
श्रीराजद्वरकीर्तिभासुरगुणो गम्भीरचित्तस्मर ।
नानावाग्मिकवीश्वरस्तुतगुण सर्वज्ञकल्पो महान्
श्रीवीरो नरसिंहबङ्गनृपतिर्जीयाद्धरित्रीतले ॥१४॥

शृङ्गार करुण शान्तो हास्यो मधुरतागुण ।
ओजोगुणयुता शेषा रसा पञ्च निरूपिता[1] ॥१५॥

प्रसादगुणसंयुक्ता रसा सर्वे नव स्मृता ।
शेषा सप्तगुणा योज्या यथायोग विशारदै ॥१६॥

रीतिनीरेजषण्डेद्धमहाकाव्यसरोवरे ।
कुरु केलीविधि राजहंसदेशीयरायराट् ॥१७॥

इति रीतिनिश्चयो नाम षष्ठ परिच्छेद ।

---

१ कुमार्यां सुकुमारत्व°

वृत्तिनिश्चयो नाम

सप्तमः परिच्छेदः

वृत्तिशून्यो न सूत्रार्थो नृणां चेतसि भासते ।
वृत्तिरिक्तं तथा काव्यं रसिकाय न रोचते ॥१॥
वृत्तीनां लक्षणं [1]तासां भेदोऽपि प्रणिगद्यते ।
शृणु कादम्बदुग्धाब्धिजातकौस्तुभ रायराट् ॥२॥
सरसार्थौघसंदर्भलक्षणा वृत्तिरिष्यते ।
कैशिक्यारभटी भारती मता सात्वती बुधैः ॥३॥
अत्यन्तकोमलार्थानां शृङ्गाररसयोगिनाम् ।
[2]करुणाख्यरसे वाचां संदर्भो नाथ कैशिकी ॥४॥
अत्यन्तकर्कशार्थानां रौद्रबीभत्सयोगिनाम् ।
संदर्भरूपारभटी वृत्तिरुक्ता कवीश्वरैः ॥५॥
हास्यशान्ताद्भुतरसोपेतार्थानां पृथक् पृथक् ।
ईषन्मृदूनां संदर्भो भारतीवृत्तिरुच्यते ॥६॥
ईषत्कठिनवाच्यानां संदर्भः सात्वतीष्यते ।
भयानकेन वीरेण रसेन सह योगिनाम् ॥७॥
शृङ्गारकरुणौ लोकेऽत्यन्तकोमलतां गतौ ।
अत्यन्तकठिनौ रौद्रबीभत्सौ रसनामकौ ॥८॥
हास्यः शान्तोऽद्भुतश्चेति स्वल्पकोमलतां गताः ।
ईषत्काठिन्यसंपृक्तौ मतौ वीरभयानकौ ॥९॥
चतसृणां वृत्तीनां क्रमेण निदर्शनानि निरूप्यन्ते ।

---

१. तस्याः, २ करुणाख्यरसेदानां ।

कैशिकी यथा —

शृङ्गारसारतरुणीजनकोमलाङ्ग-
सर्वस्वचारुवसवृन्दवसन्तकल्प ।
नारीकटाक्षशरजालविताड्यमान
श्रीरायनायकवरं सुकृतीति भाति ॥१०॥

आरभटी यथा —

घण्टाटङ्कारभीकृद्रणपटुतरगन्धेभविभ्राजमानं
कोपाजापेन राजत्प्रलयगतमहावह्निकीलाभकेन ।
धिक्कुर्वन् वैरिवर्गं गुरुविपिनसम शाकिनीढाकिनीभ्यो
दत्त्वा रक्तास्थिमज्जाबहुपललबलि भाति रायो रणाग्रे ॥११॥

भारती यथा—

कीर्तिस्तेऽप्यतिलङ्घते जगदिद गम्भीरिमा वारिधि
हस्त कल्पतरु पराक्रमगुण, कण्ठीरव धीरता ।
स्वर्णाद्रि नयजालमुग्रभरत[1] सत्य च भीमाग्रज
रूप मन्मथभूभुज मृदुवच पीयूषपिण्ड नृप ॥१२॥

सात्वती यथा—

सग्रामाङ्गणभूतले प्रलयकालाग्निस्फुलिङ्गाकृति-
क्रोधाडम्बररक्तलोचनयुग श्रीरायचक्रेश्वरम् ।
दृष्ट्वा वैरिनृपा भयज्वरवशान्मूर्च्छन्ति केचित् परे
दानन्ति प्रतपन्ति यान्ति शरण वल्मीकवीराधिकम्(?)॥१३॥

अत्यन्तकोमलार्थार्थेऽल्पप्रौढसदर्भलक्षणा ।
मध्यमा कैशिकी सर्वरससाधारणा मता ॥१४॥

---

१ नयजालमुदघभरत ।

ईषन्मृदुसंदर्भाप्यतिप्रौढार्थगोचरा ।
मध्यमारभटी सर्वरससाधारणा स्मृता ॥१५॥

शब्दगतप्रसादमाधुर्यादिदशगुणाश्रितानामर्थविशेषनिरपेक्षाणां वैदर्भ्यादिरीतीनामर्थविशेषापेक्षविशिष्टकैशिक्यादिवृत्तिभ्यो भेदो द्रष्टव्यः ।

असंयुक्तमृदुवर्णबन्धोऽतिमृदुसंदर्भः । संयुक्तकोमलवर्णबन्ध ईषन्मृदुसंदर्भः । अविकटपरुषवर्णबन्ध ईषत्प्रौढसंदर्भः । प्रागुक्तसंदर्भचतुष्टयस्य लक्षणचतुष्टयं ज्ञातव्यम् ।

सद्वृत्तिबालविलसद्भृगणप्रभावे
 सत्काव्यबन्धगगने तव कीर्तिचन्द्रः ।
लोकस्य तापहरणे चतुरो मनोज्ञः
 कादम्बनाथ चिरकालमयं विभातु ॥१६॥

इति वृत्तिनिश्चयो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

---

१ नादञ्जनाथ ।

शय्यापाकनिश्चयो नाम

अष्टमः परिच्छेदः

अशय्या कामकेली वा कृतिर्लोके न शोभते ।
यतस्ततो बुधैर्वाच्य शय्यालक्षणमुत्तमम् ॥ १ ॥
पदानामानुगुण्य वान्योन्यमित्रत्वमुच्यते ।
यत् सा शय्या कलाशास्त्रनिपुणैर्विदुषा वरे ॥ २ ॥
कादम्बेश्वररायबङ्गनृपते सत्कीर्तिजाल मह-
ल्लोकाभोगविराजितं कविजनै क्षीराब्धिरित्युच्यते ।
कल्पानोकहपुष्पमम्बरनदीनीहारजाल हर-
स्तत् सर्वं सदृश न तेन तदिद तस्योपमा गच्छतु ॥ ३ ॥
अपूर्व भोज्यमप्यत्र नि पाक नैव रोचते ।
अपाककाव्यबन्धोऽपि तत पाको निरूप्यते ॥ ४ ॥
चतुर्विधानामर्थाना गाम्भीर्य पाक उच्यते ।
द्राक्षापाको नालिकेरपाकोऽय द्विविधो मत ॥ ५ ॥
आलम्ब्य शब्दमर्थस्य द्राक् प्रतीतिर्यतोऽजनि ।
स द्राक्षापाक इत्युक्तो बहिरन्त स्फुरद्रस ॥ ६ ॥
आलम्ब्य शब्दमर्थस्य द्राक्प्रतीतिर्यतो न हि ।
स नालिकेरपाक स्यादन्तर्गूढरसोदय ॥ ७ ॥

द्राक्षापाको यथा—

रायनाथमनोज्ञाङ्गे लावण्यममृतोपमम् ।
आलकनेन तरुणी पीत्वा पीत्वा प्रमोदते ॥ ८ ॥

---

१. नालिकेरपाकश्च ।

नालिकेरपाको यथा—

चन्द्रं दृष्ट्वा सरोजं विकसति मधुरं नीलनीरेजयुग्मं
 संकोचं याति कोकद्वयममितसुखं याति राहुश्च याति ।
भृङ्गीसंकाशमन्दं तिमिरमभिमुखं याति बालातपश्च
 श्रीरायः कामतन्त्री मनसिजनृपतन्त्रस्य जानाति तत्त्वम् ॥९॥

शय्याविरेजसंयुक्ते पाकपानीयभासुरे ।
काव्यपद्माकरे रायकीर्तिहंसो विराजताम् ॥ १० ॥

इति शय्यापाकनिश्चयो नाम अष्टमः परिच्छेदः ।

अलंकारनिर्णयो नाम

नवम परिच्छेद

स्त्रीरूप निरलकार न विभाति यथा भुवि ।
तथा काव्य ततो ब्रूहि नानालकारसंग्रहम् ॥ १ ॥
काव्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ श्रिताश्चित्रोपमादय ।
अलकारा प्रकीर्त्यन्ते काव्यचारुत्वहेतव ॥ २ ॥
काव्यशोभाकर काव्यधर्मोऽलकार उच्यते ।
काव्यप्रयुक्तशब्दार्थान्समालम्ब्य प्रवृत्तिमान् ॥ ३ ॥
शब्दार्थयोरलकारौ द्विविधौ परिकीर्तितौ ।
यमक चित्रवक्रोक्तिरनुप्रासश्चतुर्विध ॥ ४ ॥
शब्दालकृतय प्रोक्ता अर्थालकृतय पुन ।
स्वभावोक्त्यादिभेदेन बहुधा प्रतिपादिता ॥ ५ ॥
गम्भीरामलसूक्तिरत्नविलसत्सत्कीर्तिफेनाम्बुधे
वैरिध्वान्तविघातदक्षसकलोपायाम्बुजश्रीकर ।
भानो भासुररूपचारुललनारत्युत्सवानन्दकृत्-
कन्दर्पाद्भुतभूषणानि शृणु भो श्रीरायबङ्गप्रभो ॥ ६ ॥
विहाय शब्दालकारमर्थालकार उच्यते ।
अर्थमाश्रित्य काव्यस्य चारुत्व जनयत्यसौ ॥ ७ ॥
स्वभावोक्त्युपमे रूपकावृत्ती हेतुदीपके ।
उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासौ व्यतिरेकविभावने ॥ ८ ॥
आक्षेपातिशयौ सूक्ष्मसमासौ च लवक्रमौ ।
उदात्तापह्नुती प्रेयोविरोधौ रसवत्तथा ॥ ९ ॥

ऊर्जस्व्यप्रस्तुतस्तोत्रे विशेषस्तुल्ययोगिता ।
पर्यायोक्त सहोक्तिश्च परिवृत्तिः समाहितम् ॥ १० ॥
श्लिष्टं निदर्शनं व्याजस्तुतिराशीस्समुच्चय' ।
वक्रोक्तिरनुमान च विषमावसरौ तथा ॥ ११ ॥
प्रतिवस्तूपमा सारं भ्रान्तिमत्संशयौ तथा ।
एकावली परिकर परिसंख्या तत' परम् ॥ १२ ॥
प्रश्नोत्तर संकरश्च समुद्देश. कृत. क्रमात् ।
एतेषा लक्षण लक्ष्य प्रोच्यते च यथाक्रमम् ॥ १३ ॥
येन रूपेण यद्वस्तु वर्तते तस्य वस्तुन. ।
तेन रूपेण कथनं स्वभावोक्ति' प्रकीर्त्यते ॥ १४ ॥
सक्रिय निष्क्रिय वस्तु यथा जगति वर्तते ।
तथा तद्रूपकथन जातिरित्युच्यतेऽथवा ॥ १५ ॥

सक्रियवस्तुजात्युदाहरण यथा—

कारुण्योपेतचित्त' सकलजनतते पालको धैर्यशाली
राजद्राजाधिराजोत्करमणिमुकुटप्रोल्लसत्पादपद्म ।
राज्यश्रीभारधारी सकलगुणगणोद्भासिपञ्चाङ्गमन्त्र.
सिद्धीशो रायबङ्गक्षितिपतिरधुना भाति शक्तित्रयाढ्य ॥१६॥
हरिनीलच्छविभासुरा वनगजोदीर्णोरुमुक्तावली-
कृतदिव्याभरणा वरालिनिभधम्मिल्लास्ता मृगीलोचना ।
वरझिण्टीकृतमालिका निजकराश्लिष्टात्मजातोत्करा
[1]वररायावनिप किरातवनिता पश्यन्ति दूरादिमा. ॥ १७ ॥

हीनेषु त्रस्तेषु बालादिषु च विशेषतो रम्या जातिरिति द्वितीय-निदर्शनम् ।

निष्क्रियोदाहरणं यथा—

---

१ दुर० ।

अयं श्रीरायभूमीशस्त्रिवर्गकलितो महान् ।
शूरो धीरो महात्यागी राजनीतिविशारद ॥ १८ ॥
आरामे रायबङ्गस्य कोकिला श्यामविग्रहा ।
मधुरस्वरसंपृक्ता वसन्ते चित्तहारिण ॥ १९ ॥

कलकण्ठजातिस्वभाववर्णनम् ।

चुम्बति स्पृशति प्राणनायिका जिघ्रति क्षणम् ।
पिबति प्रेक्षते गाढमालिङ्गति च रायराट् ॥ २० ॥

क्रियास्वभाववर्णनम् ।

रतौ रायमहीनाथे सुखमन्तातिगं महत् ।
कामसिद्धान्तविज्ञान कामिनीचित्तरञ्जकम् ॥ २१ ॥

कलाज्ञानकामसुखगुणस्वभाववर्णनम् ।

कोटीरराजितो हारदिव्यकुण्डलभूषित ।
सिहासनसमारूढो रायबङ्गो विराजते ॥२२॥

किरीटहारादि[1] विशिष्टद्रव्यस्वभाववर्णनम् । जातिक्रियागुण-द्रव्यस्वभावापेक्षया जात्यलकारश्चतुर्विध । पक्षान्तरमिदम् ।

येनोपमीयते यत्र यत्किंचिद्येन केनचित् ।
प्रकारेणोपमा सा तस्या भेदोऽय प्रतन्यते ॥ २३ ॥
कादम्बनाथ सा कीर्तिर्धवला कौमुदीव ते ।
प्रतापमण्डल रक्त भाति बालार्कबिम्बवत् ॥ २४ ॥

धावल्यरक्तत्वधर्माभ्यामुपमेति धर्मोपमा ।

श्रीरायभूप कीर्तिस्ते शारदी कौमुदीव सा ।
तेजोमण्डलमुद्याति बालभास्करबिम्बवत् ॥ २५ ॥

अत्र धर्मनिरूपण न कृतमिति उपमानोपमेयवस्तुमात्रकथनाद् वस्तूपमा ।

---

१ °द्रव्यविशिष्ट° ।

महाभागस्य रायस्य कामं दोग्धि महान्करः ।
कामधेनुरिवाशेषजगदानन्ददायिनः ॥ २६ ॥

कामधेनौ कामदोहकत्वप्रसिद्धिः । विपर्यासेन ह्रस्ते निरूप्यत इति विपर्यासोपमा ।

कादम्बनाथ कीर्तिस्ते शारदी कौमुदीव सा ।
शारदी कौमुदी भाति त्वत्कीर्तिरिव विष्टपे ॥ २७ ॥

परस्परोत्कर्षशंसिनी चान्योन्योपमा ।

श्रीराय कीर्तिजालं ते तुल्यं क्षीराब्धिनैव तत् ।
अन्येन केनचित् साम्यं न प्रयाति जगत्त्रये ॥ २८ ॥

परवस्तुसादृश्य[1]व्यावृत्तेर्नियमोपमा ।

कादम्बेश्वर कीर्तिस्ते चन्द्रातपसमाभवत् ।
अस्ति चेत् सदृशं वस्तु तत्समापि विराजताम् ॥ २९ ॥

अन्यसादृश्यसंभवकथनादनियमोपमा ।

इन्दुमन्वेति कीर्तिस्ते कान्त्या चाह्लादनेन च ।
भानुमन्वेति तेजस्ते महिमा रागतोऽपि च ॥ ३० ॥

आह्लादनकान्तिमहत्त्वारुणत्वधर्मसमुच्चयात् समुच्चयोपमा ।

श्रीराय भवतः कीर्तिर्विशाला भवदाश्रया ।
सुधाकराश्रया ज्योत्स्ना भिदैवेयं न चेतरा ॥ ३१ ॥

भेदान्तरनिरासेन अतिशयोपमा ।

त्वत्कीर्तेरिव धावल्यं न कौमुद्या तदस्ति चेत् ।
शारदाभ्राभ्रगङ्गादावपि श्रीराय विद्यते ॥ ३२ ॥

साधारणधावल्यस्य अन्यथाकल्पनादुत्प्रेक्षोपमा ।

शारदी कौमुदी सप्तवार्धिं यदि विलङ्घते ।
वर्तते यदि नित्यं सा धत्तां कीर्तेस्तवोपमाम् ॥ ३३ ॥

---

१ °निर्मितेर्नियमोपमा ।

सप्तवार्धिलङ्घननित्यवर्तनस्य असंभविन कथनादद्भुतोपमा ।

चकोरनिकरो दृष्ट्वा त्वत्कीर्तिरिति कौमुदीम् ।
उपेक्ष्य भवत. कीर्ति याति ज्योत्स्नेति विभ्रमात् ॥ ३४ ॥

मोहोपमा ।

सकलङ्क सुधाशु कि किं साकाशं यशस्तव ।
कम्पते जनताचित्तमिति श्रीरायभूपते ॥ ३५ ॥

सशयोपमा ।

इन्दुना जीयते पुण्डरीकं त्वत्कीर्तिरेव तत् ।
सकलङ्केन्दुजयिनी पुण्डरीक यतस्तत ॥ ३६ ॥

निर्णयोपमा ।

धवला श्रीमती सर्वजनसंतापहारिणी ।
कादम्बराय कीर्तिस्ते राजते कौमुदी यथा ॥ ३७ ॥

श्लेषोपमा ।

साम्बरराज विभाति (च) कौमुद्यत्यन्तवर्धिनो भाति [?] ।
रायनृप कौमुदी वा कीर्तिस्ते सर्वदा भुवने ॥ ३८ ॥

उपमानोपमेययो सदृशरूपशब्दवाच्यत्वात् [१] सतानोपमा ।

क्षीराब्धिना समानापि कीर्तिस्ते शीतभानुना ।
क्षीराब्धि पीडितो देवे सकलङ्क सुधाकर ॥३९॥

निन्दोपमा ।

क्षीराब्धिरमृतस्थान चन्द्र सतापहृत् सदा ।
क्षीराब्धिचन्द्रौ त्वत्कीर्त्या सदृशौ राय धीधन ॥४०॥

प्रशसोपमा ।

---

१ In Kāvyādars'a this variety of Upamā is known as Samānopamā (v l सन्दानोपमा, सत्नोमा)

क्षीरवाराशिना तुल्या त्वत्कीर्तिरिति मे मन ।
आचिख्यासति दोषो वा गुणो वा भवतु प्रभो ॥४१॥

आचिख्यासोपमा ।

पुण्डरीकं चन्द्रबिम्ब त्वद्यशस्त्रितय प्रभो ।
परस्परविरुद्धं भो भाति कादम्बरायराट् ॥४२॥

विरोधोपमा ।

भुवनव्यापिनी कीर्ति भवदीया सदातनीम् ।
पुण्डरीक न शक्नोति जेतु तादृक् क्रमोज्झितम् ॥४३॥

प्रतिषेधोपमा ।

त्वत्कीर्ति स्वाङ्गसजाता क्षीराब्धिजनितो विधु ।
तथापि सम एवेन्दुर्नाधिको रायभूपते ॥४४॥

चटूपमा ।

न कौमुदीय कीर्तिस्ते न भानुस्तेज एव हि ।
न राहु, खड्ग एवायं प्रचण्डतरविक्रम ॥४५॥

सुव्यक्तसादृश्यसभवात्तत्वाख्यानोपमा ।

क्षीराब्धिशारदाभ्रादिवस्तूनामुपमा सदा ।
विलङ्घ्य भूरिकीर्तिस्ते धत्ते स्वेनैव तुल्यताम् ॥४६॥

असाधारणोपमा ।

क्षीराब्धिशरदिन्द्वादिश्वेतवस्तुप्रभावति ।
एकत्रमिलितेवेयं कीर्तिस्ते राय राजते ॥४७॥

वृत्तिरिय कदापि नाभूदिति अभूतोपमा ।

अमावास्यातिथौ रात्रौ शारदी चन्द्रिका यथा ।
कलौ काले तथा भाति कीर्तिस्ते रायमन्मथ ॥४८॥

असभावितोपमा । /

शरच्चन्द्रनभोगङ्गाशारदाभ्रपयोर्णवान् ।
अन्वेति हारनीहारौ कीर्तिस्ते रायकायज ॥४९॥

बहूपमा ।

शरदिन्दोरिवोत्पन्ना जनितेव पयोम्बुधे. ।
शरदभ्रादिवोद्भूता कीर्तिस्ते भाति रायराट् ।।५०।।

विक्रियोपमा ।

इन्दौ ज्योत्स्नेव दुग्धाब्धौ चन्द्रो वा दुग्धवारिधि ।
धरायामिव कीर्तिस्ते भाति श्रीरायभूपते ।।५१।।

मालोपमा ।

श्रित्वा रायनृप भाति कीर्तिर्लोकत्रये भृशम् ।
श्रित्वा सुधाकर व्योम्नि कौमुदीव सुनिर्मले ।।५२।।

वाक्यार्थेन कश्चिद्वाक्यार्थो यद्युपमीयते सा वाक्यार्थोपमा । सा पुनर्द्विविधा एकेवशब्दा अनेकेवशब्दा इतीयमेकेवशब्दा वाक्यार्थोपमा ।

इन्दोरिव नृसिंहस्य कीर्ति ज्योत्स्नामिवामलाम् ।
चकोरीव विलोक्यासौ जनता याति समदम् ।।५३।।

इयमनेकेवशब्दा वाक्यार्थोपमा ।

नृसिंहराय कीर्तिस्ते जगत्येकैव राजते ।
एक एव नभोमार्गे ननु भाति सुधाकर ।।५४।।

इवादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा ।

आह्लादनाय देवाना ज्योत्स्ना वसति चन्द्रिरे ।
नृलोकवर्तिजीवाना कीर्ति कादम्बभूपतौ ।।५५।।

एकक्रियाविधौ अधिकेन हीन सदृशीकृत्य कथनं तुल्ययोगोपमा ।

रूपेणाङ्गजवत्कलायुततया शीतांशुवत्तेजसा
तीक्ष्णेनार्कवदद्भुतोन्नततया देवाद्रिवत् सपदा ।
देवाधीशवदुद्धतविक्रमतया पञ्चास्यवद्राजते
गाम्भीर्येण समुद्रवज्जयति स. श्रीरायबङ्गो भुवि ।।५६।।

हेतूपमा ।

उद्वेगो विदुषा यत्र नास्ति तत्रोपमा मता ।
लिङ्गस्य वचनस्यापि भेदे हीनेऽधिकेऽपि च ॥५७॥

शारदाभ्रमिवापूर्वा कीर्तिस्ते चन्द्रिका इव ।
भवानिव महामेरुस्त्वं सुरेन्द्र इवासि भो ॥५८॥

चतुर्णामेक श्लोक. ।

उद्वेगो यदि वर्तेत भिन्नलिङ्गादिके सति ।
तत्रोपमा न वक्तव्या कलागमविशारदै. ॥५९॥

बलाकेव शरच्चन्द्रो वेशन्त इव वारिधि ।
ग्रामस्वामीव देवेन्द्र प्रदीपो भानुबिम्बवत् ॥६०॥

एतादृशी सभासद्भिर्न वक्तव्या कदाचन ।
धर्ममात्रविवक्षायामुपमा कीर्त्यते बुधै ॥६१॥

शृगालवत्पुरालोकी मुनिराजो विराजते ।
अकृतावासको लोके फणीव मुनिसत्तम. ॥६२॥

यथेववाद्यव्ययानि कल्पादिप्रत्ययास्तथा ।
अब्जास्यादिसमासश्च निभादिसमवाचका. ॥६३॥

उपमालकृतावेते शब्दा वाच्या कवीश्वरै ।
स्पर्धते हसतीत्यादि शब्दा वाच्याश्च कोविदै ॥६४॥

यत्रोपचर्यतेऽभेद उपमानोपमेययो ।
तद्रूपकमलंकारस्तस्य भेद प्रतन्यते ॥६५॥

कान्ता ताटङ्कचक्रं विरचितकबरीबन्धकान्तारदुर्गं
लावण्याम्भस्सुदुर्गं घनकुचगिरिदुर्गं नखोद्यारखड्ग ।
चक्षुर्लीलावलोकामितनुतशरजालं लसद्दृष्टिकेतु:
कन्दर्पालापमन्त्रो विलसति चतुरो रायकन्दर्पराज्ये ॥६६॥

समस्तरूपकम् ।

श्रीरायो जलधि सुधाशुरमृतं मेरु: सुरानोकहो
भानु सिद्धरसो मनोजनृपतिश्चिन्तामणिर्दैवराट् ।
भोगीन्द्र सुरधेनुरम्बरमिद काले कलौ सर्वदा
भूत्वा तीर्थंकरोऽपि सर्वजनतानन्दाय सवर्तताम् ।।६७।।

व्यस्तरूपकम् ।

कामिन्या पदपङ्कजेद्धमधुपो वक्त्राब्जसर्वाधिता-
म्बोधिस्त्व वरनाभिचारुसरसि श्रीराजहस सदा ।
अङ्कालाननिबद्धभावजगजस्तुङ्गस्तनाद्रिस्थित-
व्याधोऽपाङ्गनिरीक्षणेषुविलसल्लक्ष्योऽसि बङ्गप्रभो ।। ६८ ।।

समस्तव्यस्तरूपकम् ।

श्रीरायस्य मुखेन्दुस्ते (? श्च) स्मितज्योत्स्नाविराजित[1] ।
कस्तूरीतिलकाङ्केद्धो भाति सूक्तिसुधारस[2] ।। ६९ ।।

स्मितादिषु ज्योत्स्नादित्वं मुखे च चन्द्रत्वमारोप्य तद्योग्यस्थान-विन्यासादेतत् सकलरूपकम् ।

स्मितज्योत्स्ना मुख धत्ते कस्तूरीतिलकाङ्कनम् ।
सूक्तिपीयूषसार ते कादम्बेश्वर रायराट् ।। ७० ।।

मुखस्यावयवाना स्मितादीना ज्योत्स्नादिष्वारोपाद् अवयविनो मुखस्यानारोपाद् अवयवरूपकम् ।

मुखेन्दुस्ते जनानन्द करोति भ्रूविराजित. ।
विशालनेत्रो निटिल धरन् श्रीरायभूपते ।। ७१ ।।

अत्र भ्रूनेत्रनिटिलानामवयवानामनारोप अवयविनो मुखस्य चन्द्रत्वारोपाद् अवयविरूपकम् ।

---

१. व्याधोपाग, २ मुखदत्ते ।

मुखं विशालनेत्रं ते कपोलदर्पणभासुरम् ।

दृष्ट्वा रज्यति लोकोऽयं रायकादम्बनायक ॥ ७२ ॥

अत्र मुखस्यावयविनोऽनारोपाद् एकस्यावयवस्य कपोलस्य दर्पणत्वमारोप्य नेत्रस्यानारोपाद् एकावयवरूपकम् । एवं द्व्यवयवरूपकं त्र्यवयवरूपकमित्यादि योज्यम् ।

स्मितज्योत्स्नाविलासं ते चारुनेत्रचकोरकम् ।

दृष्ट्वा मुखं मुदं याति नारीवृन्दं नृसिंह भो ॥ ७३ ॥

अत्र ज्योत्स्नाचकोराणां सङ्गे सति युक्तरूपकमिदम् ।

नारीजनो मुखं दृष्ट्वा नेत्रेन्दीवरभासुरम् ।

स्मितचन्द्रिकया युक्तं मोदते तव रायराट् ॥ ७४ ॥

अत्र चन्द्रिकेन्दीवरयोरयोगाद् अयुक्तरूपकमिदम् ।

मुखेन्दुना कपोलाक्षिभ्रूयुगाधरशालिना ।

त्वं रूपकेतुर्नारीणां करोषि रतिसंमदम् ॥ ७५ ॥

अवयविनो रूपणादवयवानां रूपणारूपणाद् विषमं रूपकम् ।

कादम्बनाथ लोकेऽत्र भवानेव विराजते ।

जगन्मोहकरापूर्वरूपभासुरमन्मथ ॥ ७६ ॥

विशेषणविशिष्टमन्मथारोपणात्सविशेषणरूपकम् ।

रायप्रतापभानुस्ते न मीलयति कैरवम् ।

अस्मत्पतिविभूत्यब्जषण्डं संकोचयत्यहो ॥ ७७ ॥

भानुकार्यस्य अकरणदर्शनादितरकार्यस्य करणदर्शनाच्च विरुद्धरूपकम् ।

तुङ्गत्वेन महामेरुर्मन्मथो रूपसंपदा ।

विभूत्या सुरराजोऽसि रायकादम्बनायक ॥ ७८ ॥

तुङ्गत्वादिहेतुना कनकाचलादिरारोप्यत इति हेतुरूपकम् ।

अतिरक्तं बालभानुं विडम्बयति गर्वतः ।

तेजोभानुरयं रक्तो भवतो रायभूपते ॥ ७९ ॥

तेजोभानुबालभान्वोर्गौणमुख्ययोः साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकम् ।

अरुण पद्मिनी तेजोभानुर्वीर श्रियं तव ।
आनन्दयति रक्तोऽसौ कदाचित्सर्वदाप्ययम् ॥ ८० ॥

अनयोर्भान्वोर्वैधर्म्यदर्शनाद् व्यतिरेकरूपकम् ।

तेजोभानुस्समो भानुर्यदि तापविधानतः ।
ततोऽन्योऽपि ततस्तस्य न सवादी तवाधिप ॥ ८१ ॥

भानुसाम्यप्रतिषेधादाक्षेपरूपकम् ।

कटाक्षचन्द्रिकापीयं परसतापहारिणी ।
सतापयति मा देव मत्पाप तव रायराट् ॥८२॥

आक्षेपस्य समाधानकरणात् समाधानरूपकम् ।

सत्कीर्तिचन्द्रिकाहार धृत्वा दिक्कामिनीरति ।
श्रीरायचन्द्रकन्दर्पं श्रुत्वा गायति गायति ॥८३॥

रूपकरूपकम् ।

नाथ राय सुधासूतिर्नेयं कीर्तिश्च कौमुदी ।
नेद तिलकमङ्कोऽय नाधरो वटपल्लवम् ॥८४॥

रायनृपत्वादिक निवर्त्य चन्द्रादित्वेन रूपणात् प्रकटीकृतगुणातिशय तत्त्वापह्नुतिरूपकम् ।

त्रयस्त्रिशत् समाख्याता उपमालकृतेर्भिदा ।
विशती रूपकस्यापि भेदा प्रोक्ता मया पुन ॥८५॥
अन्तो नास्ति विकल्पानामुपमारूपकद्वये ।
दिङ्मात्र कथित शेषो विचार्यो बुद्धिशालिभि ॥८६॥
उक्तस्य पुनरुक्ति स्याद्बहुधावृत्तिरीरिता ।
अर्थावृत्ति पदावृत्तिरुभयीति त्रिधा मता ॥८७॥

अर्थावृत्तिर्यथा –

रुवन्ति कोकिला कीरा वदन्ति मधुपा वने ।
वदन्ति राजहसाश्च रणन्ति [1]श्रीधरेशितु ॥८८॥

---

१ श्रीधरेशिन' ।

पदावृत्तिर्यथा –

श्रीरायक्षितिनाथकीर्तिवनिता भाति त्वदीया भृशं
　सप्ताम्बोधिषु भाति सर्वगगने सर्वत्र दिग्मण्डले ।
भाति क्ष्मासु च भाति भाति सकले स्वर्गेऽप्यधोविष्टपे
　भातीय कविराजचारुवचने भातीयमत्यद्भुता ॥८९॥

उभयावृत्तिर्यथा –

क्रीडयत्यङ्गनालोको भवान् नृपगृहे सदा ।
गुहासु क्रीडयत्यद्य नारीवर्गं रिपुव्रज ॥९०॥

एतदावृत्त्यलंकारत्रय दीपकालंकारस्थान एव समतम् ।

हिनोति कार्यं व्याप्नोति ज्ञाप्यं वा हेतुरुच्यते ।
उत्पत्तिसाधनत्वेन ज्ञप्तिसाधनतोऽपि वा ॥९१॥

कारकज्ञापकौ हेतू उत्पत्तिज्ञप्तियोग्यकौ ।
यत्रोच्येते स हेत्वाख्योऽलंकारोऽनेकधा मत. ॥९२॥

हरिचन्दनहारेण मल्लिकामालया युत ।
प्रीति करोति नारीणा शृङ्गारार्णवचन्द्रमा ॥९३॥

निर्वर्त्यकारकविषयहेत्वलंकार ।

आरक्तमालतीमालातिलकाभरणोज्ज्वल. ।
आलिङ्ग्य नायिका नाथश्चिन्ताभावाय कल्पते ॥९४॥

अभावरूपनिर्वर्त्यविषयहेत्वलंकार । पूर्वो भावविषय ।

रूपातिशयसंपन्नो नुतदक्षिणनायकः ।
रायवङ्गो व्यधात् स्त्रीणां मनःकौतूहलान्वितम् ॥९५॥

विकार्यविषयकारकहेत्वलंकार ।

इक्षुचापसमाकार कामसिद्धान्तवेधसौ ।
रायवङ्गोऽवनीनाथो नारीरूपं प्रपश्यति ॥९६॥

प्राप्यविषयकारकहेत्वलकार ।

तव पल्लववज्रेण [1]मुक्तेनार्थमुधाशुना ।
मन सुबोधमित्येव नायिका वक्ति नायकम् ॥९७॥

ज्ञापकहेत्वलकार' ।

जातिक्रियागुणद्रव्यसज्ञाभेदाभिधायिना
आदिमध्यान्तवृत्तेन पदेवैकत्रवर्तिना ।
वाक्यार्थनिर्णयो यत्र भवेत्तद्दीपक मत
बहुधा वर्तमानस्य तस्य लक्ष्य प्रतन्यते ॥९८॥

कोकिला रणन कृत्वा नृसिह मोदयन्त्यलम् ।
खेदयन्ति च कान्ताया' खण्डिताया मन परम् ॥९९॥

आदिवर्तिजातिपददीपकालकार ।

चरन्ति मदनोद्याने नृसिहरमणीजना ।
त्वद्वैरिवनितालोका विपिनेषु गुहासु च ॥१००॥

आदिवर्तिक्रियापददीपकालकार ।

रक्त कादम्बनाथेऽस्मिन् कामिनीना मनो भृशम् ।
प्रजाना मित्रलोकाना चित्त च विदुषामपि ॥१०१॥

आदिवर्तिगुणपददीपकालकार ।

हारेण रायबङ्गस्य कण्ठस्थेन मनो हृतम् ।
नारीजनस्य शीतागोर्मयूखोऽपि तिरस्कृत ॥१०२॥

आदिवर्तिद्रव्यपददीपकालकार. ।

चैत्रेण सेवकेनासौ रायबङ्गो विनम्यते ।
पश्चाद्राजाधिलोकस्य वार्ता सम्यग्निरूप्यते ॥१०३॥

---

१ मुक्त

आदिवर्तिसंज्ञापददीपकालकार ।

आरामे रायबङ्गस्य नृत्य कुर्वन्ति केकिन: ।
प्रेक्षकाणा जनाना च जनयन्ति मनोमुदम् ॥१०४॥

मध्यवर्तिजातिपददीपकालकार. ।

रायबङ्गमनोजात नारीलोको विलोकते ।
दिदृक्षावशतो गत्वा देवनारीजनोऽपि च ॥१०५॥

मध्यवर्तिक्रियापददीपकालकार ।

सत्कीर्त्या रायबङ्गस्य नृलोको धवलीकृत ।
पाताललोकसर्वस्वमूर्ध्वलोकोऽपि भासुर. ॥१०६॥

मध्यवर्तिगुणपददीपकालंकार. ।

कादम्बनायको हारभूषितो नृपरायराट् ।
आस्ते सिंहासने दिव्ये पूज्यते च नरेश्वरे ॥१०७॥

मध्यवर्तिद्रव्यपददीपकालंकार ।

कादम्बेशेन रायेण डित्थोऽय परिपालित ।
अत एव निजावासे स्थित्वा दीर्घं प्रमोदते ॥१०८॥

मध्यवर्तिसंज्ञापददीपकालकार ।

कादम्बरायसदनाद्बहिरुद्यानवासिन ।
वदन्ति मधुरालाप फल चुम्बन्ति ते शुका ॥१०९॥

अन्त्यवर्तिजातिपददीपकालकार ।

कादम्बरायभूनाथ कुसुमायुधसंनिभम् ।
दृष्ट्वा मुद स्वकीयोऽपि परकीयोऽपि ढौकते ॥११०॥

अन्त्यवर्तिक्रियापददीपकालकार. ।

कादम्बरायनाथस्य सत्कीर्त्या विमलात्मना ।
जायते मानवाना च स्वर्गिणामपि सत्सुखम् ॥ १११ ॥

अन्त्यवर्तिगुणपददीपकालंकारः ।

सिंहासने महारत्नकीलिते प्रतिभासते ।
क्रीडत्यारामसंदोहे हारालंकृतरायराट् ॥ ११२ ॥

अन्त्यवर्तिद्रव्यपददीपकालंकारः ।

कादम्बनाथ रायेन्द्र लोकते प्रणमत्यपि ।
नानादेशगता वार्ता ब्रूते रम्या कपिध्वज ॥ ११३ ॥

अन्त्यवर्तिसंज्ञापददीपकालंकारः ।

शास्त्रं धर्मस्य संवृद्ध्यै स च पुण्यस्य तच्छ्रिये ।
सा श्री रायमहीनाथे सुखस्य खलु जायते ॥ ११४ ॥

इति दीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वापेक्षया वाक्यमाला प्रयुक्तेति मालादीपकम् ।

श्रियं विपक्षवर्गस्य वर्धयन्ति चलानि वै ।
ह्रासयन्ति नृसिंहस्य मन्त्राः पञ्च सुनिश्चिताः ॥ ११५ ॥

क्रियायाः परस्परविरोधाद् विरुद्धार्थदीपकम् ।

मनोवेगयुताः सत्त्वा दिव्यलक्षणभूषिताः ।
दिवि भान्ति पतङ्गाश्वा भुवि रायतुरंगमाः ॥ ११६ ॥

मनोवेगादिधर्मेण[1] उभयेषां समानानां भानुक्रियासंबन्धात् श्लिष्टार्थ-दीपकम् ।

कान्तास्यं वरमीक्षते घनकुचद्वन्द्वं स्पृशत्युन्नतं
श्लिष्यत्यङ्ग[2]मनङ्गतन्त्रविदियं श्रीरायबङ्गो दरम् ।
चुम्बत्यङ्गति भावयत्यमति संस्त्रीणाति समोदते
जानीते विनयत्युदेति कुरुते संभाषते भासते ॥ ११७ ॥

---

१ उभयस्वाना २ गमन ।

नानाक्रियाणामेककर्तृकारकेण संबन्धादेकार्थदीपकम्[१] ।

अब्ज कूर्ममनङ्गराजशरधिं कामेभसद्बन्धना–
लान सिंहमपूर्वसारसरसी नाग गिरिं वल्लरिम् ।
शङ्खं शीतकरं तिलस्य कुसुमं वज्रं प्रवालं झषं
चापं भृङ्गतति मयूरमसमं दृष्ट्वा सदा मोदते ॥ ११८ ॥

श्रीरायबङ्ग इति अध्याहार कर्ता । एतदन्त्यक्रियादीपकं प्राक् प्रदर्शितमपि भावचमत्कारसंभवात्पुनः प्रदर्शितम् । अनया दिशा विचक्षणैर्दीपकान्तराण्यभ्यूह्यानि ।

यत्रार्थस्य स्वरूपेण विद्यमानस्य कल्पना ।
अन्यथा तमलंकारमुत्प्रेक्षाख्यं प्रचक्षते ॥ ११९ ॥
नूनं प्रायो ध्रुवं शङ्के मन्ये सत्यमिवादिभिः ।
शब्दैः प्रकाश्यते सेयमुत्प्रेक्षा कविपुङ्गवैः ॥ १२० ॥
वाच्या प्रतीयमानेति सा चोत्प्रेक्षा द्विधा मता ।
मन्ये शङ्के ध्रुवादीनां प्रयोगे प्रथमा मता ॥ १२१ ॥
मन्ये शङ्के ध्रुवादीनां शब्दानामप्रयोगतः ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा तु द्वितीया विबुधैर्मता ॥ १२२ ॥
वाच्योत्प्रेक्षा पुनः प्रोक्ता षट्पञ्चाशद्विधा बुधैः ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षाष्टचत्वारिंशद्विधा मता ॥ १२३ ॥
तदुदाहृतिरन्यत्र बोद्धव्या बुद्धिशालिभिः ।
मूलभेदौ निरूप्येते द्वाविमौ सग्रहत्वतः ॥ १२४ ॥
शशधरसुरगङ्गा क्षीरवाराशिमुख्यान्
धवलगुणविशिष्टान् केचिदाहुः स्वतोऽमून् ।
तव विशदयशोऽशस्पर्शनादर्जुनास्ते
सुकविविनुतबङ्गक्ष्माप मन्ये सदाहम् ॥ १२५ ॥

---

१. °रूपकम्

स्वभावेन धवलाना चन्द्रादीना कीर्त्यंशस्पर्शनाद् धावल्य-मन्यथा कल्पितम् । इय वाच्योत्प्रेक्षा ।

तव तेजोगुण लब्धु बालभानुरय पुन ।
पुन पूर्वाद्रिमारुह्य वसतीव तपस्यलम् ॥ १२६ ॥

क्रियायोगिना इवशब्देन व्यञ्जितोत्प्रेक्षा इयमपि वाच्योत्प्रेक्षा । प्रतीयमानोत्प्रेक्षायास्तु (? गुरुत्वा) तिशयाभावादुदाहरणं पूर्वशास्त्रे न कृतमिति नास्माभिरपि कृतम् ।

प्रस्तुतीकृत्य यत्किचिद्वस्तुतस्सिद्धये पुन ।
अन्यस्यार्थस्य योग्यो [1]योऽर्थान्तरन्यास एव स ॥१२७॥

कीर्तिप्रतापौ रायेण भुवनत्रयवर्तिनौ ।
लब्धौ पुण्यवता केन कि कि पुसा न लभ्यते ॥१२८॥

विश्वव्यापिनामार्थान्तरन्यास ।

वक्षोरङ्गनिवासिनी श्रियमिमा कृत्वा मुखाब्जस्थिता
वाग्देवी जयकामिनी विलसिता दोर्दण्डसधस्थिताम् ।
कादम्बक्षितिपे स्थिते वरयशस्कान्ता गृहान्निर्गता
लोके स्त्री सहते विवर्धनगता का वा सपत्नी श्रियम् ॥१२९॥

अयमपि विश्वव्यापी ।

श्रीकामिरायबङ्गोऽय कलौ काले सता मुदम् ।
उत्पादयति शीताशु कलावपि मुदे न किम् ॥१३०॥

विशेषस्यार्थान्तरन्यास ।

कान्तास्यचुम्बने सक्तो रायेन्द्रो याति समदम् ।
पद्मिन्या पङ्कजासक्तो भ्रमर कि न तुष्यति ॥१३१॥

---

१ सो

श्लिष्टार्थान्तरन्यासः । भ्रमर मधुकरः कामुक इति ध्वनिः ।
मधुव्रो भ्रमरश्चेति द्वाविमौ कामुकेऽपि च ।

नृसिंहोऽप्यभयं दत्ते श्रीरायो जगतां सदा ।
लोके विचित्रशक्तीना वस्तूनां शक्तिरीदृशी ॥१३२॥

विरुद्धार्थान्तरन्यासः ।

नीतियुक्तोऽपि रायस्य विक्रमो वैरिणा मन ।
सतापयति शत्रूणा पूर्वपाप हि तादृशम् ॥१३३॥

अयुक्तार्थान्तरन्यास ।

तिलकाङ्कितरायास्य मोदयत्यङ्गनाजनम् ।
साङ्कचन्द्रसम तोषवर्धन युज्यते ननु ॥१३४॥

युक्तार्थान्तरन्यासः ।

रायप्रतापभानुस्तान् सतापयतु वैरिण ।
कीर्तिचन्द्रो धुनोतीमान् कि किं युक्त सदोषिणः ॥१३५॥

युक्तायुक्तार्थान्तरन्यास ।

कीर्तिज्योत्स्नापि तापाय न किं तेजो वनानल ।
धुनोति चन्द्रपक्षश्चेद्वह्निपक्षो दहेन्न किम् ॥१३६॥

विपर्ययार्थान्तरन्यास ।

जगत्यर्थान्तरन्यासभेदा अन्येऽपि सन्ति हि ।
तेषा निदर्शन ज्ञेयं यथाशास्त्र विचक्षणै ॥१३७॥

शब्दस्य वा प्रतीतेर्वा [1]सादृश्ये विषये सति ।
वस्तुनोर्भेदकथन व्यतिरेकस्तयो पुनः ॥१३८॥

जगन्मोहनरूपेण कुसुमास्त्रस्य सनिभ. ।
रायबङ्गस्ततस्तस्य भेदो दृश्यत्वधर्मत ॥१३९॥

१ नादृश्ये

रायबङ्गवर्तिना दृश्यत्वधर्मेण भेदकथनादुभयगतभेदस्य प्रतीति-सिद्धत्वादेकव्यतिरेकालकार. ।

यश प्रतापौ भवतो जगद्व्याप्तौ कविस्तुतौ ।
यश शारदचन्द्राभ बालभानुसम पर ॥१४०॥

यश प्रतापोभयभेदसाधकधावल्यरक्तत्वधर्मद्वयस्य पृथक्कथनादुभय-व्यतिरेकालकार ।

उन्नतस्थानवृत्तोऽपि तेजस्व्यपि महानपि ।
राय त्वत्समता याति न भानू राहुपीडित. ॥१४१॥

[२]साक्षेपव्यतिरेकालकार ।

धरन्नपि महाभाग्यजनिता पूर्णसपदम् ।
एकदिक्पालनादिन्द्रस्त्वत्तो राय निकृष्यते ॥१४२॥

सहेतुव्यतिरेकालकार ।

उक्तव्यतिरेकालकारपञ्चक शब्दोपात्तसादृश्यम् । बालातप प्रतापश्च धरतो भेदमीदृशम् । बालातपो भानुवर्ती प्रतापस्त्वयि वर्तते । रक्तत्वधर्मेण प्रतीयमानसादृश्ययोर्बालातपप्रतापयोर्भेदकथनात्प्रतीय-मानसादृश्यभेदमात्रव्यतिरेकालकार ।

सकलङ्को निराधार कलाहीनश्च चन्द्रमा ।
श्रीरायबङ्गभूमीश त्वत्सम कथमुच्यते ॥१४३॥

जगदानन्दजनकत्वजगत्सतापहारित्वादिधर्मेण प्रतीयमानसादृश्ययो-श्चन्द्ररायबङ्गयोर्मध्ये रायबङ्गस्याधिक्योपेतभेदकथनादाधिक्योपेत-भेदलक्षणव्यतिरेकालकार ।

कादम्बरायो मारश्च रूपवन्तौ मनोहरौ ।
राय सिंहध्वजो मारो मीनकेतुर्विराजते ॥१४४॥

---

२ आक्षेपालङ्कार ।

शब्दोपात्तसादृश्ययो श्रीराममारयो· सदृशध्वजद्वयस्य भेदगमकत्वा-त्सदृशव्यतिरेकालंकारः ।

राय कादम्बनाथोऽयं नारीलोलदृगीक्षितः ।
कुसुमास्त्रधरो भाति रतिदेवीदृगंकितः ॥१४५॥

प्रतीयमानसादृश्ययोर्मारराययो. सदृशरतिलोचननारीलोचनानां भेदगमकत्वादपर सदृशव्यतिरेकालंकार ।

सुरराजश्रियो रम्यं भोगीन्द्रसुखलालितम् ।
रायस्य राज्यं क्रमते प्रजापालनभासुरम् ॥१४६॥

रायराज्य प्रजापालनभासुरत्वेन राज्यजातेस्तुल्यं सुरेन्द्रविभूति-भोगीन्द्रसुखलालितत्वेन भिन्नमिति सजातिव्यतिरेकालंकारः ।

प्रकृत कारणं त्यक्त्वा यत्र हेत्वन्तर मतम् ।
विभाव्यते स्वभावो वा यत्र सा हि विभावना ॥१४७॥

[2]अचन्द्रा चन्द्रिका कीर्ति प्रतापो भानुना विना ।
बालातपो मुख चन्द्रो क्षीराब्धेस्ते नृसिंह भो ॥१४८॥

चन्द्रादिकारण परित्यज्य कीर्तिचन्द्रिकादे श्रीरायनामकारणान्तर-कल्पनात्कारणान्तरकल्पनाविभावना ।

अकारणमहाबन्धुरकारणसहृद्भवान् ।
अकारणदयालुश्च जनाना रायभूपते ॥१४९॥

अकारणपदेन हेतु निराकृत्य स्वभावेन बन्धुत्वादिकथनात्स्वभाव-विभावना ।

प्रतिषेधस्य कथनं प्रतीतिर्वा प्रजायते ।
स यत्राक्षेप इत्युक्तस्त्रिधा कालत्रयाश्रयात् ॥१५०॥

---

१. [1]भास्करम् २. आचन्द्रा ।

रायो रणाङ्गणेऽरीणा जल प्रविशतां तृणम् ।
दशता कृतवल्मीकारोहणान्न व्यधाद्वधम् ॥१५१॥

अतीताक्षेपालकार ।

कुतो ललाटे तिलक करोति नृपरायराट् ।
साङ्कमिन्दु स्वकीयस्य सममिच्छति किं कृती ॥१५२॥

वर्तमानाक्षेपालकार ।

सापराधो नृपो राय कान्ताडम्बरकोपत. ।
भीत्वा रतिगृह रम्यं सोत्कण्ठोऽपि न यास्यति ॥१५३॥

अनागताक्षेपालकार ।

कीर्तिचन्द्रातपे शैत्य न सत्यं तव रायराट् ।
यदि सत्य विपक्षाणा सतापयति कि पुन ॥१५४॥

शैत्यविरोधिना संतापकर्मणा केनचित्पुसा शैत्यधर्मस्य आक्षिप्तत्वाद्धर्माक्षेपालकार ।

रायबङ्गस्य कीर्तिर्वा नेति को बुध्यते भिदाम् ।
दृश्यते शुद्धधावल्यप्रभा जगति नाश्रय ॥१५५॥

धावल्यप्रभालक्षण धर्ममाश्रित्य कीर्तिरूपो धर्म्याक्षिप्त इति धर्म्याक्षेपालंकार ।

राय कल्पान्तक युद्धे दृष्ट्वापि [1]रिपवोऽवशा ।
भय न यान्ति वल्मीकतृणपानीयसश्रिता ॥१५६॥

भीते कारण वधो वल्मीकाद्याश्रितैर्वैरिभिर्निषिद्ध इति कारणाक्षेपालकार ।

रायस्यायल्लके ज्योत्स्नाहिमाम्बुमलयानिल- ।
कर्पूरसगमेऽप्यस्या शीतभावो न जायते ॥१५७॥

---

१. रिपवोवदा ।

चन्द्रातपादिवस्तुसंगमे कारणे संनिहितेऽपि शैत्यकार्यं न जातमिति कार्याक्षेपालकार ।

रणे गृहीतो रायेण रिपुवर्गो वदत्यलम् ।
वधाभिलाषो यदि ते हन्तव्यो रणभैरव ॥१५८॥

हन्तव्य इत्यङ्गीकारमुखेनैव काक्वा स्ववधो निषिध्यत इत्यनुज्ञाक्षेपालकार ।

कलौ काले महादुष्टाँल्लुण्टाकादिकदुर्जनान् ।
निराकरोति श्रीराय' प्रभुत्वेनैव राजते ॥१५९॥

आदिपदेनैव दुर्जननिषेधात् प्रभुत्वाक्षेपालकार ।

स्थितिर्वा ते गतिर्वा ते रमणास्तु ममाकृति ।
द्रष्टु न शक्यते पश्चात्तदेतत् सुविचार्यताम् ॥१६०॥

इति वदन्त्या नायिकया सादरं वचन प्रयुक्तमिति सामर्थ्यादनादरो निषिद्ध इति अनादराक्षेपालकार ।

पश्य पश्यमि चेदन्यामस्तु तद्दर्शन शुभम् ।
यावदागमन तावत्तच्चिन्तास्तु मम प्रिय ॥१६१॥

इति वदन्त्या कान्तयाशीर्वचनमुखेन काक्वा कान्तगमनं निषिध्यत इत्याशीर्वचनाक्षेपालकार ।

दास्यामि हार गन्तव्य त्वया तुभ्य नमो नम ।
अन्यथा वामपादो मे तव बुद्धि वदिष्यति ॥१६२॥

इति ब्रुवाणयातिरक्तया कान्तया गमनसहायताकरणव्याजेन प्रियप्रयाण निषिद्धमिति साचिव्याक्षेपालकार ।

याहि याहि निजेश त्वं मम यत्नस्तथैव भो ।
तव प्रयाणे पाथेय प्रागेव विहित मया ॥१६३॥

प्रियगमनकार्ये यत्नकरणव्याजेन प्रियया निजेशगमनं निषिद्धमिति यत्नाक्षेपालंकार ।

क्षणालिङ्गनविघ्नाय रोमहर्षाय कुप्यता ।
प्रेम्णा निषिद्ध गमनं तवेश न मया पुन ॥१६४॥

प्रेमाधीनतया कान्तया निजेशगमन निषिद्धमिति परवशाक्षेपालकार ।

पुनरुज्जीवनोपाय सजीवनमहापदम् ।
दत्त्वा याहि निजेश त्व कन्दर्पो मा हनिष्यति ॥१६५॥

जीवनोपायदुर्घटत्वनिवेदनव्याजेन निजेशगमन निषिद्धमित्युपाया-क्षेपालकार ।

यामीति वचन नाथ ते मुखान्निर्गत वरम् ।
याहि वा वस [1]यत्त्वत्तो मम किंचित् फल न हि ॥१६६॥

अत्यधिकस्नेहया [2]सकोपया सुकान्तया कान्तगमनं निषिद्धमिति रोषाक्षेपालकार ।

स्पृष्ट मया न ताम्बूल न दृष्ट स्वदित न वा ।
[3]शून्य तवास्तु नष्ट वा मार्जारो वात्तु मत्प्रिय ॥१६७॥

प्रागनागत्य पुनरागतेन जीवितेशेन सहैवमुक्त्वा कान्तया ताम्बूलस्य सानुक्रोश दोषोद्भावन कृतमित्यनुक्रोशाक्षेपालकार ।

कलौ काले प्रजा धर्म नाचरन्ति न चासते ।
न्यायमार्गे अहो कष्ट[4]मनुशोचति हि रायराट् ॥१६८॥

धर्मपालचूडामणिना रायधरणीशेन कलौ प्रजाना धर्माचारव्यावृत्त्या-दिकं दृष्ट्वा पश्चात्ताप कृत इत्यनुशयाक्षेपालकार ।

---

१ मत्त्वतो २ सकोपयासि कान्तया ३. शून्यास्तवास्तु ४. मनु-शोषते ।

विपक्षतमसां शत्रौ सुहृत्पद्मप्रकाशके ।
रायप्रतापमार्तण्डे सति किं भानुना भुवि ॥१६९॥

साम्यं दर्शयित्वा मुख्यभानुर्निषिद्ध इति श्लिष्टाक्षेपालंकारः ।

किमियं चन्द्रिकाहोस्वित् कीर्तिः किं रायभूभुजः ।
रात्रावह्नि च दृश्यत्वात् कीर्तिरेव न चन्द्रिका ॥१७०॥

सदादृश्यत्वधर्मेण चन्द्रिका निषिध्यते इति संशयाक्षेपालंकारः ।

कृत्वापि दानं जगतो न तृप्यति हि रायराट् ।
इष्टं दत्त्वापि भुवने न तृप्यति सुरद्रुमः ॥१७१॥

अर्थान्तराक्षेपालंकारः ।

कादम्बराय कीर्तिस्ते कविराजैर्न वर्ण्यते ।
वाचामगोचरत्वात्तां दृष्ट्वा नन्दन्ति मानसे ॥१७२॥

हेत्वाक्षेपालंकारः ।

कादम्बक्षितिपस्य तीर्थममले गौरीशगौरं हृदि
श्रीनाथामरनाथ कर्णं नृपते पुष्पायुध क्ष्मापते ।
भोगीन्द्रार्जुन धर्मराजनृपते भानो सुधाशो गुरो
वार्धे मेरुगिरीन्द्र चन्दनतरो भूमौ नभो मा कुरु ॥१७३॥

गर्वरूपधर्मनिषेधाद् धर्माक्षेपालंकारः । भावचमत्कारसंभवात् पुनरप्युक्तः ।

अन्ये विकल्पा द्रष्टव्या आक्षेपाणां विचक्षणैः ।
मया शास्त्रानुसारेण दिग्मात्रं संप्रदर्शितम् ॥१७४॥

[1]मनोवद् वक्तुरिष्टस्योत्कर्षं वक्तुं निरूप्यते ।
यत्रासंभवि सा सद्भिरुच्यतेऽतिशयाभिधा ॥१७५॥

---

१ मनो वक्तुमिष्ट' ।

तव कीर्तिमहालता जगत्सुरभूजाग्रगता स्तुतादिकैः ।
अवलम्बपदं विलोकते यवनस्तुत्यनृसिंहभूपते ॥१७६॥

कीर्तेरुत्कर्षकथनार्थमसंभवलोकाग्रगमनं लोकमतिक्रम्य गमनेच्छया विलोकनं च कथितमित्यतिशयोक्तिः ।

किमास्यं शारदं चन्द्रबिम्बं किं हसनं तव ।
किं किं ज्योत्स्नेति रायस्य संदेहो जायते नृणाम् ॥१७७॥

आस्यहसनयोरुत्कर्षकथनाय वदनचन्द्रयोर्हसनचन्द्रिकयोर्भेत्तुं शक्यत्वेऽपि संशयपूर्वको विवेचनाभावो संभवो कथित इति संशयातिशयोक्तिः ।

रणभेरीरवं श्रुत्वा रायस्य जयशंसिनम् ।
जयं निश्चित्य दिक्कन्या गायन्ति जयकामिनीम् ॥१७८॥

निश्चयातिशयोक्तिः ।

महाकवीनां विस्तीर्णं हृदयं जगदद्भुतम् ।
लोकातिवर्तिसत्कीर्तिविक्रमादरता गतम् ॥१७९॥

अद्भुतातिशयोक्तिर्विरोधातिशयोक्तिर्वा ।

आकारेणेङ्गितेनापि सूक्ष्मत्वाल्लक्ष्यते यदा ।
तदार्थो यत्र संप्रोक्तः सूक्ष्म इत्याख्यया बुधैः ॥१८०॥

सुरतसदननार्या रायबङ्गोऽनुयुक्तः
क्व गत इति तदासौ भीतिमान् पृष्ठतोऽगात् ।
निजपतिहृदयं साकारभेदेन बुद्ध्वा
वस वस वस तत्रैवेति वाचं ब्रवीति ॥१८१॥

प्रियया प्रियेण कृतो नायिकान्तरसंगमः प्रियस्य पृष्ठगमनाकारेण सभयेन सूक्ष्मं ज्ञात इति सूक्ष्मालंकारः ।

---

१ °रीत्या°

यत्र प्ररूपितं वस्तु स्वसमानस्य वस्तुन ।
विदधाति प्रतीतिं सा समासोक्तिः सता मता ॥१८२॥

भो भो कल्पतरो त्वमत्र भुवने पुष्णासि सर्वान् जना-
नाकल्प तव कीर्तिवस्तु विदुषा स्तुत्य पर तिष्ठतु ।
काकोलूकपरेण निम्बतरुणानेनालमन्ये च ये
वृक्षा सन्ति बहुत्वधर्मसहितास्ते सन्तु मा सन्तु वा ॥१८३॥

अत्र कथित कल्पतरु स्वसदृशं रायबङ्ग ज्ञापयति, निम्बतरु स्वसमान नीतिशून्यनृप, परे च तरव स्वसदृशभूपबाहुल्य सूचयन्ति तत्तद्विशेषणमुक्तानुक्तयो सममिति समानविशेषणभिन्नविशेष्य-समासोक्ति ।

सतापहारी चन्द्रोऽय कलामृतविराजित ।
अकलङ्क सदोद्भासी मया पुण्येन लभ्यते ॥१८४॥

अत्र कथितश्चन्द्र स्वसम रायबङ्ग गमयति, सतापहरण कलामृत-विराजन चन्द्रे राये च समम्, अकलङ्कत्वं सदाभासन रायनृपे न चन्द्र इति भिन्नाभिन्नविशेषणसमासोक्ति ।

सनिमेष सुराधीशो निष्कलङ्क, सुधाकर ।
वदन्कल्पतरुर्लब्ध केनचिद्बहुपुण्यत ॥१८५॥

अत्र रायनृपसमानानामिन्द्रादीना निर्निमेषत्वादिधर्म निराकृत्य सनि-मेषत्वाद्यपूर्वधर्म निरूप्य रायबङ्गप्रतीतिसमर्थनादपूर्वसमासोक्ति ।

अस्यालकारस्य अन्यापदेश इति नामान्तरं वक्तव्यम् ।

अर्थस्य गोपनं वाचा चेष्टया वा प्रकाशनम् ।
लेशतो लव इत्युक्त सद्भिर्निन्दास्तुति- परै, ॥१८६॥

पूर्वाद्रिं गतबालभानुमभुमा तेजस्विनं वीक्ष्य तं
पञ्चास्यासनयातवङ्गनृपतौ कोप प्रयाते सति ।

शैलाग्रे स्थितवानहं तव गुणं तेजोऽभिधानं तपो
लब्धुं वै विदधामि चारुवचसा प्रासादयत्तं नृपम् ॥१८७॥

वचोगोपनलेशालंकार । निन्दास्तुतिर्वा ।

सेवार्थमागतमहाधरणीश्वराणा-
मालोकनेन करुणास्मितभाजनेन ।
सिंहासने स्थितवता नृपकुञ्जरेण
चेत प्रसत्तिरमला प्रकटीकृताभूत् ॥१८८॥

चेष्टाप्रकाशनलेशालंकार ।

उक्ताना यत्र वाच्याना योगो वाच्यान्तरै. सह ।
क्रमेण कथित सोऽत्र क्रमालंकार उच्यते ॥१८९॥

रूपं वचोऽधररस स्तनकुम्भयुग्म
नि श्वासगन्धविषय तरुणीतनुस्थम् ।
आलोकनश्रवणपानसमागमोरु-
घ्राणक्रियाभिरनुभूय सुखी नृपोऽभूत् ॥१९०॥

क्रमालंकार ।

भ्रूलोचनकटाक्षान् वै रायस्यालोक्य कामिनी ।
चापभृङ्गशरान्मत्वा जायते भयविह्वला ॥१९१॥

अयमपि क्रम ।

बुद्धेर्महत्त्वं भूतेर्वा तन्यते यत्र कोविदे ।
उदात्तं तमलंकारं वदन्ति कविपुङ्गवा· ॥१९२॥

काले कलौ स्वहितमङ्गलचारुबुद्ध्या
पाति प्रजा: करुणया न बिभेति शत्रो: ।
शीतांशुभानुसमनीतिपराक्रमाभ्या
जेजीयतेऽरिनृपतीभघटामृगेश: ॥१९३॥

---

१. प्रच्छन्नवांस्तां कुर्व ।

बुद्धिमहत्त्वोदात्तालंकारः ।

आस्थानमण्डपगते सुरशैलतुङ्गे
सिंहासने मदनरूपनृसिंहबङ्गः ।
आस्ते सता फणिपतिर्वरसार्वभौमो
गीर्वाणराज इति चाखिलमन्यमानः ॥१९४॥

ऐश्वर्यमहत्त्वोदात्तालंकारः ।

सत्यरूपमपह्नुत्य यत्रान्यार्थो निरूप्यते ।
अपह्नवमलंकारं तमाहुः काव्यकोविदाः ॥१९५॥

अयं श्रीरायबङ्गो न क्षीरवाराशिरेव वै ।
अन्यथा वरगाम्भीर्यगुणशाली कथं भवेत् ॥१९६॥

रायबङ्गत्वलक्षणं स्वरूपमपह्नुत्य क्षीराम्बुधित्वस्य पररूपस्य निरूपणात् स्वरूपापह्नवालंकारः ।

अयं श्रीरायबङ्गो न समुद्रनवनीतकः ।
कादम्बक्षीरवाराशेरुत्पत्तिर्घटते कथम् ॥१९७॥[1]

अयमपि पूर्व एव ।

अयं श्रीरायबङ्गो न सुरभूजोऽन्यथा कथम् ।
समस्तजनसंकल्पदायको जाघटीत्ययम् ॥१९८॥

अयमपि तथैव ।

युद्धरङ्गत्रिनेत्रोऽयं रायबङ्गमहीपतिः ।
कल्पान्तसमवर्त्येव किलान्यत्र दयानिधिः ॥१९९॥

दयानिधित्वं परेष्वभ्युपगम्य स्वेषु रिपुवर्गेण तस्य प्रलयान्तकत्व-दर्शनाद्विषयापह्नवालंकारः ।

उपमालंकृतौ पूर्वमुपमापह्नवः स्मृतः ।
अन्यापह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्यतां बुधैः ॥२००॥

---

१ कादम्बक्षीरवाराशो उत्पत्ति॰ ।

यत्र प्रियतरा वाणी प्रेमाधिक्यप्रकाशिनी ।
निरूप्यतेऽसौ विद्वद्भिः प्रेयोऽलंकार उच्यते ॥२०१॥
तरुणि चरणघातो मल्लिकापुष्पसङ्ग-
स्तव घनकुचघातः कौमुदीस्पर्शकल्पः ।
सरसमधुरकाञ्ची दामबन्धः प्रबन्धो
वदति सुरतकेल्यां रायबङ्गक्षितीन्द्र ॥२०२॥

प्रेयोऽलंकारः ।

उक्तार्थानां विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये परस्परम् ।
शब्दार्थविहितं नास्ति तत्त्वतः स विरोधकः ॥२०३॥
कलाधरो न शीतांशुस्तेजस्व्यपि न भास्करः ।
अभीष्टदो न मन्दारो रायबङ्गो गुणाम्बुधिः ॥२०४॥

शब्दकृतविरोधः ।

उत्तुङ्गोऽपि न मेरुर्न तापहृच्चन्दनद्रुमः ।
श्रीमानपि न गोविन्दः कादम्बाम्बुधिचन्द्रमा ॥२०५॥

अयमपि शब्दकृत एव ।

दयालुना पुण्यजनेन चापि देवेन सुज्ञातगुणेन तेन ।
श्रीरायबङ्गप्रभुणा विपक्षा जिता सुलोका परिपालिताश्च
॥२०६॥

अयमपि तथैव ।

श्रीरायक्षितिनाथ येन समये प्रस्थानभेरी महा-
कोणेन प्रहता जना रिपुहरे भीत्वाध्वनन्त्यद्भुतम् ।
लोकेषु ध्वनिमत्सु तेषु धरणीभृद्भित्तयो दिग्गज-
व्रातस्य श्रुतयो विमानततयो भिन्ना विलीर्णा भृशम् ॥२०७॥

अयमर्थकृतविरोधालंकारः ।

शृङ्गारादिरसानां तु नवानां यत्र कथ्यते ।
रूपोत्कर्षं पृथक्सोऽप्यलंकारो रसवान् भवेत् ॥२०८॥

तरुण्या देहलावण्ये स्नात्वा स्नात्वा प्रमोदते ।
अधरामलपीयूषं पीत्वा पीत्वामरायते ॥२०९॥

शृङ्गाराख्यरसवदलंकारः ।

रणसद्मनि शत्रूणां वर्गं दत्त्वा बलिं धराम् ।
सागरान्तां विजित्यायं रायशूरो विसर्जते ॥२१०॥

युद्धवीररसाख्यरसवदलंकारः ।

कृत्वा तृप्तं जगत्सर्वं सुरागं विपिनद्रुमम् ।
कृत्वा दानेन महता पात्रं नास्तीति मन्यते ॥२११॥

रायबङ्ग इति कर्तुरध्याहारः । दानवीररसाख्यरसवदलंकारः ।

दृष्ट्वा शान्तिजिनं नत्वा स्तुत्वा स्मृत्वा समर्च्य च ।
आनन्दक्षीरवाराशौ रायबङ्गो निमज्जति ॥२१२॥

धर्मवीररसाख्यरसवदलंकारः ।

आयल्लकानलो दग्ध्वा तन्वङ्गीं पीडयत्यहो ।
इति दूतीवचः श्रुत्वा करुणाब्धौ निमज्जति ॥२१३॥

राय इति कर्ता । करुणाख्यरसवदलंकारः ।

मक्षिकाजालपूयार्द्रव्रणकोटियुतान् रिपून् ।
भिक्षार्थमागतान् दृष्ट्वा जनो वमति राय ते ॥२१४॥

बीभत्साख्यरसवदलंकारः ।

पश्चादुगतेशबिम्बं सालोक्य चुम्बति दर्पणे ।
मत्वा निजेशं श्रीरायं दृष्ट्वा हसति कौतुकात् ॥२१५॥

हास्याख्यरसवदलंकारः ।

रायारामस्थितान् वृक्षान् स्वनन्दनगतान् बहून् ।
दृष्ट्वावचिनुते पुष्पाण्यमरेन्द्रो विलासतः ॥२१६॥

अद्भुताख्यरसवदलंकारः ।

रायस्य दोर्बलं स्मृत्वा रिपुवर्गो गुहास्थितः ।
भीतो गच्छामि कुत्रेति भयज्वरगतो मृतः ॥२१७॥

भयानकाख्यरसवदलंकार: ।

कादम्बरायभूपस्य क्रोधाग्नौ विक्रमार्चिषि ।
दग्धवैरीन्धने लोकं व्याप्ते शुष्यन्ति वार्धय: ॥२१८॥

रौद्राख्यरसवदलंकार: ।

देवसेवनकालेऽस्य रायवङ्गस्य चेतसि ।
शीते शान्तरसे व्याप्ते शीतिभूतं जगत्त्रयम् ॥२१९॥

शान्तरसाख्यरसवदलंकार: ।

रसवत्त्व गिरा लोके रसैर्नवभिरुच्यते ।
रसैरष्टभि[1]रित्येके शान्तवर्ज्यैर्वदन्त्यलम् ॥२२०॥
उत्कर्षो यत्र गर्वस्य कथ्यते मानशालिनाम् ।
तमलंकारमूर्जस्विनामान मन्यते बुध ॥२२१॥
पीत वारिधिसप्तक जगदिदं हस्तेन सचारित
भोगीन्द्रस्य किरीटवर्तिमणय शीर्णीकृता पर्वता ।
सचूर्णा विहिता मयेति कदने यो वक्ति गर्वं निजं
त जित्वा नृपकुञ्जरो विजयते कादम्बवंशोत्तम ॥२२२॥

ऊर्जस्व्यलंकार ।

यत्राप्रस्तुतवस्तूना वर्णना क्रियते जनै ।
निर्विण्णमानसैस्तच्चाप्रस्तुताशंसनं विदु ॥२२३॥
हरिततृण[2]भक्षिणोऽमी हरिणा हर्षैर्वसन्ति पीतजला ।
इति वक्ति रायवङ्गक्षितिपतिशत्रुव्रजो [3]वने सोऽयम् ॥२२४॥

रायनृपतिना तिरस्कृतत्वान्निर्विण्णमानसेन शत्रुवर्गेण हरिणानामप्रस्तुताना प्रशंसा कृता यस्मात्तस्मादप्रस्तुतप्रशंसालंकार ।

---

१ रित्येते । २ भक्षिणो मि हरिणा हर्षैर्वसन्ति सीतजका. ।
३ वनसोयम् ।

देशोऽयं स्वर्गभूमिर्नृपसदनमिदं देवराजस्य गेहं
कान्तेयं कामभार्या मदभरितगजो दिग्गजः सार्वभौमः ।
अश्वोऽयं शक्रसप्तिः सुरतरुरमलो जैनधर्मो जिनेन्द्रो
देवोऽयं रायबङ्गक्षितिपतिरधुना दिव्यपुण्यो विभाति ॥२२५॥

येन केनचित् कारणेन निर्विण्णचित्तः कश्चित् पुमानस्य नृपस्य विभूतिं धृत्वा वर्णयति तस्मादियमपि अप्रस्तुतप्रशंसा ।

यत्र वैकल्यकथनं गुणादीनां विधीयते ।
विशेषदर्शनार्थं सा विशेषोक्तिर्निरूप्यते ॥२२६॥

न शीतोऽपि यशोराशिर्जगत्तापं हरत्यसौ ।
नोष्णोऽपि विक्रमः शत्रून् रायस्य दहति ध्रुवम् ॥२२७॥

शैत्यगुणवैकल्येऽपि जगत्तापहरणविशेषः । उष्णतागुणविकलत्वेऽपि वैरिदहनविशेषो यतस्ततो गुणवैकल्यविशेषोक्तिः ।

न कोकिला न वीणा वा न कीरा न च किन्नरी ।
कान्ता तथापि रायस्य चेतो हरति गानतः ॥२२८॥

कोकिलादिजातिवैकल्येऽपि कान्ता स्वरेण रायचेतोहारिणी यतस्ततो जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ।

न कुप्यति न बध्नाति काञ्च्या कर्णोत्पलेन सा ।
न ताडयति रायेन्द्रं भयं नयति कामिनी ॥२२९॥

कोपनादिक्रियावैकल्येऽपि भयप्रापणमिति क्रियावैकल्यविशेषकथनम् ।

सरससुरतयुद्धे विक्रमो नास्ति यस्याः
परमनिशितशस्त्रं नास्ति खेटादिकं च ।
मदनतुमुलयुद्धाधीशकादम्बनाथं
जयति सरसविद्या सा सती चित्रमेतत् ॥२३०॥

शस्त्रखेटादिद्रव्यवैकल्येऽपि जयति विशेषकथनमिति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ।

न सन्मित्रं न सत्संगो न सम्यग्धर्मदेशना ।
तथापि पुण्यवान् रायो वसत्यानन्दसागरे ।।२३१।।

सन्मित्रादिसुखकारणवैकल्येऽपि पुण्यवानिति हेतुगर्भितविशेषणाद्धेतु—विशेषोक्ति ।

अन्येऽपि भेदा सन्त्येव विशेषोक्तेर्विदांवरै· ।
अभ्यूह्या शास्त्रमार्गेण विस्तरो न मयोच्यते ।।२३२।।
यत्र किंचित्समीकर्तुं युज्यते केनचित् क्रिया ।
एककाला समासो हि तुल्ययोगाभिधो भवेत् ।।२३३।।
स्तवनं निन्दनं चापि समाश्रित्य द्विभेदभाक् ।
अलंकारस्तुल्ययोग कथ्यते विदुषां वरै ।।२३४।।
भरतस्सगरश्चक्री श्रेणिको बङ्गभूपति ।
श्रोतृमुख्यपद प्राप्ता भवन्ति भुवनत्रये ।।२३५।।

स्तुतिपरतुल्ययोगितालंकार ।

चिन्तामणि कामधेनू रायबङ्ग. सुरद्रुमः ।
परोपकारे निरता इति रूढिर्जगत्त्रये ।।२३६।।

अयमपि पूर्वं एव ।

रायबङ्गक्षितीशस्य शत्रुजातश्रिय क्षणम् ।
सुरचापश्रियो विद्युन्मालालक्ष्मा न चासते ।।२३७।।

निन्दापरतुल्ययोगितालंकार ।

यत्र प्ररूप्यमाणेन वस्तुना तत्परत्वत· ।
इष्टार्थो गम्यते तद्विपर्यायोक्त सतां मतम् ।।२३८।।
अस्मद्वैरिपुर त्वया बलपते श्रीमद्विधेयं भृशं
[1]कादम्बाम्बुधिचन्दिरे निगदतीत्येवं बलाधीश्वरः ।

---

१. कादम्बाम्बुनि चन्दिरे

नानावज्रभुजङ्गकाञ्चनशिवामन्दारराजामरी—
स्त्रीबिम्बार्कमयं ह्यदान्मदनकान्तावासमप्यद्भुतम् ॥२३९॥

पर्यायोक्तालंकारः ।

गुणानां कर्मणां यत्र सहभावः प्ररूप्यते ।
सहोक्तिनामकं प्राहुस्तमलंकारमुत्तमाः ॥२४०॥
रायस्य कीर्त्या धवलः शत्रुकान्ताजनः सह ।
[1]विक्रमेणारुणं सार्धं तत्कान्ताजनलोचनम् ॥२४१॥

गुणसहभावकथनसहोक्तिः ।

श्रीरायक्षितिनाथ विक्रमगुणे नाम्ना सदा वर्धते
वीरश्रीशरदभ्रकीर्तिवनिता त्यागेन साकं तव ।
लक्ष्मीः पुण्यपदेन साकममलज्ञानेन वाणी समं
कोशेनाहवदक्षदण्डनिकरः संग्रामरङ्गोद्धुरः ॥२४२॥

क्रियासहभावकथनसहोक्तिः । अथवा

कार्यकारणयोर्यत्र वक्तुं युगपदुद्भवः ।
कार्योत्पादनसामर्थ्यं तां सहोक्तिं प्रचक्षते ॥२४३॥
पुण्येन सार्धमाधत्ते धर्मं यानेन दिग्जयम् ।
त्यागेन कीर्तिं शौर्येण वीरलक्ष्मीं च रायराट् ॥२४४॥

कार्यकारणसहजन्मकथनसहोक्तिः ।

यत्राधत्ते पुनर्दत्त्वा किंचित्किंचित् समं न वा ।
तामाहुर्निपुणा लोके परिवृत्तिमलंक्रियाम् ॥२४५॥
सुरलोके पुरीं दत्त्वा [2]रिपुभ्यः स्त्रीविराजिताम् ।
नरलोके पुरीं हृत्वा तादृशीं भाति रायराट् ॥२४६॥

सदृशार्थपरिवृत्तिः ।

---

१ विक्रमेणारुणं सार्द्धं…… जनलोचनम् २. रिहृभ्य ।

ज्ञान स्वीकुरु बङ्गराज विनयं दत्त्वा गुरुभ्य' सदा
पुण्य स्वीकुरु देयवस्तुनिकर दत्त्वा गुरुभ्य. सदा ।
वैरिभ्य सुरलोकसौख्यपदवी दत्त्वा तदीय महा—
देश स्वीकुरु युद्धरङ्गरमणीप्राणेश भूमीश भो. ॥२४७॥

विसदृशार्थपरिवृत्ति ।

कार्यमारभमाणेन दैवात्तत्साधनागम' ।
लभ्यते यत्र तत्प्राहुरलकारं समाहितम् ॥२४८॥
कोप निवारयितुमिष्टनिजाङ्गनाया
प्रारब्धवान् नृपतिकुञ्जरबङ्गनाथ ।
तावत् सुधांशुरुदयाद्रिमुपैति पूर्णो
रोरौति कोकिलगणो भगणश्चकास्ति ॥२४९॥
एकवाक्यमनेकार्थं यत्र श्लिष्ट तदुच्यते ।
अभिन्नपदमुद्दिष्ट श्लिष्ट भिन्नपद द्विधा ॥२५०॥
[1]देवोऽयमम्बरोद्भासी लोकाह्लाद कविस्तुत ।
मरुत्सहायो राजाग्रे भासते भुवनोत्तम ॥२५१॥

अभिन्नपदश्लिष्टम् ।

सदैव बलसपन्नो न दीनो जडसग्रह ।
कविरम्यो रायबङ्गो राजते मन्दरागत ॥२५२॥

भिन्नपदश्लिष्टम् ।

व्यतिरेकाद्यलकारे श्लेषा प्राग् दर्शिताः परे ।
अन्ये केचन दृश्यन्ते श्लेषास्तत्कथनं यथा ॥२५३॥
आह्लादयन्ति[2]राय च सानुरागा. प्रजा प्रजाः ।
[3]साकूत रक्षिता वृद्धा करमार्दवलालिता ॥२५४॥

---

१ देवोऽयमम्बरोद्भासि ,लोकाह्लादी कविस्तुत' २. राय
३ आकूत ।

प्रजा' जना' प्रजा' पुत्रा' आह्लादयन्तीति क्रियैका अभिन्नश्लेषः ।

रायबङ्गे न दृश्यन्ते श्लिष्यन्ते च पयोधराः ।
उत्तुङ्गा अम्बराधारा मुक्ताफलविभूषिताः ॥२५५॥

अविरुद्धक्रियाश्लेष ।

वियोगं प्राप्य रायेन्द्रो मोदते हृदये परम् ।
नारीजनस्तु क्लिश्नाति पयोधरसहायकः ॥२५६॥

विरुद्धक्रियाश्लेष ।

श्रीरायराज्ये काठिन्यं तरुणीस्तनमण्डले ।
अपवादो निरोष्ठ्येषु काव्येषु न परत्र च ॥२५७॥

सनियमश्लेष. ।

मन्दानिला लुण्टयन्ति दिव्योद्यानेषु सौरभम् ।
अथवा चञ्चरीकाश्च चोरयन्ति हि लोलुपा ॥२५८॥

नियमनिषेधश्लेष ।

रायबङ्ग समुद्रश्च भूभृदास्पदगौरव ।
गम्भीरो भूरिरत्नाढ्यो लावण्याढ्यो विराजते ॥२५९॥

अविरुद्धश्लेष ।

पयोधरविलोलोऽथ नृसिंहश्चातकायते ।
सन्मानसगतो बङ्गो राजहंसायते सदा ॥२६०॥

उपमाश्लेष ।

अर्थयोर्यत्र समयोरन्वय' क्रिययाजनि ।
तन्निदर्शनमित्युक्त सदसल्लक्ष्मगोचरम् ॥२६१॥

सुजनसुरकुजोऽयं रायबङ्गक्षितीशो
वितरति फलमिष्टं सर्वलोकाय लोके ।
गगनतलनिवासी कौमुदीकामिनीशो
विलसदमृतदीप्ति. किं न लोकाय धत्ते ॥२६२॥

प्रशस्तनिदर्शनालंकारः ।

अन्याय इति शब्दं च न वादयति बङ्गराट् ।
अपशब्द स्वशिष्यौघं न वादयति शाब्दिक ॥२६३॥

अप्रशस्तनिदर्शनालंकार ।

निन्दाव्याजेन यत्रार्थं स्तौति कंचिच्च सा मता ।
व्याजस्तुतिर्गुणा एव दोषा इव चकासते ॥२६४॥
वक्षोरङ्गे महाश्रीर्वरमुखकमले शारदा वीरलक्ष्मी–
दोर्दण्डे रायबङ्गक्षितिप तव महाशासनाद्वर्ततेऽसौ ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य लोके तव विशदयशस्कामिनी बम्भ्रमीति
राज्ये सेय तवाज्ञा सुकविजननुता तत्कथ जाघटीति ॥२६५॥

व्याजस्तुत्यलंकारः ।

देवताभ्रिपसस्तुत्या कीर्ति सशोभते कथम् ।
सागरान्ता धरा कान्ता कथं जीवति राय ते ॥२६६॥

श्लिष्टव्याजस्तुति ।

व्याजस्तुतिविशेषाणामपर्यन्त प्रविस्तर ।
बुद्धिशालिभिरभ्युह्यस्तस्मान्नास्माभिरुच्यते ॥२६७॥
[1]इष्टाना यत्र वस्तूनामाशसनमिद मतम् (? °मिदंच यत्) ।
तामाशिषमलकार वदन्ति कविकुञ्जरा ॥२६८॥
सुरेन्द्रपूज्य परिपूर्णसौख्य.
सुज्ञानसाम्राज्यमहापदस्थ ।
जिनेन्द्रचन्द्रो वरदानरुद्र
श्रीबङ्गराजस्य मुदेऽस्तु देव ॥२६९॥

आशीरलंकार ।

---

१. अष्टाना

नरेन्द्रकन्या परिपूर्णरूपा
  शृङ्गारदुग्धाम्बुधिकौमुदी सा ।
तुङ्गस्तनी मङ्गलहारभूषा
  श्रीबङ्गराजस्य मुदेऽस्तु कान्ता ॥२७०॥

इयमप्याशी ।

यत्रानेकपदार्थानामत्युत्कृष्टेतरात्मनाम् ।
एकत्र कथनं जातं स समुच्चय उच्यते ॥२७१॥
[1]श्रीशान्तिनाथदेवोऽयं स्याद्वादोऽमोघलाञ्छनो
  धर्मश्रीरायबङ्गोऽत्र लोके रत्नानि त्रीणि वै ।
कादम्बवार्धिचन्द्रो लक्ष्मी कीर्त्यङ्गना गिरा देवी
  जयकामिनी च पूज्या चत्वारि हि दिव्यवस्तूनि ॥२७२॥

अत्युत्कृष्टसमुच्चयालंकारः ।

रायबङ्गक्षितीशस्य सन्ति शत्रुपुरेष्वमी ।
जम्बुका घूकभल्लूकाः तिन्दुका युगपत्रकाः ॥२७३॥

अत्यपकृष्टसमुच्चय ।

यत्र [2]कोऽपि जनो वक्ति प्रीतियुक्तमिवाप्रियम् ।
अलङ्कृतिं तां वक्रोक्तिं प्राहुः काव्यविशारदाः ॥२७४॥

श्रीबङ्गेश्वर साधु साधु भवतः शृङ्गारशोभा परा
  मुक्ताजालमलंकृतं परिलसद्वर्ण्यञ्च संभूषितम् ।
श्रीचन्द्राभरणं महोदयकरं सर्वं त्वया संवृतं
  वस्त्रेणेति निजालयागतपतिं सा[3] वक्ति कान्ता गिरा ॥२७५॥

वक्रोक्त्यलंकार ।

---

१. श्रीशान्तिनाथ देवः स्याद्वादामोघलाञ्छनो धर्मश्री रायबङ्गभूपो रत्नानि त्रीणि लोकेऽत्र (?) । २. कोपाध्वको ३. ब्रवीति।

प्रसिद्धसाधनाद्यत्र कालत्रितयगोचरम् ।
साध्यं निश्चीयते प्राज्ञैरनुमानं तदुच्यते ॥२७६॥
मानसोल्लासनं दृष्टि शीला साधवगम्य सा (?) ।
कान्ता श्रीरायबङ्गस्य [1]शृङ्गाराब्धौ निमज्जति ॥२७७॥
वर्तमानसाध्यगोचरानुमानालंकारः ।
श्रीरायभूपदिव्याङ्गे मुक्ताजालं विलोक्य सा ।
कान्ता कुप्यति बध्नाति काञ्चीदाम्ना निजेश्वरम् ॥२७८॥
अतीतसाध्यगोचरानुमानालंकारः
कादम्बवार्धिचन्द्रस्य वाग्विलासादनागतम् ।
फलं निश्चित्य सा कान्ता निजेशेऽगात् परां मुदम् ॥२७९॥
भाविसाध्यगोचरानुमानालंकारः ।
यत्रासंभाव्यसंबन्धो वस्तुनोऽन्येन केनचित् ।
अनौचित्येन संप्रोक्तो विषमं तं प्रचक्षते ॥२८०॥
कादम्बनाथ करुणारसदुग्धवार्धि
क्वायं त्वदीयहृदये सकलप्रजासु ।
रुद्रावतार धर धीर रिपुव्रजेषु
क्वायं चकास्ति च रसो वररौद्रनामा ॥२८१॥
उत्कृष्टतान्तरं यत्र प्रकृतस्योपलक्षणम् ।
कथ्यतेऽवसरः सोऽयमलंकारो विबुध्यताम् ॥२८२॥
येन जिष्णुरपि ध्वस्य शत्रुर्भीमोऽपि सङ्गरे ।
तस्य श्रीरायबङ्गस्य दोर्दण्डेऽभूज्जयाङ्गना ॥२८३॥
अवसरालंकारः ।
यत्र साम्यं प्रतीयेत वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।
इवादीनामप्रयोगे प्रतिवस्तूपमा हि सा ॥२८४॥

---

१ शृङ्गारा निमज्जति

कादम्बवंशे विस्तीर्णे स एको रायभूपतिः ।
अब्धौ सकलरत्नानि कौस्तुभाख्यां भजन्तु किम् ॥२८५॥

प्रतिवस्तूपमा । अस्या उपमायामन्तर्भाव इति केचित् ।

यत्सारं निश्चितं यत्र तस्मात्सारं ततोऽपि तत् ।
सारं निश्चीयते व्याप्त्या सा साराल्कृतिर्मता ॥२८६॥
कादम्बाब्धौ सुसारो वरगुणनिलयो रायबङ्कामृतांशु–
स्तस्मिन् सारा विवेकामलतरविलसत्कौमुदी लोकपूज्या ।
तस्या संतापहृत्त्वं सुकविजननुतं सारमस्मिन् सुसारं
सत्सौख्यापादकत्वं वरविशदयशोदायकत्वं हि तस्मिन् ॥२८७॥

सारालंकारः ।

अन्यस्य वस्तुनोऽन्यस्मिन् साम्याद्वस्तुविनिश्चयः ।
स्वकारणवशाज्जातो यत्र स भ्रान्तिमान् भवेत् ॥२८८॥
संध्यारागं वनाग्निं गिरितटगतधातुव्रजं बालभानुं
कूपाराग्निं नभोऽन्तर्गतदिवि जनवीरक्तनीरेजषण्डम् ।
[1]दृष्ट्वा च बेभीयतेऽसौ सकलरिपुगणैस्त्वत्प्रतापः सुतापो
मत्वेति श्रीविलासास्पदविजयरमानर्तकीनृत्यरङ्गं[2] ॥२८९॥

भ्रान्तिमदलंकारः । मोहोपमेति केचित् ।

एतद्वेदमिदं वेति चलद्बुद्धिस्तु संशयः ।
हेतुना निश्चयो यत्र निश्चयान्तोऽपि सत्कृतः ॥२९०॥
शत्रुक्षयज्ञापकधूमकेतुः किं वैरिचन्द्रस्य विधुंतुदः किम् ।
त्वद्धस्तखड्गं कवयो विलोक्य संशेरते वीर नृसिंहभूप ॥२९१॥

संशयालंकारः ।

किं किं कराब्जनिपतन्मधुपावली भो
वीरश्रिय कविनुतावररोमराजिः ।

---

१ दृष्ट्वा'''भीयते   २. 'स्वप्रतापो सुतापो ।

त्वद्धस्तखड्गमवलोक्य कवीश्वराणा
बुद्धिः स्फुरत्यमलबोधपराक्रमेश ॥२९२॥

अयमपि संशय. ।

चिन्तामणि' किं न जडत्वमस्य
किं वा सुरागो नहि पुष्पजालम् ।
विवेकवाक्प्रौढियुतेन तेन
त्यागेन कादम्बनृप प्रबुद्ध ॥२९३॥

निश्चयान्तसशयालकार । सशय संशयोपमा, निश्चयान्तो निर्णयोपमेति केचित् ।

पूर्वपूर्वो विशिष्टोऽर्थो रच्यते तद्विशेषणम् ।
उत्तरोत्तरतन्निष्ठं यत्र सैकावली मता ॥२९४॥

श्रीराय क्षितिपालको वरमहालक्ष्मीपति सा रमा
वीरश्रीसहचारिणीजयवधू कीर्त्यङ्गना भूषिता ।
सा कीर्त्तिर्वरशारदासहचरी सा शारदामञ्जुल-
श्रीतुण्डाब्जनिवासिनीनुतमुख सपूर्णसीमोपमम् ॥२९५॥

एकावल्यलकार ।

अप्रयुज्यविशेष्य तद्विशेषणपदानि वै ।
साकूतानि प्रयुज्यन्ते यस्मिन् परिकर स हि ॥२९६॥

कुवलयकरसार श्रीचकोरीप्रमोद
नववररसपीयूषाश्रय सत्कलेशम् ।
कविदिविजसहाय सर्वलोकप्रिय क
वदति निजसमान रायबङ्गप्रवीण ॥२९७॥

परिकरालकार ।

वस्तुसाधारण यत्र किंचिदेकत्र रूप्यते ।
निषिध्यते तदन्यत्र परिसख्या हि सा मता ॥२९८॥

कादम्बनायसा श्रव्ये काठिन्यं करपीडनम् ।
कान्तापयोधरद्वन्द्वे तत्केल्यामेव ताडनम् ॥२९९॥

परिसंख्यालंकार ।

याचनं चुम्बनादाने बन्धनं दुष्टनायके ।
वियोग पञ्जरे भीतिः क्रुद्धकान्तावलोकनात् ॥३००॥

इयमपि परिसख्या । सनियमश्लेष इति केचित् ।

प्रश्नोत्तरद्वयं यत्र व्यक्त गूढ च वोभयम् ।
उच्येते तमलकारमाहु प्रश्नोत्तराह्वयम् ॥३०१॥
प्रजाना पालन कस्मान्निवृत्ति पीडनस्य च ।
रायबङ्गमहीपालाद्द्याम्भोनिधिचन्दिरात् ॥३०२॥

व्यक्तप्रश्नोत्तरालकार ।

पयोनिधिसमानस्य रायबङ्गमहीपते ।
क्रमाब्जभासुरस्याप्यमेयस्य श्री क्व वर्तते ॥३०३॥

व्यक्तप्रश्नगूढोत्तरालकार । अस्मिन् श्लोके पादचतुष्टयस्य प्रथमाक्षरचतुष्टये गृहीते पराक्रमे इति भवति तदेव गूढोत्तरम् ।

तव सबन्धि निष्काम तव सबोधनं कथम् ।
कीदृशस्त्व पुन कीदृग्मानवेश प्रपूजित ॥३०४॥

व्यक्तगूढोत्तरप्रश्नोत्तरालकारः ।

अलकृतीनामुक्तानामुपमादिभिदात्मनाम् ।
मध्ये द्वयोस्त्रयादीना सगो यत्र स संकर ॥३०५॥
श्रीवङ्गराज वदनं तव पूर्णचन्द्र
पादद्वयं कमलयुग्ममिव प्रभाति ।
नायं भुजोऽरिनृपवृन्दसुधांशुराहुः
कीर्ति करोति सकलाम्बुधिलङ्घनं च ॥ ३०६ ॥

संकरालंकार. ।

सकोशमपि नीरेखं सदण्डमपि निर्जितम् ।
रायबङ्गमुखाब्जेन निष्पुण्यस्य तथा भवेत् ॥३०७॥

अयमपि संकरः ।

अलंकृतीनां सर्वासां गुणमुख्यव्यवस्थया ।
समकक्षतया यस्य संकरस्य द्वयी गतिः ॥३०८॥
अलंकृतीनां संगृह्यानन्तविस्तरमप्यमूम् ।
एष मार्गः प्रमाणेन दर्शितोऽस्माभिरुत्तमः ॥३०९॥
नानालंकाररत्ने विशदतररसोदारपिण्डीरडिण्डे
नानाभावोरुरङ्गत्तरलतमरसच्चारुकल्लोलमाले ।
शय्यापाकोरुवृत्तिप्रसरबहुगुणोदात्तरीत्यभ्रजाले
काव्यक्षीराम्बुराशौ जयतु तव महाकीर्तिचन्द्रो नृसिंह ॥३१०॥

इति परमजिनेन्द्रवदनचन्द्रिरविनिर्गतस्याद्वादचन्द्रिकाचकोरविजयकीर्ति-
मुनीन्द्रचरणाब्जचञ्चरीकविजयवर्णिविरचिते श्रीवीरनरसिंह-
कामिरायबङ्गनरेन्द्रशरदिन्दुसंनिभकीर्तिप्रकाशके शृङ्गारा-
र्णवचन्द्रिकानाम्नि अलंकारसंग्रहे अलंकारनिर्णयो
नाम नवमः परिच्छेदः ।

अलंकारनिर्णयो नाम नवमः परिच्छेदः ।

---

१. काहिराय

दोषगुणनिर्णयो नाम

दशमः परिच्छेदः

निर्दोषधर्मं पुण्याय यथा शक्तस्तथा भुवि ।
निर्दोषकाव्यं सत्कीर्त्यै वर्ज्यदोषानतो ब्रुवे ॥१॥

असमर्थं श्रुतिकटु निरर्थकमवाचकम् ।
च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तं ग्राम्यमश्लीलकं परम् ॥२॥

नेयार्थं क्लिष्टसंदिग्धे ततोऽप्यनुचितार्थकम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्तथा ॥३॥

अप्रतीतमिति प्रोक्ता पददोषा विशारदैः ।
प्रथमं लक्षणं तेषां कथ्यते क्रमतो मया ॥४॥

अङ्गीकृतार्थं यद्वक्तु न शक्तं तत्पदं तदा ।
असमर्थमिति प्रोक्तं तदुदाहरणं यथा ॥५॥

ग्रामं भवति चैत्रोऽसौ नगरं हन्ति माधवः ।
दिव्यन्ति साधवो मोक्षं दयतेऽरिं धराधिपः ॥६॥

अत्र भवति–हन्ति–दिव्यन्ति–पदानां गत्यर्थसंभवेऽपि गत्यर्थे सामर्थ्याभावात् पदत्रयसमर्थम् । दयते-पदं हिंसार्थे सामर्थ्याभावादसमर्थम् ।

कठिनाक्षरसंदर्भं पदं श्रुतिकटूदितम् ।
सृष्ट्रा विनिर्मिते वात्र राष्ट्रे भाति पुरं सदा ॥७॥

अत्र सृष्ट्रा राष्ट्रे इति पदद्वयं श्रुतिकटु ।

पादपूरणमात्रार्थं यत् पदं प्रतिपाद्यते ।
तन्निरर्थकमित्युक्तं गुणदोषविशारदैः ॥८॥

भाति वै नगर चात्र खलु शक्रपुरोपमम् ।
तदेव तु हि गन्तव्य त्वया सुखफलार्थिना ॥९॥

अत्र च वै [1]खलु तु हि पदानि स्वार्थानि (न) सन्तीति निरर्थकानि ।

स्वाभिप्रेत न वक्त्यर्थं प्रयुक्तमपि यत्पदम् ।
तदवाचकमित्युक्त काव्यसारविचक्षणैं ॥१०॥

रणे जयाङ्गना चैत्रो भटत्वाल्लभते पराम् ।
शूरत्वादिति हेत्वर्थे भटत्व पदमीरितम् ॥११॥

अत्र भटसामान्यवाचक भटपद शूरवाचक न भवतीत्यवाचक ज्ञेयम् ।

शास्त्रोक्तलक्षण नास्ति यत्र तच्च्युतसस्कृति ।
भाते विधुर्नभोभागे नगर तिष्ठते नर ॥१२॥

अत्र भाते तिष्ठते पदयोरात्मनेपदस्य लक्षण नास्ति । नगरमित्यधिकरणे द्वितीयाया लक्षण नास्ति ।

प्रसिद्धमपि यच्छास्त्रे कविभिर्न प्रयुज्यते ।
तदप्रयुक्त ज्ञातव्य पद दुष्ट विशारदै ॥१३॥

अणिमादिगुणोपेतो दैवतस्त [2]निरूपयन् ।
कविभिर्दैवत शब्द पुल्लिङ्गे न प्रयुज्यते ॥१४॥

यत्पद नोचित यत्र तत्र तद्ग्राम्यमुच्यते ।
ग्रामवर्तिजनश्लाघ्य निपुणैर्निन्द्यते यथा ॥१५॥

अधर भक्षयित्वासौ तरुण्या [3]स्तनमण्डलम् ।
हस्तेनावृत्य तद्देहे शेते कश्चिन्नरो मुदा ॥१६॥

अत्र अधरभक्षणं हस्तेन स्तनावरणं कान्ताशरीरशयनं ग्राम्यवचनम् ।

---

१ खलु मही पदाशो स्वार्थो न । २. निरूपि सन् । ३ [3]कुण्डलम् ।

पदेन येनासभ्यार्थो ज्ञाप्यते तत्पदं मतम् ।
अश्लील त्रिविधं व्रीडामङ्गलार्थजुगुप्सकम् ।।१७।।

तरुण्या मदनावासो राजते सुखदायकः ।
मदनावासशब्दोऽस्य लज्जोत्पत्तिविधायक ।।१८।।

कामिनीवदन पद्मं विनाशयति लीलया ।
विनाशयति नीरेजमेतत्पदममङ्गलम् ।।१९।।

रतौ तरुण्या नाथस्य क्षुते सति विशङ्कचते ।
क्षुते सति पद चैतज्जुगुप्साजन्मकारणम् ।।२०।।

स्वसकेतितमर्थं यत्पद मूलार्थसूचने ।
सामर्थ्यरहित वक्ति तन्नेयार्थं विदुर्बुधा ।।२१।।

अनन्तरानुजो धर्मपुत्रस्य परिपातु व ।
रुद्रकान्तेक्षुवाटेषु प्रभाते रोरवित्यलम् ।।२२।।

अत्र धर्मपुत्रस्य अनन्तरानुज भीम. । भीमो नाम महेश्वर इति स्वसकेत । रुद्रकान्ता शिवा । शिवा नाम जम्बुका इति स्वसकेतः ।

अर्थं व्यवहितं वक्ति तत्पद क्लिष्टमुच्यते ।
विनतानन्दनारोहकान्तापुत्रो जयत्यलम् ।।२३।।

विनतानन्दनो गरुड तदारोहको विष्णु तत्कान्ता लक्ष्मी तत्पुत्रो मन्मथ इति व्यवहितार्थद्योतकम् ।

अर्थ विवक्षित तस्मादन्यार्थमपि यत्पदम् ।
प्रकाशयति सदिग्ध तदुक्त दोषवेदिभि ।।२४।।

देवो नभसि यातीति सदिग्ध पदमुच्यते ।
निर्जरो वा घनो वेति संशयस्य समुद्भवात् ।।२५।।

पदस्य यस्यानुचितो गम्यतेऽर्थस्तदुच्यते ।
बुधैरनुचितार्थं हि तस्योदाहरणं यथा ।।२६।।

पुरुषो राजते राजसभाया वरधीवर ।
प्रकाशयत्यनुचितं कैवर्त धीवर पदम् ॥२७॥

प्राधान्येन न वर्तेत स्वार्थे यत्पदमीरितम् ।
अविमृष्टविधेयाश तत्पद प्रणिगद्यते ॥२८॥

मार्गे याति नर कश्चिन्महाशूरो धनाधिप. ।
धनाधिपमहाशूरपदे प्राधान्यतो न हि ॥२९॥

सङ्ग्रामदानप्रस्तावे महाशूरधनाधिपपदद्वयेन सार्थपरामर्शस्य प्राधान्येन सभवान्मार्गे तदसभवात् अविमृष्टविधेयांशत्वम् ।

इष्टार्थादन्यदुष्टार्थप्रतीतिजनकक्षमम् ।
विरुद्धमतिकृच्चोक्त तत्पद विदुषा वरै ॥३०॥

सुरतरवे लोकोऽय गुरवे तुभ्य सदा नमति ।
जननी या भवत सा परोपकारे सदा क्रमते ॥३१॥

'सुरतरवे' 'जननी या भवत' इति पदद्वय विरुद्धाऽर्थप्रतीतिकरम् । सुरतरवे सुरत-रवे 'जननी या भवत' 'जननी याभवत' ।

स्वकीयशास्त्रसिद्धार्थ यत्पद वक्ति तत्पदम् ।
अप्रतीतमिति प्रोक्त कथ्यते तदुदाहृति ॥३२॥

त्रैलोक्य वर्तते जीवसुखदु खविधायकम् ।
सृष्टिसहारकरणे बहुधानकमुच्यते ॥३३॥

साख्यागमे त्रैलोक्यमिति बहुधानकमिति पदद्वय प्रधानतत्त्ववाचक तद् आगमप्रसिद्धत्वाद् अप्रतीतम् ।

उक्त्वा पदगतदोषान् पदैकदेशेषु पूर्वकथितास्तान् ।
दोषान् वदामि शृणु भो राय नृपाधीश भो यथायोगम् ॥३४॥

सरसत्वान्मृदुत्वाच्च सुभगत्वाच्च सुन्दरी ।
जगन्मोहकरी चित्र कामेनापि विलोक्यते ॥३५॥

अत्र पदैकदेशस्य त्वत्प्रत्ययस्य बाहुल्यात् सरसत्वादिपदत्रयं श्रुतिकटूच्यते ।

आलिङ्ग्य कामुकः सौख्य प्रमदाया पयोधरान् ।
यात्योदन सूपकार पचतेऽल ' धरेशिने ॥३६॥

अत्र पयोधरान् इति एककान्ताया बहुवचन पदैकदेशरूपं निरर्थकम् । पचते इत्यात्मनेपदमपि पदैकदेशरूप निरर्थकं फलेशत्वाभावात् ।

मा समानो न यातीत साधरामृतसौष्ठवाम् ।
अत्र मासमृतेत्येतत्पदाशोऽश्लीलमुच्यते ॥३७॥

अत्र मासेति जुगुप्साकरमश्लीलं मृतेत्यमङ्गलमश्लीलम् ।

देवतया पूज्योऽय नरनाथो धर्मसाररसशाली ।
देवेति तयेति तथा देवतया वेति भवति सदेह. ॥३८॥

अत्र पदैकदेशरूपं संदिग्धम् ।

त्यागवा कुर्वते युद्धं गीर्वाणैस्सर्वदा समम् ।
लक्षको दानशब्दस्य त्यागशब्देन वाचक ॥३९॥

अत्र त्यागवा इति पदैकदेशस्त्यागशब्दः दानशब्दगमको भवति । न पुनरसुरार्थवाचक. ।

पददोष निरूप्याह वाक्यदोष ब्रुवेऽधुना ।
शृणु राय महीनाथ काव्यगोष्ठिविशारद ॥४०॥

उपहतलुप्तविसर्गं हतवृत्त गर्भित तथाकीर्णम् ।
न्यूनपदं कथितपद प्रसिद्धिहतमक्रमं विसधि तथा ॥४१॥

प्रतिकूलवर्णमपदस्थितपदमस्थानगतसमासं च ।
अधिकपदं रसरहितं समाप्तपुनरात्तमनभिहितवाच्यम् ॥४२॥

---

१ दरोशिने ।

अप्रस्तुतार्थममतपरार्थमर्थान्तरैकवाचि तथा ।
भग्नप्रक्रममभवन्मतयोगपतत्प्रकर्षयोर्युगलम् ॥४३॥
असकृद्याति विसर्गो यत्रोकार विलोप्यभाव वा ।
उपहतलुप्तविसर्गं तद्वाक्य दुष्टमिति वदन्ति बुधा ॥४४॥
नरो वरो हितोऽर्च्यो वा गम्भीरो दुर्लभो भुवि ।
अवरा अहिता ज्ञानहीना जीवा गृहे गृहे ॥४५॥

असकृद्विसर्गो पूर्वार्धे उकाररूप याति लोपमपरार्धे ।

यत्र च्छन्दोभङ्गो वर्णाना हीनतादितत्त्व वा ।
गुरुलघुवर्णस्थाने लघुगुरु तद्वाक्यमेव हृतवृत्तम् ॥४६॥
कान्तेन नारीसमाना विदग्धा विलोकितापि प्रमद न याति ।
स्मरेण कान्ता हरिणनयना निपीड्यतेऽसौ [1]कुसुमोरुबाणैः ॥४७॥

अत्र पूर्वार्धे समानेत्यत्र माकारस्थाने लघुना भवितव्यम् । अपरार्धे हरिणनयनेत्यत्र णकारस्थाने यकारस्थाने च गुरुणा भवितव्यम् । गुरुलघोर्व्यत्ययाद्धतवृत्तम् ।

मृगाङ्ककरा शीता[2] हरन्ति तमसा ततिम् ।
वने चूतकिसलयानि वसन्ते भान्ति सर्वत ॥४८॥

अत्र पूर्वार्धे प्रथमपादे न्यूनाक्षरत्व तृतीयपादेऽधिकाक्षरत्वं हृतवृत्त तत ।

आरामस्यामलदेशे नारी सकलभूरिगुणरम्या ।
सक्रीडद्य पुन क्रीडति सरोवरे विदलदखिलकमलाढ्ये ॥४९॥

अत्र प्रथमपादे गणत्रयमतिक्रम्य यति छन्दोभङ्ग । द्वितीयपादे नारीति पादमध्ये यति छन्दोभङ्ग । ततो हृतवृत्तम् ।

---

१ कुसुमोरबाणैं । २ शिता ।

छन्द शास्त्रे यति प्रोक्तो यादृशस्तादृशस्य वै ।
यतेरभावो विद्वद्भि छन्दोभङ्गो निरूप्यते ॥५०॥

अन्यवाक्यस्य मध्येऽस्ति यत्रान्यद्वाक्यमीरितम् ।
तद्वाक्य गर्भित प्राहु काव्यालकारकोविदा ॥५१॥

शृंगाररसवारांशौ निमग्नाङ्गी विलोकते ।
रमते प्रमदारामे तरुणी निजनायकम् ॥५२॥

अत्र रमते प्रमदारामे इति वाक्यं वाक्यान्तरमध्यगतमिति गर्भितम् ।

बहुवाक्याना यत्र प्रविशन्ति पदानि मिश्रितानि मिथ ।
तत् संकीर्णं कथित क्लिष्ट पुनरेकपदवाक्यवृत्ति ॥५३॥
कुप्यति रमणो नारी नमति रुष च चरणपङ्कजे त्यजति ।
परिरभ्य मोदतेऽसौ चुम्बति मज्जति वरार्णवे सौख्ये ॥५४॥

अत्र नारी कुप्यति रमणश्चरणपङ्कजे नमति । नारी रुष त्यजति रमण परिरभ्य चुम्बति वरासौ मोदते रमण सौख्येऽर्णवे मज्जतीति बहूना वाक्याना पदानि परस्परमिश्रितानि इति सकीर्णम् । एक-वाक्यगतपदानि मिथो मिश्रितानि चेत् क्लिष्टं वाक्य ज्ञेयम् ।

पदेन येन यद्वाक्यं बिना न्यूनं भवेद्यदा ।
तदन्यूनपदमित्युक्त तस्य लक्ष्य प्ररूप्यते ॥५५॥
रतिक्रियार्थी रमणी जगन्मोहनरूपिणीम् ।
विलोक्यालिङ्ग्य सौख्याब्धौ निमज्जति मनोहरे ॥५६॥

अत्र नायक इति विशेष्यपदाभावाद् न्यूनपदवाक्यम् ।

पदस्य कथन यत्र कथितस्य पुनर्यदा ।
तदा सद्भिस्तु कथितपदं तद्वाक्यमुच्यते ॥५७॥

स्मरकेलिविनोदेन कान्ता कान्तस्य ताडनम् ।
करोति केलिनीलाब्जकर्णपूरेण चारुणा ॥५८॥

अत्र केलीति प्रागुक्त पुनरपि केलीति कथितं तत. कथितपदं वाक्यम् ।

प्रसिद्धिरहित यत्र पदमुक्त तदुच्यते ।
प्रसिद्धिहतमेतद्धि वाक्य दुष्ट विचक्षणै ॥५९॥

पद्माकरे सरोजाक्षी केका हसा विकुर्वते ।
ता निशम्य मम स्वान्त बिभेति मदनातुरम् ॥६०॥

अत्र केकाशब्दो मयूरवाण्या प्रसिद्धो न हंसध्वनौ इति प्रसिद्धिहतं वाक्यम् ।

लोकशास्त्रक्रमो नास्ति यत्र तद्वाक्यमक्रमम् ।
तदुदाहरणं वक्ष्ये तद्वाक्यप्रतिपत्तये ॥६१॥

उद्यानकैरवाम्भोजवृद्धीना हेतवो मता ।
दिवाकरवसन्ताब्जा मोदयन्तु सता मन ॥ ६२ ॥

अत्र कमलारामकैरवाणा वृद्धिहेतुत्वे भानुवसन्तचन्द्राणा वाच्ये व्यत्ययकरणादक्रम वाक्यम् ।

योगसौगतसाख्याना मते देवा प्ररूपिता ।
कपिलेश्वरबुद्धास्तु क्षणिकेतरवादिन. ॥६३॥

अत्र स्पष्टमुदाहरणम् ।

यत्र वाक्ये विरूपत्व विश्लेषोऽश्लीलता तथा ।
कष्टता सधिदोषा स्यु विसधि तदनुस्मृतम् ॥६४॥

वने आस्ते वरा नारी तद्दृष्टी अतिचञ्चले ।
तदूरू अधिकौ भातस्तज्जङ्घे अतिमोहने ॥६५॥

अत्र प्राप्तेऽपि सधौ सकृदविहिते सति, निषिद्धेऽपि संधौ तथैव असकृद्विहिते सति वैरूप्य दोष , ततो विसधि वाक्यम् ।

ईश आगत उदात्तसंपदा भूषितो[1] रमणि पश्य पश्य ते ।
एष ऊर्जितगुणस्तवाधुना कामसौख्यममितं करोत्यलम् ॥६६॥

अत्र निषिद्धे सन्धौ तथैवासकृद्विहिते सति विश्लेषो दोष. । ततोऽपि विसन्धि वाक्यम् ।

सुभगेश निजं नारी विलोक्य परिरभ्य चुम्बति प्रमदम् ।
अरुणामृत अमृताभ (अधरामृतममृताभं) पायं पायं रसाब्धि-
मग्नाभूत् ॥६७॥

अत्र सुभगेशमिति सुभगमीशं सुष्ठु भगेशमिति व्रीडाकरमश्लीलं सधिकरणं ततोऽपि विसंधि वाक्यम् ।

गुर्वालोकनपात्रचार्वमलं पूर्वपूर्वसौन्दर्यम् ।
ऊर्वङ्गजगजनिगडं चित्रमिदं भाति कामिनीरूपम् ॥६८॥

अत्र बहुकृत्व श्लिष्टतया संधेर्दोष कष्टत्वमुच्यते । ततोऽपि विसंधि वाक्यम् ।

रसानुकूलवर्णातिरिक्तं यद्वाक्यमुच्यते ।
तदुक्त प्रतिकूलादिवर्णं काव्यविचक्षणै ॥६९॥

शठेन दृढमालिङ्ग्य नाथेन कठिनस्तनौ ।
कम्बुकण्ठ्या मन.खेदं विभिद्याप्त स्थिरं सुखम् ॥७०॥

अत्र शृंगाररसे कठिनाना ठादिवर्णानामनुकूलता नास्तीति प्रतिकूलवर्णं वाक्यम् ।

यत्रास्थाने पदं वृत्तं तद्वाक्य दीर्घदर्शिभिः ।
अस्थानस्थपद प्रोक्त तस्य लक्ष्यं निरूप्यते ॥७१॥

तन्वङ्गीतनुमालोक्य सोत्कण्ठो नायको मुदम् ।
परमा याति लावण्यवार्धिचन्द्रकलोपमाम् ॥७२॥

---

१. रमणी ।

अत्र लावण्येत्यादिपद सोत्कण्ठ इत्यादिपदेभ्य पूर्वं वाच्यम् । तस्मादस्थानस्थपदवाक्यम् ।

यत्र वाक्ये समासोऽयमस्थाने वर्तते यदा ।
अस्थानस्थसमास तद्वाक्यमुक्त तदा बुधै ॥७३॥
अस्मिन् लोके तमो व्याप्तमिति क्रोधादिवारुण ।
भाति पूर्वाचलाग्रस्थतीव्रलोहितमङ्गल. ॥७४॥

अत्र रौद्ररसस्थाने समासबाहुल्यस्यौजोगुणस्य प्रस्तुतत्वात्समास. कर्तव्य । अस्थाने कविवचने न कर्तव्य· समास । आदित्यस्य रौद्ररसाभावाद् अस्थानस्थसमास वाक्यम् ।

विनापि पदेन येनेद वाक्य सपूर्णता गतम् ।
तेनाधिकपदमुक्त वाक्य दुष्ट विचक्षणै ॥७५॥
चन्द्राकारसमा कीर्तिर्भानुबिम्बसम परम् ।
तेजो विभाति भूपस्य पूर्वपुण्यविपाकत ॥७६॥

अत्र आकारपदेन बिम्बपदेन च विनापि वाक्य पूर्णं भवतीत्यधिकपद वाक्यम् ।

यत्र वाक्ये रसो नास्ति तद्वाक्य रसविच्युतम् ।
उच्यते कविभिस्तस्य दृष्टान्त कथ्यतेऽधुना ॥७७॥
द्विहस्त एककण्ठोऽय सपादयुगलो नर ।
डित्थस्य पुत्रो वस्त्रेण युक्तो ग्रामाय गच्छति ॥७८॥

अत्र वाक्यस्य नीरसत्वाज्जातिरप्यलकारो नास्तीति रसच्युतं वाक्यम् ।

समाप्तपुनरात्त तद्यस्य यत्समाप्य पुन स्मृतम् ।
वाक्यमुक्त तथा तस्य लक्ष्यरूप निगद्यते ॥७९॥
स्मरेषुश्चन्द्रिका तस्या लीलालोलावलोकनम् ।
तनोतु भवत प्रीति नीलनीरेजमालिका ॥८०॥

अत्र पादत्रये वाक्यं समाप्तं कृत्वा नीलनीरेजमालिकेति पुनः स्वीकृतमिति समाप्तपुनरात्त वाक्यम् ।

वक्तव्यमेव न प्रोक्त यत्र वाक्ये तदुच्यते ।
अनुक्तवाच्यमेतद्धि वाक्य दुष्ट विशारदे. ॥८१॥

लीलावलोकनात्तन्वि तव मञ्जीवसपदा ।
जायते किं निमित्त त्व मा न पश्यसि सेवकम् ॥८२॥

अत्र तव लीलावलोकनादेवेत्येवकारपद नियमेन वाच्य तत्पद नोक्तमित्यनभिहितवाच्य वाक्यम् ।

अप्रस्तुतस्तुति यत्र वक्ति तद्वाक्यमुत्तमै ।
अप्रस्तुतार्थमित्युक्त तस्य लक्ष्य प्रदर्श्यते ॥८३॥

दीर्घदेहो रक्तवर्णो विशालाक्षो धनाधिप ।
रम्भास्तम्भसमानोरु कवीशो वर्तते भुवि ॥८४॥

अत्र दीर्घदेहादिविशेषण कवीन्द्रस्य श्लाघनोपयोगि न स्यादित्यप्रस्तुतार्थ वाक्यम् ।

प्रस्तुतस्य विरुद्धार्थ कथ्यते यत्र तन्मतम् ।
असमतपदार्थं तु वाक्य तत्त्वविदा सताम् ॥८५॥

रणादम्बरमालोक्य बहुभीतो भटाग्रणी ।
जित्वा शत्रु समालिङ्ग्य वीरलक्ष्मी प्रमोदते ॥८६॥

अत्र प्रस्तुतस्य भयानकरसस्य विरुद्धो वीररस कथित इत्यमतपदार्थवाक्यम् ।

अपरार्धगत यत्र वाचक त्वेकमुच्यते ।
तद्वाक्यमुक्तमर्थान्तरैकवाचकमीदृशम् ॥८७॥

स्मराग्निपीडिते[1] तन्वि स्मर [2]क्रूरोऽमर श्रय ।
तस्मादिति प्रिया दूत्या वाणी प्रोक्ता हिता मिता ॥८८॥

---

१ °पीडिता । २ क्रूरोरम ।

अत्र स्मरः क्रूर तस्मादमर श्रय इति पूर्वार्धे हेतुर्वक्तव्य । अपरार्धे कथनादर्थान्तरैकवाचक वाक्यम् ।

प्रारब्धरूपभङ्गो यत्र स्याद् वाक्यमुच्यते सद्भि ।
भग्नप्रक्रममेतत्प्रकृतिप्रत्ययविभेदतोऽनेकम् ॥८९॥

केलीसदन याते नाथे रमणी च रागत प्राप्ता ।
यात इति प्रारब्धे प्राप्तेति प्रकृतिरूपभङ्ग स्यात् ॥९०॥

ईक्षण हसन नारी चुम्बित कर्तुमिच्छति ।
ईक्षण हसन चोक्त्वा चुम्बित परिकथ्यते ॥९१॥

अत्र प्रत्ययभङ्ग ।

यत्र वाक्ये गुणीभूत योग न लभते पदम् ।
समासेऽन्यै पदैर्मुख्यै फलाय तदुदीरितम् ॥९२॥
अभवन्मतयोग तु वाक्य काव्यार्थकोविदै ।
अस्य वाक्यस्य रूपाभिव्यक्तये लक्ष्यमुच्यते ॥९३॥
तन्वी सरो मुख पद्म लावण्य निर्मल जलम् ।
अक्षीन्दीवररम्येऽस्मिन् यथेष्ट क्रीड नायक ॥९४॥

अत्र अक्षीन्दीवरशब्द. समासगत प्राधान्याभावाद्गौणो यतस्ततोऽभवन्मतयोग वाक्यम् ।

यत्र पूर्व प्रकृष्ट स्यादुत्तर हीनमुच्यते ।
पतत्प्रकर्षनामैतद्वाक्यमुक्त कवीश्वरै ॥९५॥

भूपालोऽय मृगेन्द्रो भूगन्धसिन्धुरराट् भुवि ।
अत्र प्रकृष्ट[2] पञ्चास्याद् हीन. स गज उच्यते ॥९६॥

वाक्यदोषान् निरूप्याहमर्थदोषान्ब्रुवेऽधुना ।
तेषामुद्देशन तावत् क्रियते क्रमतो यथा ॥९७॥

---

१ तस्माद् रम । २ पञ्चास्यादीन सामज उच्यते ।

अपुष्टकष्टौ संदिग्धव्याहतौ ग्राम्यदुष्क्रमौ ।
व्यर्थीकृतो निर्निमित्तपुनरुक्तश्च कथ्यते ॥९८॥

अश्लील: साकाङ्क्ष प्रसिद्धिविद्याविरुद्धौ च ।
उक्तविरुद्धसनियमानियमा विशेषाविशेषपरिवृत्ताः ॥९९॥
विध्यनुवादविवृत्तस्त्यक्तपुन स्वीकृतौ तथा प्रोक्तौ ।
सहचरभिन्नोऽर्थानामेते दोषा प्रकीर्त्यन्ते ॥१००॥

भेद्यपोषकभावेन यत्र नास्ति प्रयोजनम् ।
उक्तभेदकवृन्दस्य सोऽपुष्टोऽर्थो निरूप्यते ॥१०१॥

रूपसौन्दर्यसपन्नो रणभूमौ भटाग्रणी ।
पञ्चास्यविक्रमोपेतो वैरिवर्गं जयत्यसौ ॥१०२॥

अत्र रूपसौन्दर्यसपन्न इति विशेषण वैरिजय न पुष्णाति । अतोऽपुष्टत्वदोष ।

दु खेन जायते योऽर्थ शब्दसंकोचत स तु ।
कष्टोऽर्थ कथ्यते सद्भिस्तस्य दृष्टान्त उच्यते ॥१०३॥

अब्जेब्जभ्रमण चित्र कालदोषात् प्रजायते ।
अत्र कृच्छ्रेण गम्यत्वात् कष्टार्थ इति कथ्यते ॥१०४॥

द्विधा प्रतीयते योऽर्थो निश्चयाभावकारणात् ।
सोऽर्थ सदिग्ध इत्युक्तस्तत्त्वनिश्चयकोविदै. ॥१०५॥

पयोधरा नभोवृत्ता द्रष्टव्या किं सुयोषिताम् ।
उतोरस्स्थलवृत्तास्ते विदग्धा वदतोत्तरम् ॥१०६॥

अत्र–सस्यार्थी वा कामुको वा वक्ता चेन्निश्चयो भवेत् ।
योऽर्थो न श्लाघ्यते तस्य प्रकर्ष. पुनरुच्यते ॥१०७॥

स्वभावमधुरा लभ्या बह्वश्चन्द्रिकादय ।
रमणीचन्द्रिका स्वान्तचकोराह्लादनाय मे ॥१०८॥

अत्र पूर्वं चन्द्रिकादिकमनादृत्य पुनश्चन्द्रिका श्लाघ्यते ।

निर्ल्लज्जपुरुषेणार्थो श्रव्य. सद्भिः प्ररूपित ।
य स ग्राम्यो मतो लोके तदुदाहृतिरुच्यते ॥१०९॥

ऊरूमूलं सुधाकल्प शृंगाररसमन्दिरम् ।
कान्ताजनानां चुम्बित्वा कृतार्थोऽयं भवाम्यहम् ॥११०॥

अत्र ग्राम्यत्व प्रसिद्धम् ।

क्रमेण वाच्यौ यावर्थौ तयोर्व्यत्ययकीर्तनम् ।
दुष्क्रम कथित' सद्भिरस्योदाहरणं यथा ॥१११॥

जगत्तमो हृत सर्वं किरणेन स चाशुना (सुधाशुना) ।
दिवाकरेण वा स्वीयैरंशुभि पाटवावहै ॥११२॥

अत्र पक्षान्तरस्वीकारे दिवाकरेणेति पूर्व वक्तव्यम् ।

श्लाघ्यस्य वस्तुजातस्य वैयर्थ्यप्रतिपादनम् ।
व्यर्थीकृत इति ज्ञेय (ज्ञेय) तस्य लक्ष्य प्रकाश्यते ॥११३॥
जगत्तापहरश्चन्द्रस्तमोहारी दिवाकर ।
आह्लादिनी सुधा चात किमत किमत फलम् ॥११४॥

अत्र श्लाघ्याना चन्द्रादीना व्यर्थत्वादाह्लादन व्यर्थीकृत उच्यते ।

हेतोर्विना कार्यमुक्त यत्र सोऽर्थोऽभिऽधीयते ।
अहेतुक पुन तस्य दृष्टान्तकथन यथा ॥११५॥
यो वातदेही तेनेद हिमाम्बुहरिचन्दनम् ।
त्यक्त विलोक्य चैत्रोऽपि तादृश वस्तु मुञ्चति ॥११६॥

अत्र हरिचन्दनादिवस्तुत्यागे वातदेहिनो वात कारणम् । चैत्रस्यापि तत्यागे हेतुर्नास्ति ।

---

१ सुधात- कि किमत ।

एकार्थं कथ्यते द्विश्चेत् पुनरुक्तो भवेदसौ ।
दृष्टान्तकथनेनास्य रूपव्यक्तिर्भविष्यति ॥११७॥
सति चन्द्रे महाज्योत्स्ने मत्संतापो निवर्तते ।
सुधाशौ सति लोकस्य प्रमोदोऽपि प्रजायते ॥११८॥

अत्र चन्द्रे सुधाशावित्यर्थस्य पौनरुक्त्यम् ।

मुख्यार्थादन्य एवार्थोऽश्लीलो लज्जाकरो बुधै ।
कथ्यते तस्य रूपाभिव्यक्तिर्दृष्टान्तदर्शनात् ॥११९॥
कान्ता भगवती या भवती सा जगदुत्तमा ।
गौण प्रतीयते कश्चिदर्थो लज्जाकरोऽत्र हि ॥१२०॥
उक्तेन येन बाह्यार्थोऽपेक्ष्यते सोऽर्थ उच्यते ।
साकाङ्क्ष इति विद्वद्भिरस्योदाहरणं यथा ॥१२१॥
बुभुक्षितोऽहं त्वं [1]दाता दयालुर्धनवानपि ।
मद्भोजनं कारय त्वमिति बाह्यार्थकाङ्क्षणम् ॥१२२॥
जनैरविदितो योऽर्थ स प्रसिद्धिविरोधवान् ।
उच्यते कविभिस्तस्य दृष्टान्तोऽपि प्रकाश्यते ॥१२३॥
कान्ताकटाक्षवज्रास्त्रप्रहारेण मनोभव ।
कामुकाचलसंदोहं चूर्णयामास लीलया ॥१२४॥

अत्र कामस्य वज्रायुधमप्रसिद्ध लोकैरविदितम् ।

आगमादिमहाशास्त्रबाधितो योऽर्थ उच्यते ।
विद्याविरुद्धः स प्रोक्तस्तस्य लक्ष्य प्रकीर्त्यते ॥१२५॥
रात्रौ गृहीत्वा कोदण्ड चर्यां कृत्वा मुनीश्वर ।
पर्यटत्यत्र कान्तारे लीलया व्याघ्रभीकरे ॥१२६॥

अत्र मुने कोदण्डस्वीकारादिकं शास्त्रविरुद्धम् ।

---

१ दानी ।

उक्तार्थयोर्द्वयोर्यत्र पूर्वापरविरोधनम् ।
स स्यादुक्तविरुद्धोऽयमर्थस्तस्य निदर्शनम् ॥१२७॥

चन्द्रोऽय ज्योत्स्नया लोकनेत्रानन्दं करोत्यलम् ।
अन्धकारोऽप्ययं सर्वं व्याप्नोति भुवनत्रयम् ॥१२८॥

अत्र युगपच्चन्द्रोदयतिमिरव्याप्तिकथन पूर्वापरविरुद्धम् ।

अर्थस्यानुचितस्यैव नियमो योऽपि कथ्यते ।
उक्त सनियम सोऽपि कविताागुणशालिभि ॥१२९॥

अहो रमण पश्य त्व तामेव सुरमञ्जरीम् ।
मा वा शरण्यरहिता त्वत्सदाअत्तजीविकाम् ॥१३०॥

अत्र तामेवेति सुरमञ्जरीदर्शने नियमो न युक्त' मा वेति पक्षान्तरस्य स्वीकारात् ।

वाच्यस्य नियमस्यात्र यस्त्याग स च कथ्यते ।
बुधैरनियमस्तस्य व्यक्तिर्दृष्टान्ततो भवेत् ॥१३१॥

समस्तलोकसव्याप्तगाढान्धतमस परम् ।
एकेन भानुना सर्वं निरस्त प्रतिबन्धकम् ॥१३२॥

अत्र एकेनैवेति नियमस्य वक्तव्यस्य त्यागादनियम ।

वक्तु योग्ये विशेषेऽस्मिन् सामान्यकथन बुधै ।
विशेषपरिवृत्तोऽय कथ्यते काव्यकोविदै ॥१३३॥

दानेन तर्पिताशेषलोकोऽय पुरुषोत्तम ।
समस्तभुवनस्तुत्यो कलौ वृक्षायते सदा ॥१३४॥

अत्र कल्पवृक्षायते इति वृक्षविशेषे वक्तव्ये वृक्षायते इति वृक्षसामान्यकथनम् । विशेषपरिवृत्त. विशेषव्यत्यय इत्यर्थ ।

सामान्ये यत्र वक्तव्ये विशेष परिकीर्त्यते ।
सामान्यव्यत्यय. सोऽय कथ्यते कविपुङ्गवै ॥१३५॥

कान्तानीरेजबाणेन पीड्यते विरहोदये ।
पुष्पसामान्यतो नाम स्मरस्य न विशेषत ॥१३६॥

अत्र पुष्पविशेषतो नाम मदनस्य नास्ति ।

विध्यनुवादौ कथितौ व्यत्ययरूपेण यत्र वर्तेते ।
विध्यनुवादविवृत्तः स उच्यते बुद्धिशालिविबुधजनैः ॥१३७॥
गतो यः पुरुषो मोक्षं स धर्मं चरति ध्रुवम् ।
अत्र विध्यनुवादौ तौ व्यत्ययेन निरूपितौ ॥१३८॥

वक्तुमिष्टोऽर्थो विधिस्तस्य पुनः कथनमनुवादः । तयोर्व्यत्ययकथनं विध्यनुवादविवृत्तः । यो धर्मं चरति स्म इति विधिः स मोक्षं गत इत्यनुवाद इति व्यत्ययः ।

अर्थो यत्र त्यक्तस्तस्यादानं मुहुः कृतं सोऽपि ।
त्यक्तपुनःस्वीकृत इति निगद्यते बुद्धिशालिविबुधेन ॥१३९॥
विरक्तो याति पत्नी या मन्यते यः तृणाय सः ।
विषयार्थसुखाम्भोधौ निमज्जति रसोदयात् ॥१४०॥

अत्र विरक्त इत्यादिना परिग्रहं त्यक्त्वा विषयसुखाम्भोधौ मज्जतीति वाक्येन पुनरावर्त्ते ।

यत्रोत्कृष्टेन कथनं निकृष्टस्य समं स च ।
भिन्नः सहचरैरुक्तस्तस्य लक्ष्यं प्रकाश्यते ॥१४१॥
आरामे तरवो भान्ति काका अपि चकासति ।
कोकिला राजकीराश्च राजहंसा मधुव्रताः ॥१४२॥

अत्र उत्कृष्टेभ्यस्तरुकोकिलादिभ्यः काका भिन्ना इति सहचरभिन्नः ।

पदवाक्यार्थदोषास्ते गुणीभावं क्वचित् क्वचित् ।
प्रयान्ति तेषां दृष्टान्तः कथ्यतेऽस्माभिरीदृशः ॥१४३॥
घटते ढौकते पाति मठति श्लाघतेऽर्दति ।
एधते ध्वनति स्नाति भूपतिर्भूषयत्यलम् ॥१४४॥

१. ढौति ।

उदाहरणकाव्ये वाक्यमेतादृश विद्यमान श्रुतिकट्वपि न दुष्टमिति ज्ञेयम् ।

द्व्यर्थत्र्यर्थैकाक्षरप्रहेलिकाद्व्यक्षरादिकाव्येषु ।
असमर्थक्लिष्टाद्या दोषा उक्ता गुणा मता सद्भि. ॥१४५॥
विना सर्वं मया दृष्ट सर्वज्ञो नियते तत (?) ।
सर्वज्ञेनापि पीडयेत परम सुखमद्भुतम् ॥१४६॥

अत्र प्रहेलिकायामत्यन्तव्यवधानेन ज्ञायमानोऽप्यर्थ । कष्ट इति दोषोऽपि गुणो ज्ञेय ।

कपिध्वजादपेतोऽय भुवने पतितो नर ।
क्षितौ स्थितोऽपि देह स्व विहाय लघुतो गत. ॥१४७॥

इयमपि प्रहेलिका । कपिध्वजशब्दो नेयार्थोऽपि न दुष्यति भुवनक्षितिशब्दावसमर्थावपि स्वार्थे दुष्टौ न भवत । अन्यदप्युदाहरणमभ्यूह्यम् ।

[1]बल्यरि कल्यरि पातु गुर्वङ्गो वै नृपोऽपि च ।
अनड्वानिव शक्तो हि खलतीति युतस्तुवः ॥१४८॥

छान्दसभाषिते च वै शब्दादिर्निरर्थकोऽपि न दुष्यति । बल्यरि कल्यरि गुर्वङ्ग इति सन्धिदूषणमपि न ।

चटकारोहण स्त्रीणा तुरङ्गमविघट्टनम् ।
मर्कटालिङ्गन चित्तमोहसमददायकम् ॥१४९॥

अत्र लज्जाकरमश्लीलमपि कामशास्त्रे (न) दूषित लक्षणशास्त्रत्वात् ।

मूत्रस्थान भगो गुह्य पुरीषस्थानमुच्यते ।
स्त्रीणा तत्र नरो ज्ञानी को विधत्ते मनोमुदम् ॥१५०॥

---

१ In an identical context Alaṁkāra-saṅgraha (VI 82 83) reads बल्यरि-कल्वरो etc

अत्र जुगुप्साकरमश्लीलमपि वैराग्यवचने न दूषणम् ।

सवज्रं काञ्चनमयं शिवागारं सराजकम् ।
मन्दिरं नृपतद्वैरिवर्गयोः सममीडितम् ॥१५१॥

अत्र संदिग्धमपि न दूषण द्व्यर्थबन्धत्वात् ।

शल्यत्रय च संज्ञा च दण्डत्रयमनीडितम् ।
परित्यज्य मुनीशोऽयं सन्मार्गे राजते भृशम् ॥१५२॥

अत्र शल्यादि पदमप्रतीतमपि प्रवचनप्रसंगे न दुष्टम् ।

आलिङ्ग्यमाना रमणी निजेशेन मुद गता ।
अहं भृङ्गारवारांशावित्युक्त्वा विरराम सा ॥१५३॥

अत्र मज्जामीति पदेन न्यूनमपि परवशत्वे दूषण न ।

तत्त्व जिनमुनीशोऽय न जानाति न किं तु वै ।
जानातीत्येव तथाप्येतन्न गृह्णाति न मुञ्चति ॥१५४॥

अत्र जानातीत्यधिकमपि पदमन्ययोगव्यावृत्तये गुणो भवति ।

विषादाद्भुतमुत्क्रोधदैन्यनिश्चयगोचरे ।
प्रसादने दयायां च द्विस्त्रिरुक्त न दुष्यति ॥१५५॥
पश्य पश्य न मा धूर्त गच्छ गच्छ निजास्पदम् ।
त्वया ज्ञातापराधेन फल किं धिग् धिगीदृशम् ॥१५६॥

अत्र विषादवचने पुनरुक्तता गुण ।

अहो कीर्तिरहो सूक्तिरहो मूर्तिरहो दया ।
अहो बुद्धिरहो सिद्धि कामिरायमहीपते ॥१५७॥

अत्र विस्मये पौनरुक्त्यं गुणः । अहोपदाना बहूनाम् ।

मदनस्य पताकेयं स्मरमन्त्राधिदेवता ।
आलिङ्ग्यालिङ्ग्य चुम्बित्वा चुम्बित्वा भुज्यतां त्वया ॥१५८॥

अत्र हर्षवचने द्विरुक्तिर्भूषणम् ।

रतिक्रियाया कोपेन कामिन्या निजनायक ।
वामपादेन संताड्य संताड्याबध्य दण्डित. ॥१५९॥

अत्र सकोपवचने द्विरुक्तिर्भूषणमेव ।

रक्ष मा रक्ष मा कान्ते न ताडय न ताडय ।
मुञ्च मुञ्च प्रकोप त्व त्वत्पदं शरणं मम ॥१६०॥

अत्र दैन्यवचने पुनरुक्तता न दूषणम् ।

रायबङ्गेन सद्दानं क्रियते क्रियते मुदा ।
प्रजापि परिवारोऽपि रक्ष्यते रक्ष्यते सदा ॥१६१॥

अत्रार्थनिश्चये पुनरुक्तत्वं न दूषणम् ।

प्रसन्नोऽस्तु प्रसन्नोऽस्तु रायबङ्ग भवानहो ।
अनाथक प्रजावृन्द रक्ष रक्ष दयापर ॥१६२॥

अत्र प्रसादनेऽनुकम्पाया पौनरुक्त्य न दूषणम् ।

रायबङ्गमहीनाथ साक्षादिक्षुशरासनम् ।
तस्य पुण्य न सामान्य दृष्ट्वा चित्रीयते जन ॥१६३॥

अत्र तस्य पुण्य न सामान्यमिति वाक्यं गर्भितनामधेय दुष्टमपि विस्मये गुण एव ।

नेद सरो वह्निकुण्ड प्रवालशयन न च ।
अङ्गारराशिरघुना भृश दहति मा द्वयम् ॥१६४॥

सरसो वह्निकुण्डत्वकथन पल्लवशय्याया अङ्गारराशित्ववचनं च प्रत्यक्षविरुद्धमपि विरहे न दूषणम् ।

चन्द्रं राहुर्न बाधेत जगदानन्दकारणम् ।
रोहिण्या सह तस्यास्तु मङ्गलादपि मङ्गलम् ॥१६५॥

अत्र श्लोककथितार्थसमोऽन्योऽर्थ । प्रसिद्धकारणेन नेयोऽप्यनुनये गुणो न दूषणम् ।

पुण्डरीकं मता चन्द्रश्री ¹रात्रौ न स्थिराजनि ।
धावल्यलक्ष्मी रायस्य कीर्तिं श्रित्वा सदातनी ॥१६६॥

पुण्डरीकस्य दिवसे द्योतनाच्चन्द्रस्य रात्रौ भासनादिति हेतोरकथनेऽपि प्रसिद्धत्वान्निर्हेतुवचनं गुणः ।

हसनस्यापि कीर्तेश्च शुभ्रत्वं कोपरागयोः ।
रक्तत्वं चन्द्रिकापानं चकोराणां निरूप्यते ॥१६७॥

पापापकीर्तिनभसां कृष्णत्वं परिकीर्त्यते ।
मन्दानिलेन्दुकर्पूरजीमूतारामसंतते ॥१६७॥

हरिचन्दनकासारमुक्ताहारकलापिनाम् ।
कीरकोकिल²माल्यानां भृङ्गादीनां वियोगिषु ॥१६९॥

दाहकत्वं कटाक्षस्य वेधकत्वं विलोचने ।
रूपस्य पानं नयनयोर्नीरजादि प्रवर्तनम् ॥१७०॥

कुसुमानां मनोजस्य शरचापत्वकीर्तनम् ।
भ्रमराणां धनुर्ज्यात्वं मनसो बाणलक्ष्यताम् ॥१७१॥

सुहृद्वसन्तः कीरोऽश्वः प्रतिहारश्च कोकिलः ।
काव्येष्वित्यादिकथनमसदेव प्रसिद्धिभाक् ॥१७२॥

शिरःशेखरकर्णावतंसश्रवणकुण्डले ।
सान्निध्यादिप्रकाशार्थं मस्तकादिनिरूपणम् ॥१७३॥

रत्नयोगनिवृत्त्यर्थं मुक्ताहारपदं मतम् ।
रूढिप्रकाशनायेदं धनुर्ज्यावद्धमीरितम् ॥१७४॥

हर्षमालेति सुरभिपुष्पनिर्माणसिद्धये ।
कलभे करिशब्दस्य प्रयोगो व्यक्तिबोधकः ॥१७५॥

---

१. तावानं स्थिराजनि २ माल्यानां ।

इत्यादीना सतामेव ज्ञेयं काव्ये समर्थनम् ।
कविताप्रौढिविज्ञानशालिभिः कविकुञ्जरैः ॥१७६॥
रसाभासोऽपि भावानामाभास परिकीर्त्यते ।
स्वशब्दग्रहण कष्टकल्पनं च निरूपितम् ॥१७७॥
[1]अव्यक्तिरनुभावस्य विभावस्य च कीर्तिता ।
प्रतिकूलविभावादिग्रहण दीप्तता मुहु ॥१७८॥
[2]अकाण्डे प्रथनं च्छेदोऽप्यङ्गस्याप्यतिविस्तृति. ।
अङ्गिनोऽननुसधान प्रकृतीना विपर्यय ॥१७९॥
अनङ्गस्याभिधान च रसदोषा प्रकीर्तिता. ।
एतेषा रसदोषाणा लक्ष्यलक्षणमुच्यते ॥१८०॥

अनौचित्य रसस्य स्याद् रसाभासो द्विधा स्मृत ।
अनेकविषयोऽप्येकविषयोऽनुचितोऽपि च ॥१८१॥

रूपातिशयसपन्ना काचिन्नारी विलोकते ।
चैत्र सुरूपमप्यन्य मैत्र श्रीदत्तनामकम् ॥१८२॥

अत्र रसस्य नानापुरुषविषयत्वाद्रसाभास ।

माता मे पितर दृष्ट्वा मोहोल्लासेन चुम्बनम् ।
कृत्वा कामसुखाम्भोधौ निमज्जति कलान्विता ॥१८३॥

अत्र मातापितृविषयस्य रसस्यानुचितत्वाद् रसाभास ।

भावानौचित्यमत्रोक्तो रसाभासो विशारदै ।
भावाभासाभिधानोऽसौ रसाभासोऽनुमन्यताम् ॥१८४॥
इय रतिसमा नारी त्रैलोक्येऽप्यतिदुर्लभा ।
अस्या स्वीकरणोपायं करिष्यामि कदाचन ॥१८५॥

स्वस्मिन्निच्छारहिताया इतरनार्याश्चिन्तनमनौचित्यनिन्दितम् ।

---

१. अव्याप्ति॰ २. आकाशे ।

इतरेषा रसाना च भावानामपि गम्यताम् ।
आभासत्व महाकाव्यरसभावविचक्षणै· ॥१८६॥
रसे भावे प्रतीते च तद्वाचकपदग्रह· ।
स्वशब्दग्रहणं सद्भिरसदोष· प्रकीर्त्यते ॥१८७॥
इमा मदनमञ्जूषा रूपसौन्दर्यशोभिनीम् ।
शृङ्गाररससपृक्तां पश्य पश्य युवेश्वर ॥१८८॥

रसे सुप्रतीतेऽपि शृङ्गाररसपदग्रहणं दुष्टम् ।

मुग्धा सलज्जा सभया सस्वेदा विमुखा रते ।
निजेशालिङ्गिता केलिसदनं प्रवर्तते ॥१८९॥

मुग्धाया यौवनारम्भान्निजेशालिङ्गने लज्जादीनां स्वयमेव सभवाल्लज्जादिपदैर्व्यभिचारिभावानां ग्रहणं दुष्टम् ।

वामपादप्रहारेण कामिन्या हस्तताडनात् ।
नायकस्य रतौ चित्ते कोऽप्युत्साह प्रवर्तते ॥१९०॥

उत्साहस्य स्थायिभावस्य प्रतीतस्य स्वशब्देन ग्रहण दुष्टम् ।

न रज्यति विमोहेन मही लिखति कामिनी ।
रोदन च विधत्तेऽसौ किं कर्तव्यं मया सखे ॥१९१॥

विप्रलम्भे रसे रोदनाद्यनुभावाना कल्पना कष्टकल्पना । करुणरसेऽपि सभवात् ।

अहो तन्वि विलोकस्व मा त्वत्पादशरण्यकम् ।
यौवनादिरनित्योऽत्र ततो भोग्यं महासुखम् ॥१९२॥

शान्तरसे यौवनादेरनित्यत्वकथनम भाव· शृङ्गाररसे तस्यानुभावस्य प्रतिकूलस्य ग्रहणं प्रतिकूलग्रह· कथ्यते ।

रसदोषप्रपञ्चानां काव्येष्वेव निदर्शनम् ।
अतस्तत्रैव दृष्टान्ता ज्ञेया रसविशारदै ॥१९३॥

निर्दोषे सगुणे काव्ये सालंकारे रसान्विते ।
रायबङ्ग महीनाथ तव कीर्तिः प्रवर्तताम् ॥१९४॥

स्याद्वादधर्मपरमामृतदत्तचित्त
सर्वोपकारिजिननाथपदाब्जभृङ्ग ।
कादम्बवंशजलराशिसुधामयूख
श्रीरायबङ्गनृपतिर्जगतीह जीयात् ॥१९५॥

गर्वारूढविपक्षदक्षबलसंघातादभुताडम्बरा-
मन्दोद्गर्जनघोरनीरदमहामदोहझञ्झानिल ।
प्रोद्यद्भानुमयूखजालविपिनव्रातानलज्वालसा-
दृश्योद्भासुरवीरविक्रमगुणस्ते रायवङ्गोद्भव ॥१९६॥

कीर्तिस्ते विमला सदा वरगुणा वाणी जयश्रीपरा
लक्ष्मी सर्वहिता सुखं सुरसुखं दानं निधानं महत् ।
ज्ञानं पीनमिदं पराक्रमगुणस्तुङ्गो नयः कोमलो-
रूपं कान्ततरं जयन्तनिभ भो श्रीरायभूमीश्वर ॥१९७॥

इति परमजिनेन्द्रवदनचन्द्रिरविनिर्गतस्याद्वादचन्द्रिकाचकोरविजयकीर्तिमुनीन्द्र-
चरणाब्जचञ्चरीकविजयवर्णिविरचिते श्रीवीरनरसिंहकामिराजबङ्ग-
नरेन्द्रशरदिन्दुसंनिभकीर्तिप्रकाशके शृङ्गारार्णवचन्द्रि-
कानाम्नि अलंकार-संग्रहे दोषगुणनिर्णयो नाम
दशमः परिच्छेदः ॥१०॥ समाप्तः ॥

स्वस्ति श्रीमत्सुरासुरवृन्दवन्दितपादपाथोजश्रीमन्नेमीश्वरसमुत्पत्तिपवित्रीकृत-
गौतमगोत्रोत्पत्तिसमुद्भूतद्विजश्रीमद्दोर्बलिजिनदासशास्त्रिणामन्तेवासिना
श्रवणबेलुगुलक्षेत्रनिवासि-विजयचन्द्रेण जैनक्षत्रियेण
अयं ग्रन्थः समाप्तिं नीतः ।

Appendix—A

॥ परिशिष्टम्—१ ॥

अकाराद्यनुक्रमेण पद्यसूची

Appendix–B

ŚC (I) and Bhāmaha (as quoted by -Nārāyaṇabhaṭṭa)

ददात्यवर्ण सप्रीतिमिवर्णो मुदमुद्वहेत् ।
कुर्यादुवर्णो द्रविणं ततः स्वरचतुष्टयम् ।।
अपख्यातिफल दद्यादेच सुखफलावहा. ।
ङ्अबिन्दुविसर्गास्तु पदादौ सभवन्ति नो ।।

क्षकारस्तु प्रयोक्तव्य काव्यादौ सत्फलावह ।।

I 37-47

यगणो जलरूपोऽय धनकृद्रगणोऽनलः ।
भयदाहकरस्तस्तु गगन श्रीकरो मतः ।
भगण सुखकृत् सोम्यो जो भानू रोगदायक. ।
वायव्य सगणो दत्ते क्षयरूप फल सदा ।।
शुभदो मगणो भूमिर्नगणो गौर्धनप्रद ।

देवतावाचिशब्दानां भद्राद्यर्थप्रकाशिनाम् ।
शब्दानां निरवद्यत्व काव्यादौ गणवर्णतः ।।

ŚC I.58-61

तदुक्त भामहेन—

अवर्णात् सपत्तिर्भवति मुदिवर्णाद्धनशता—
ग्युवर्णादिख्यातिः सरभसमृवर्णाद्विरहितात् ।
तथा ह्येच सौख्य ङ्ञणरहितादक्षरगणात्
पदादौ विन्यासात् भरबहुलपूर्वैविरहितात् ॥
क खोगोघश्च लक्ष्मी वितरति न यशो ङस्तथा च. सुखं छ ॥

... क्ष समृद्धि करोति ॥
अन्यैस्तु देवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि-
मो भूमिस्त्रिगुरु श्रिय दिशति

' मुख्यगुरु नोनकि खायुस्त्रिल. ॥
तदुक्त भामहेनैव

देवतावाचका शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्या स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥

—Commentary of Nārāyana-bhatta on Vrttaratnā—
kara, pp 4-6

(Note · As already observed Vijayavarṇī and Amrtānandayogin are in close agreement in their treatment of Varṇa–gaṇa–phala–śuddhi.)

ŚC II and Kāvyamīmāṁsā

त्यज्यते गृह्यते शब्दोऽर्थो वा तावत् पुनः पुनः ।
येन यावद् रुचि स्वस्य रौचिक स कविर्भवेत् ॥
शब्दडम्बरमात्रार्थी वाचिक कविरुच्यते ।
अर्थं वैचित्र्यमात्रार्थी सोऽयमार्थं कविर्भवेत् ॥
शब्दार्थद्वयचित्रार्थी शिल्पिक कविरुच्यते ।
शब्दार्थमृदुताकारी मार्दवानुगनादभाक् ॥
वाच्यवाचकसबन्धि गुणदोषविदा वर ।
महाकवीना मार्गज्ञो नानाशास्त्रार्थकोविदः ॥
विवेकीति कवि प्रोक्तो दिव्यालङ्कारयोजने ।
तत्परो भूषणार्थीति नाम्ना कविरुदाहृतः ॥
इति सप्तविधाः प्रोक्ता कवय. कविपुङ्गवै ।

—ŚC II-3-8 (ab)

काव्यकवि पुनरष्टधा । तद्यथा—
रचनाकवि शब्दकवि अर्थकवि
अलङ्कारकवि उक्तिकवि रसकवि:
मार्गकवि शास्त्रार्थकविरिति । •
•••त्रिधा च शब्दकविर्नामाख्यातार्थं—
भेदेन । द्विधालङ्कारकवि शब्दाथभेदेन ।

Kāvyamīmāṁsā pp 17 19

(Note · Amrtānandayogin and Vijiyavarṇī fully agree in their classification and definition of types of poets One of them must have borrowed from the other who must have first formulated the seven-fold classification of poets taking probably hints from Rājaśekhara's Kāvyamīmāṁsa.)

ŚC IV		Daśarūpaka II
3–4	Hero's good qualities	1–2
6–15	Four types of hero	3–6 (ab)
16–26	Sixteen types of hero	6 (cd)–7
27–28	Forty-eight types of hero	
29–32	Four upanāyakas .	8–9 (ab) Three Netrsahāyas
	1 Vidūsaka 2. Pīṭhamarda 3 Vita and 4. Nāgarika	1. Pīthamarda (Patākānāyaka) 2 Vita and 3. Vidūṣaka
33	Pratināyakas	9 (cd)
34–42	Set of eight Special excellences spring from hero's character	10–14
43–59	Four types of heroine :	15 (ab) and 20 (cd)–22 (ab) (Note . Three types of heroine :
	1. Svakīyā 2. Parakīyā	1. Svīyā (=Svastrī, Svakīyā)

	3. Anūḍhā and 4. Sādhāraṇā	2	Anyā (= Anyastrī, Parakīyā) and 3 Sādhāraṇa-strī (= Sadharaṇā)
60–66	Three types of Svīyā	15 (cd)–16 (ab)	
67–71	Three types of (Svakīyā) Madhyā Nāyikā	16 (cd)–17	
72–80	Three types of (Svakīyā) Pragalbhā Nāyikā	18–19	
81–83	Each of these types of heroine (Madhyā and Pragalbhā) may be the earlier or later of the Loves of the husband.	20 (ab)	
84–102	The heroine may occupy eight different relations to her lover (Svādhīnapatikā, Vāsakasajjā, etc.)	23 (cd)–28	
103–110	Four-fold Vipralambha in rela-	Daśarūpaka IV. 50–51(ab) and 57–68	

	tion to types of heroine 1. Pūrvānurāga 2. Māna 3 Pravāsa and 4 Karunātmaka	(Note : In Dhanañjaya's view, if absence be due to death the love sentiment cannot be present)
111–112	Dūtīs (heroine's messengers)	29
113–160	Twenty excellences of a heroine, beginning with Bhāva and ending with Vihrta-the first three are physical, The next seven are inherent characteristics of the heroine, then come ten graces	30–42 (ab)

Appendix–C

SC V	Kāvyādarśa I
4–5 (ab) Enumeration of ten Gunas, the ten Prānas (of Kāvya)	41–42 (ab) (Note The ten Gunas, according to Dandi, are the Prāṇas of Vaidarbha Mārga)
6 Definition of Saukumārya	69–71
8–9 Definitions (alternative) of Audārya	76–79
11 & 13 Alternative definitions of Śleṣa	43–44
15 Definition of Kānti	85–92
16 Alternative definition of Kānti	Cf Vāmana's Kāvyālamkāra-sūtravrtti (3 1,25)
18 Definition of Prasannatā (= Prasāda)	45–46
20 Definition of Samādhi	93–100
21 Alternative definition of Samādhi	
23 Definition of Ojas	80–84
25 Definition of Mādhurya	51–68
27 Definition of Arthavyakti	73–75
29 Definition of Samatā	47–50

Appendix–C

ŚC (VII) and PRY on Vṛttis

Cf .

अत्यन्तकोमलार्थानां शृङ्गाररसयोगिनाम् ।
करुणाख्यरसे वाचा सदर्भो वाथ कैशिकी ॥
अत्यन्तकर्कशार्थानां रौद्रबीभत्सयोगिनाम् ।
सदर्भरूपारभटी वृत्तिरुक्ता कवीश्वरै ॥
हास्यशान्ताद्भुतरसोपेतार्थानां पृथक् पृथक् ।
ईषन्मृदूना सदर्भो भारतीवृत्तिरुच्यते ॥
ईषत्कठिनवाच्याना सदर्भ सात्वतीष्यते ।
भयानकेन वीरेण रसेन सह योगिनाम् ॥
शृङ्गारकरुणौ लोकेऽत्यन्तकोमलना गतौ ।
अत्यन्तकठिनौ रौद्रबीभत्सौ रसनामकौ ॥
हास्यः शान्तोऽद्भुतश्चेति स्वल्पकोमलता गताः ।
ईषत्काठिन्यसपृक्तौ मतौ वीरभयानकौ ॥

—VII 4–9

and,

अत्यर्थसुकुमारार्थसदर्भा कैशिकी मता ।
अत्युद्धतार्थसदर्भा वृत्तिरारभटी स्मृता ॥
ईषन्मृद्वर्थसदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ।
ईषत्प्रौढार्थसदर्भा सात्वती वृत्तिरिष्यते ॥

तत्र—अत्यन्तसुकुमारौ द्वौ शृङ्गारकरुणौ मतौ ।
अत्युद्धतरसौ रौद्रबीभत्सौ परिकीर्तितौ ॥
हास्यशान्ताद्भुताः किञ्चित्सुकुमाराः प्रकीर्तिताः ।
ईषत्प्रौढौ समाख्यातौ रसौ वीरभयानकौ ॥

—PRY
p 158 (Kārikās.15-18)

And Cf

अत्यन्तकोमलार्थार्थेऽल्पप्रौढसदर्भलक्षणा ।
मध्यमा कैशिकी सर्वरससाधारणा मता ॥
ईषन्मृदुसदर्भाप्यतिप्रौढार्थगोचरा ।
मध्यमारभटी सर्वरससाधारणा स्मृता ॥

—VII 14-15

and

मध्यमारभटी त्वन्या तथा मध्यमकैशिकी ।
वृत्ती इमे उभे सर्वरससाधारणे मते ॥
मृद्वर्थेऽप्यनतिप्रौढबन्धा मध्यमकैशिकी ।
मध्यमारभटी प्रौढेऽप्यर्थे नातिमृदुक्रमा ॥

PRY
p 61 (Kārikās 23-24)

And Cf

शब्दगतप्रसादमाधुर्यादिदशगुणाश्रितानामर्थविशेषनिरपेक्षाणावैदर्भ्यादिरीतीनामर्थविशेषापेक्षविशिष्टकैशिक्यादिवृत्तिभ्यो भेदो द्रष्टव्यः ।

—Vijayavarṇī

and

वैदर्भ्यादिरीतीनां शब्दगुणाश्रितानामर्थविशेषनिरपेक्षतया केवलसंदर्भ सौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात् कैशिक्यादिभ्यो भेदः ।

—Vidyānātha

And Cf

असंयुक्तमृदुवर्णबन्धोऽतिमृदुसंदर्भः । संयुक्तकोमलवर्णबन्ध ईषन्मृदुसंदर्भः । अविकटपरुषवर्णबन्ध ईषत्प्रौढसंदर्भः ।

—Vijayavarni

and

संदर्भस्यातिमृदुत्वमसंयुक्तकोमलवर्णबन्धत्वम् । अतिप्रौढत्वं परुषवर्णविकटबन्धत्वम् । संयुक्तमृदुवर्णत्वमीषन्मृदुत्वम् । अविकटबन्धपरुषवर्णत्वमीषत्प्रौढत्वम ।

—Vidyānātha

Appendix–C

ŚC IX	Kāvyādarśa I
On Arthālaṁkāras	
3 (ab) Definition of Kāvya	1 (ab)
4 (cd)–5 (a)	Cf Rudrata II–13
8–13 Enumeration of Alaṁkāras	4–7 and Rudrata VII 11-12
14-15	Kāvyādarśa 8, 13

Cf हीनेषु त्रस्तेषु बालादिषु च विशेषतो रम्या जाति ।

—17-18

and शिशुमुग्धयुवतिकातरतिर्यक्सम्भ्रान्तहीनपात्राणाम् ।
सा कालावस्थोचितचेष्टासु विशेषतो रम्या ॥

--Rudrata VI'-31

23 64 Upamā and its varieties	Kāvyādarśa 14 65
65-86 Rūpaka and its varieties	66-96
87-90 Arthāvrtti	116-119
91-97 Hetu	235-260 (ab)
98-118 Dīpaka	97-115
119-126 Utpreksā	221-234
127-137 Arthāntaranyāsa	169 179
138-146 Vyatireka	180-198
147 149 Vibhāvanā	199-204

150-174 Ākṣepa	120-168
175-179 Atiśayokti	214-220
180-181 Sūkṣma	260 (cd)-264
182-185 Samāsokti	205 213

Cf अस्यालङ्कारस्य अन्यापदेश इति नामान्तर वक्तव्यम् ।
and अन्यापदेश इत्यस्या नामान्यच्चोच्यते यथा ॥

—Alaṁkārasaṃgraha V 29 (cd)

186-188 Lava	265-272
189-191 Krama	273-274
192-194 Udātta	300-303

Appendix-C

ŚC IX		Kāvyādarśa I
195-200	Apahnava (= Apahnuti)	304-309
201-202	Preyaḥ	275 (a)-279
203-207	Virodha	333-340 (ab)
208-220	Rasavad	275 (b), 280-292
221-222	Ūrjasvi	293-294
223-225	Aprastutapraśaṁsana	340 (cd)-342
226-232	Viśeṣokti	323-329
233-237	Tulyayogitā	330-332
238-239	Paryāyokta	295-297
240-244	Sahokti	351-355 (ab)
245-247	Parivṛtti	355 (cd)-356
248-249	Samāhita	298-299
250-260	Śleṣa	310-322
261-263	Nidarśana	348-350
264-267	Vyājastuti	343-347
268-270	Āśih	357
		Cf :
271-273	Samuccaya	Rudrata VII 19-29
274-275	Vakrokti	(Rudrata X-9 and) Alaṁkārasangraha V 49
276-279	Anumāna	Rudrata VII 56-63

280-281	Visama	Rudrata VII 47-55
282-283	Avasara	Rudrata VII 103
284-285	Prativastūpamā	Rudrata VII 85 (Ubhayanyāsa)
286-287	Sāra	Rudrata VII 96
288-289	Bhrāntimān	Rudrata VIII 87
290-293	Saṁśaya	Rudrata VIII 59-65
294-295	Ekāvalī	Rudrata VII 109-111
296-297	Parikara	Rudrata VII 72-76
298-300	Parisaṁkhyā	Rudrata VII 79-81
301-304	Praśnottara	Rudrata VII 93-95
305-308	Samkara	Rudrata X 24-29

(Note As noted elsewhere, the examples in illustration of various Alaṁkāras are composed by Vijayavarṇī himself Vijayavarnī's indebtedness to Dandī for the definitions of most of the Alamkāras is indisputable. He seems to have kept in view the definitions of Rudrata when defining a few-Alamkāras)

Appendix-C

Sc X	Kāvyaprakāśa VII

On Doṣas

2-4 Enumeration of Padadoṣas	Kārikās 50-51
40-43 Enumeration of Vākyadosas	Kārikās 53-55 (ab)
97-100 Enumeration of Arthadoṣas	Kārikās 55 (cd)-57
173-176 Sthita-Samarthana	Kārikā 58
177-180 Enumeration of Rasadosas	Kārikās 60-62

A study of the definitions of the various Doṣas, classified into different sets, reveals that Vijayavarṇī has closely followed Mammata

Appendix–D

Śc and	Alaṁkārasaṅgraha
Chapter I	Chapter I .
Varṇa-gaṇa-śuddhi	Varṇa-gaṇavicāra
34-48 (ab) Varṇa-śuddhi 58-62 Gaṇa-phala	23-36
Chapter II	Chapter II
Kāvyagataśabdārthaniścaya	S'abdārthanirṇaya
3-7 (ab) Kavibhedāḥ	2-6 (ab)
8 (cd)-41 Caturvidhā Vākyārthāḥ	10-35
Chapter III	Chapter III :
Rasabhāvaniścaya	Rasanirṇaya

The treatment of Rasa, Bhāva, Rasa-Sāmagrī, Varieties of Rasa and Bhāva in both the works is after the treatment generally described in standard works on poetics with slight variations in a few details and more or less emphasis on a point or two. Thus we find in Śc* the description of S'ānta-rasa in accordance with the religion and philosophy of the Jainas, whereas in Alaṁkārasangraha§, it is in accordance with Vedānta, and

* Chapter III, 109-112

§ Chapter III, 55-58 (ab)

particularly, with S'aiva faith. Sc treats of S'ṛṅgāra-rasa at great length in all its ramifications whereas Alaṁkāra-saṅgraha treats of it briefly-leaving out some of its main divisions.

Chapter IV .	Chapter IV .
Nāyakabhedaniścaya	Netṛbhedanirṇaya

The treatment of this topic of the Heroes and the Heroines and their types in both the works is in agreement with Daśarūpaka

Chapter V Daśaguṇaniścaya	Chapter V : Alaṁkāra-nirṇaya
4, 6, 9, 13, 15,	2, 5, 6, 3(ab), 7(cd),
18, 21, 23, 25,27	3 (cd), 8 (ab), 7(ab),
	5 (ab), 6 (ab)

Although the treatment of these ten Guṇas in both the works is in agreement with the one found in Kāvyādarśa, the wording of definitions of a few Guṇas in both these works is very striking and leads one to the inference that S'C probably knew Alaṁkārasaṅgraha:

(1) आरोपादन्यधर्मस्य प्रकृतार्थस्य गौरवम् ।
समाधिरुच्यते सद्भिरिति वा लक्षणं स्मृतम् ॥
—21

समाधिरन्यधर्माणामध्यासादर्थगौरवम् ।
—8 (ab)

(ii) पदेन वा प्रसन्नोऽर्थो यत्र सा वा प्रसन्नता ।

—18 (cd)

पदैः प्रसन्नैर्यत्रार्थः प्रसादोऽसौ प्रतीयते ।

—3 (cd)

(iii) पद्ये समासबाहुल्य गद्ये वा हृद्यमुच्यते ।
ओजो गुण ·· ·· · ·· ॥

—23

वाक्ये समासबाहुल्य हृद्यमोजोऽभिधीयते ।

—7 (ab)

(iv) सरसो यत्र शब्दश्च सरसोऽर्थोऽपि जायते ।
तन्माधुर्यमिति प्रोक्त कर्णानन्दविधायकम् ॥

—25

सरसौ यत्र शब्दार्थौ माधुर्यं श्रुतिमोदकृत् ।

—5 (ab)

(v) शब्दानामभिधेयाना गुणोत्कर्षो यदाथवा ।
तदौदार्यं मतं · · ॥

—9

शब्दार्थयोर्गुणोत्कर्षो यत्र सा स्यादुदारता ।

—6 (cd)

Chapter VI Rīti niścaya	Chapter V Alaṁkāranirṇaya
4 (ab) Four-fold Rīti	1
6-7, 9, 11, 13	9, 10, 11, 12
15-16 Inherent relation between Guṇas and Rasas	13-14

Chapter VII : Vṛtti-niścaya Chapter VIII. Vrtti-nirūpaṇa

The treatment of Vrttis in SC is in close agreement with that of PRY whereas that in Alaṁkārasangraha is in very close agreement with the one in Nātyaśāstra.

Chapter IX : Alaṁkāranirnaya Chapter V : Alaṁkāranirṇaya

In the treatment of the Arthālaṁkāras Vijayavarṇī and Amrtānandayogin are heavily indebted to Daṇḍī's Kāvyādarśa Vijayavarnī deals with thirty-three Alaṁkāras as found in Dandī's work and in Alaṁkārasangraha, but, in addition, he treats of fourteen Alaṁkāras probably in accordance with Rudrata's Kāvyālaṁkāra.

Chapter X Dosagunanirnaya Chapter VI : Doṣaguṇanirṇaya

The treatment of this topic of Dosas (and the peculiar circumstances in which they cease to be so) in both the works is after Mammata's Kāvyaprakāśa (Ullāsa VII).

Appendix-E

पारिभाषिकाणामन्येषां च विशिष्टानां शब्दानां विशिष्टस्थल-सूचिका मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी

Appendix–F

REFERENCES

1 Alaṃkārasaṃgraha of Amṛtānandayogin
 – The Adyar Library, Adyar, 1949

2. Alankārasangraha by Amṛtānandayogin
 – Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati, 1950

3 Candrāloka of Jayadeva
 – The Gujarati Printing Press, Bombay, 1923

4 Daśarūpaka of Dhanañjaya
 – Nirnaya-Sāgar Edition, Bombay, 1941

5. Kāvyādarśa of Daṇḍin
 – Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938

6 Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara
 – Oriental Institute, Baroda, 1934

7. Kāvyaprakāśa of Mammta
 – Rajasthan Oriental Research Institute, Jodhpur, 1959.

8 Kāvyālankāra of Bhāmaha
 – Kashi Sanskrit Series, Benares, 1928

9. Kāvyālaṅkāra of Rudraṭa
– Kāvyamālā 2, Nirṇaya-Sāgar edition, 1909

10 Kāvyālankārasūtravṛtti of Vāmana
– Published by Atmaram and Sons, Delhi, 1954

11. Nāṭyaśastra of Bharatamuni
– Oriental Institute, Baroda, 1956.

12 Pratāprudrayasobhūsana of Vidyānātha
– Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No. LXV 1909

13 Sarasvatīkanthābharaṇa by Bhojadeva
– Kāvyamālā 94, Nirnaya Sāgar edition, Bombay, 1934

14 Vrttaratnākara by Kedārabhatta,
– Nirnaya Sāgar edition, 1908.

15 A History of Sanskrit Literature-A B Keith, 1928

16. History of Classical Sanskrit Literature
– M Krishnamachariar, Madras, 1937

17 The Sanskrit Drama—A B Keith, 1964

18. The Number of Rasas—V Raghavan
The Adyar Library, Adyar, 1940.

19 Studies on Some Concepts of the Alankāraśāstra
– V Raghavan
– The Adyar Library, Adyar, 1942

20. Jaina Siddhānta Bhāskara, Vol. XXIII, Part I December 1963 – PP 18-29 – Dr. Nemichandra Shastri's article – Do Alaṁkāra Granthoṅ Ki Pāndulipiyān

21 Praśasti-Sangraha, (PP 73-78) edited by Pt K Bhujabali Sastri, Arrah, 1942

■

शुद्धिपत्रम्

पृ०	प०	एव पठितव्यम्
९	१६	साजहल्लक्षणेतरा
१३	१६	सात्त्विकाष्टकम्
२२	५	विनिष्कासिता.
२६	१८	शृङ्गाराह्वरसे
२८	१५	लुब्धा धीरोद्धता
२९	४	॥ ३८ ॥
२९	५	शोभा या
४३	१७	गुणोत्कर्षा
४९	९	बीभत्स
५२	९	निष्पाकं
६४	१३	सुधासूतिर्नेयं
६८	२०	तन्त्रविदय
८६	२१	तद्धि पर्यायोक्त
१०७	१६	अमतपरार्थं
१०७	१९	इत्यमतपरार्थ-
१०९	२	व्यर्थीकृतो
१०९	२२	[टिप्पणी अत्र १०७ तमस्य श्लोकस्य मातृकायामेव त्रुटितं द्वितीयार्धम् "व्याहतोऽर्थ स उक्त स्यात्तत्त्वनिश्चयकोविदैः" इति पूरणीयम् इत्यहं मन्ये ।]
११७	१२	नीरेजादिप्रवर्तनम्

MĀṆIKACHANDRA D. J. GRANTHAMĀLĀ

* The Serial Numbers marked with asterisk are out of print

*1 **Laghīyastraya-ādi-saṁgrahaḥ**: This vol. contains four small works 1) *Laghīyastrayam* of Akalaṅkadeva (c 7th century A. D.), a small Prakaraṇa dealing with *pramāna, naya* and *pravacana* Akalaṅka is an eminent logician who deserves to be remembered along with Dharmakīrti and others. His works are very important for a student of Indian logic Here the text is presented with the Sk. commentary of Abhayacandrasūri. 2) *Svarūpasambodhana* attributed to Akalaṅka, a short yet brilliant exposition of *ātman* in 25 verses 3-4) *Laghu Sarvajña-siddhih* and *Bṛhat-Sarvajña-siddhih* of Anantakīrti. These two texts discuss the Jaina doctrine of Sarvajñatā Edited with some introductory notes in Sk on Akalaṅka, Abhayacandra and Anantakīrti by PT. KALLAPPA BHARAMAPPA NITAVE, Bombay Samvata 1972, Crown pp 8-204, Price As 6/-.

*2 **Sāgāra-dharmāmṛtam** of Āśādhara · Āśādhara is a voluminous writer of the 13th century A. D., with many Sanskrit works on different subjects to his credit. This is the first part of his *Dharmāmṛta* with his own commentary in Sk. dealing with the duties of a layman PT. NATHURAM PREMI, adds an introductory note on Āśādhara and his works. Ed. by PT. MANOHARLAL, Bombay Samvat 1972, Crown pp 8-246, Price As 8/-.

*3 **Vikrāntakauravam** or **Sulocanānāṭakam** of Hastımalla (A D 13th century) A Sanskrıt drama ın sıx acts Ed wıth an ıntroductory note on Hastımalla and hıs works by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1972, Crown pp 4-164, Prıce As 6/-

*4 **Pārśvanātha-caritam** of Vādırājasūrı Vādırāja was an emınent poet and logıcıan of the 10th century A D Thıs ıs a bıography of the 23rd Tīrthaṅkara ın Sanskrıt extendıng over 12 cantos Edıted wıth an ıntroductory note on Vādırāja and hıs works by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1973, Crown pp 18-198, Prıce As 8/-

*5 **Maithilīkalyāṇam** or **Sītānāṭakam** of Hastımalla A Sk drama ın 5 acts, see No 3 above Ed wıth an ıntroductory note on Hastımalla and hıs works by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1973, Crown pp 4-96, Prıce As 4/-

6 **Ārādhanāsāra** of Devasena A Prākrıt work dealing wıth relıgıo-dıdactıc topıcs Prākrıt text wıth the Sk commentary of Ratnakīrtıdeva, edıted by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1973, Crown pp 128 Prıce As 4/6

*7 **Jınadattacaritam** of Gunabhadra A Sk poem ın 9 cantos dealıng wıth the lıfe of Jınadatta, edıted by PT MANOHALAL, Bombay samvat 1973, Crown pp 96, Prıce As 5/-

8. **Pradyumnacarita** of Mahāsenācārya A Sk poem ın 14 cantos dealıng wıth the lıfe of Pradyumna. It ıs composed ın a dıgnıfied style Edıted by

PTS MANOHARLAL and RAMPRASAD, Bombay Samvat 1973, Crown pp 230, Price As 8/-

9. **Cāritrasāra** of Cāmuṇḍarāya It deals with the rules of conduct for a house-holder and a monk Edited by PT INDRALAL and UDAYALAL, Bombay Samvat 1974, Crown pp. 103, Price As 6/-

*10. **Pramāṇanirṇaya** of Vādirāja A manual of logic discussing specially the nature of Pramāṇas. Edited by PTS INDRALAL and KHUBCHAND, Bombay Samvat 1974, Crown pp 80, Price As 5/-

*11 **Ācārasāra** of Vīranandi A Sk text dealing with Darśana, Jñāna etc Edited by PTS INDRALAL and MANOHARLAL, Bombay Samvat 1974, Crown pp 2-98, Price As 6/-

*12 **Trilokasāra** of Nemichandra An important Prākrit text on Jaina cosmography published here with the Sk commentary of Mādhavacandra Pt. Premi has written a critical note on Nemicandra and Mādhavacandra in the Introduction Edited with an index of Gāthās by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1975, Crown pp 10-405-20, Price Rs 1/12/-

*13. **Tattvānuśāsana-ādi-saṁgrahaḥ** : This vol contains the following works. 1) *Tattvānuśāsana* of Nāgasena 2) *Iṣṭopadeśa* of Pūjyapāda with the Sk. commentary of Āśādhara 3) *Nītisāra* of Indranandi 4) *Mokṣapañcāśikā*. 5) *Śrutāvatāra* of Indranandi. 6) *Adhyātmataraṅgiṇī* of Somadeva 7) *Bṛhat-pañca-namaskāra* or *Pātrakesarī-stotra* of Pātrakesarī with a Sk commentary 8) *Adhyātmāṣṭaka* of Vādirāja 9) *Dvā-*

trimśikā of Amitagati 10) *Vairāgyamanimālā* of Śrīcandra 11) *Tattvasāra* (in Prākrit) of Devasena 12) *Śrutaskandha* (in Prākrit) of Brahma Hemacandra 13) *Dhādasī-gāthā* in Prākrit with Sk chāyā 14) *Jñānosāra* of Padmasimha, Prākrit text and Sk chāyā PT PREMI has added short critical notes on these authors and their works Edited by PT MANOHARLAL, Bombay Samvat 1975, Crown pp 4-176, Price As 14/-

*14 **Anagāra-dharmāmṛta** of Āśādhara Second part of the *Dharmāmrta* dealing with the rules about the life of a monk Text and author's own commentary. Edited with verse and quotation Indices by PTS BANSIDHAR and MANOHARLAL, Bombay Samvat 1976, Crown pp 692-35, Price Rs 3/8/-

*15 **Yuktyanuśāsana** of Samantabhadra A logical Stotra which has weilded great influence on later authors like Siddhasena, Hemacandra etc Text published with an equally important commentary of Vidyānanda There is an introductory note on Vidyānanda by PT PREMI Ed by PTS INDRALAL and SHRILAL, Bombay Samvat 1977, Crown pp 6-182, Price As 13/

*16 **Nayacakra-ādi-samgraha** This vol contains the following texts 1) *Laghu-Nayacakra* of Devasena, Prākrit text with Sk chāyā 2) *Nayacakra* of Devasena, Prākrit text and Sk chāyā 3) *Ālāpapaddhati* of Devasena There is an introductory note in Hindī on Devasena and his *Nayacakra* by PT PREMI Edited by PT BANSIDHARA with Indices, Bombay Samvat 1977, Crown pp 42-148, Price As 15/-

*17 **Ṣaṭprābhṛtādi-saṁgraha** : This vol contains the following Prākrit works of Kundakunda of venerable authority and antiquity 1) *Darśana-prābhṛta*, 2) *Cāritra-prābhṛta*, 3) *Sūtra-prābhṛta*, 4) *Bodha-prābhṛta*, 5) *Bhāva-prābhṛta*, 6) *Mokṣa-prābhṛta*, 7) *Liṅga-prābhṛta*, 8) *Śīla-prābhṛta*, 9) *Rayanasāra* and 10) *Dvādaśānuprekṣā* The first six are published with the Sk commentary of Śrutasāgara and the last four with the Sk. chāyā only There is an introduction in Hindī by Pt Premi who adds some critical information about Kundakunda, Śrutasāgara and their works Edited with an Index of verses etc by Pt Pannalal Soni, Bombay Samvat 1977, Crown pp 12-442-32, Price Rs 3/

*18 **Prāyaścittādi-samgraha** . The following texts are included in this volume 1) *Chedapinda* of Indranandi Yogīndra, Prākrit text and Sk chāyā 2) *Chedaśāstra* or *Chedanavati*, Prākrit text and Sk chāyā and notes 3) *Prāyaścitta-cūlikā* of Gurudāsa, Sk text with the commentary of Nandiguru. 4) *Prāyaścittagrantha* in Sk verses by Bhaṭṭākalanka There is a critical introductory note in Hindī by Pt Premi. Edited by Pt Pannalal Soni, Bombay Samvat 1978, Crown pp 16-172-12, Price Rs 1/2/-

*19 **Mūlācāra** of Vaṭṭakera, part I An ancient Prākrit text in Jaina Śauraseni, Published with Sk chāyā and Vasunandi's Sk commentary A highly valuable text for students of Prākrit and ancient Indian monastic life Edited by Pts Pannalal, Gajadharalal and Shrilal, Bombay Samvat 1977, Crown pp 516, Price Rs. 2/4/-

20 **Bhāvasamgraha-ādih :** This vol contains the following works 1) *Bhāvasamgraha* of Devasena, Prākrit text and Sk chāyā 2) *Bhāvasamgraha* in Sk verse of Vāmadeva Paṇḍita 3) *Bhāva-tribhangī* or *Bhāvasamgraha* of Śrutamuni, Prākrit text and Sk chāyā 4) *Āsravatribhngī* of Śrutamuni, Prākrit text and Sk chāyā There is a Hindī Introduction with critical remarks on these texts by PT PREMI Edited with an Index of verses by PT PANNALAL SONI, Bombay Samvat 1978, Crown pp 8-284-28, Price Rs. 2/4/-

21 **Siddhāntasāra-ādi-Samgraha .** This vol contains some twentyfive texts 1) *Siddhāntasāra* of Jinacandra, Prākrit text, Sk chāyā and the commentary of Jñānabhūsaṇa. 2) *Yogasāra* of Yogicandra, Apabhramśa text with Sk. chāyā 3) *Kallāṇāloyanā* of Ajitabrahma, Prākrit text with Sk. chāyā. 4, *Amṛtāśīti* of Yogīndradeva, a didactic work in Sanskrit 5) *Ratnamālā* of Sivakoti 6) *Śāstrasārasamuccaya* of Māghanandi, a Sūtra work divided in four lessons *Arhatpravacanam* of Prabhācandra, a Sūtra work in five lessons 8) *Āptasvarūpam,* a discourse on the nature of divinity 9) *Jñānalocanastotra* of Vādirāja (Pomarājasuta) 10) *Samavasaraṇastotra* of Visṇusena 11) *Sarvajñastavana* of Jayānandasūri 12) *Pārśvanātha-samasyā-stotra* 13) *Citrabandhastotra* of Guṇabhadra 14) *Maharṣi*-stotra (of Āśādhara) 15) *Pārśvanātha-stotra* or *Lakṣmīstotra* with Sk commentary 16) *Neminātha stotra* in which are used only two letters viz *n* & *m* 17) *Śaṅkhadevāṣṭaka* of Bhānukīrti 18) *Nijātmāṣṭaka* of Yogīndradeva in Prākrit 19) *Tattvabhāvana*

or *Sāmāyika-pāṭha* of Amitagati 20) *Dharmarasāyana* of Padmanandi Prākrit text and Sk chāyā 21) *Sārasamuccaya* of Kulabhadra. 22) *Amgapaṇṇatti* of Śubhacandra Prākrit text and Sk chāyā 23) *Śrutāvatāra* of Vibudha Śrīdhara 24) *Śalākānikṣepana-niṣkāsana-vivaranam* 25) *Kalyānamālā* of Āśādhara. PT PREMI has added critical notes in the Introduction on some of these authors Edited by PT PANNALAL SONI Bombay Samvat 1979 Crown pp 32-324, Price Rs 1/8/-

*22 **Nītivākyāmṛtam** of Somadeva An important text on Indian Polity, next only to *Kautilya-Arthaśāstra* The Sūtras are published here along with a Sanskrit commentary There is a critical Introduction by PREMI comparing this work with Arthaśāstra. Edited by PT PANNALAL SONI, Bombay Samvat 1979, Crown pp 34-426, Price Rs 1/12/-

*23 **Mūlācāra** of Vaṭṭakera, part II Prākrit text, Sk chāyā and the commentary of Vasunandi, see No 19 above Bombay Samvat 1980, Crown pp. 332, Price Rs 1/8/-

24 **Ratnakaraṇḍaka-śrāvakācāra** of Samantabhadra With the Sanskrit commentary of Prabhācandra There is an exhaustive Hindī Introduction by PT. JUGAL KISHORE MUKTHAR, extending over more than pp. 300, dealing with the various topics about Samantabhadra and his works Bombay Samvat 1982, Crown pp. 2-84-252-114, Price Rs 2/-

25. **Pañcasamgrahah** of Amitagati A good compendium in Sanskrit of the contents of *Gāmmatasāra* Edited with a note on the author and his works by PT DARBARILAL Bombay 1927, Crown pp. 8-240, Price As. 13/-

26 **Lāṭīsaṁhitā** of Rājamalla It deals with the duties of a layman and its author was a contemporary of Akbar to whom references are found in his compositions There is an exhaustive Introduction in Hindī by PT JUGALKISHORE Edited by PT. DARBARILAL, Bombay Samvat 1948, Crown pp 24-136, Price As 8/-

27 **Purudevacampū** of Arhaddāsa A Campū work in Sanskrit written in a high-flown style Edited with notes by PT JINADASA, Bombay Samvat 1985, Crown pp 4-206, Price As 12/-

28 **Jaina-Śilālekha-samgraha** : It is a handy volume living the Devanāgarī version of *Epigraphia Carnatica* II (Revised ed) with Introduction, Indices etc by PROF HIRALAL JAIN, Bombay 1928, Crown pp 16-164-428-40, Price Rs 2/8-

29-30-31 **Padmacarita** of Ravisena This is the Jaina recension of Rāma's story and as such indispensable to the students of Indian epic literature It was finished in A D 676, and it has close similarities with *Paumcariu* of Vimala (beginning of the Christian era) Edited by PT DARBARILAL, Bombay Samvat 1985, vol i, pp 8-512 vol ii, pp 8-436 , vol iii, pp 8-446, Thus pp about 1400 in all, Price Rs 4/8/-

32-33 **Harivaṁśa-purāṇa** of Jinasena I · This is the Jaina recension of the Kṛṣṇa legend These two volumes are very useful to those interested in Indian epics It was composed in A D 783 by Jinasena of the Punnāṭa-saṃgha There is a Hindī Introduction by PT PREMIJI. Edited by PT DARBARILAL, Bombay 1930, vol i and ii, pp. 48 12-806, Price Rs 3/8/-

34 **Nītivākyāmrtam,** a supplement to No 22 above This gives the missing portion of the Sanskrit commentary, Bombay Samvat 1989, Crown pp. 4-76, Price As 4/-

35 **Jambūsvāmi-caritam** and **Adhyātma-kamalamārtaṇḍa** of Rājamalla See No 26 above. Edited with an Introduction in Hindī by PT JAGADISHCHANDRA, M A, Bombay Samvat 1993, Crown pp 18-264-4, Price Rs 1/8/

36 **Trisaṣṭi-smṛti-śāstra** of Āśādhara Sanskrit text and Marāthī rendering Edited by PT MOTILAL HIRACHANDA, Bombay 1937, Crown pp 2-8-166, Price As 8/-

37 **Mahāpurāṇa** of Puspadanta, Vol I **Ādipurāṇa** (Saṁdhis 1-37) A Jaina Epic in Apabhraṁśa of the 10th century A D. Apabhraṁśa Text, Variants, explanatory Notes of Prabhācandra A model edition of an Apabhraṁśa text, Critically edited with an Introduction and Notes in English by DR P L. VAIDYA, M A, D Litt, Bombay 1937, Royal 8vo pp. 42-672, Price Rs. 10/-.

37 (a). Rāmāyaṇa portion separately issued, Price Rs. 2.50.

38 **Nyāyakumudacandra** of Prabhācandra Vol. I This is an important Nyāya work, being an exhaustive commentary on Akalanka's *Laghīyastrayam* with Vivrti (see No 1 above) The text of the commentary is very ably edited with critical and comparative foot-notes by PT MAHENDRAKUMARA There is a learned Hindī Introduction exhaustively dealing with Akalanka, Prabhācandra, their dates and works etc written by Pt KAILASCHANDRA A model edition of a Nyāya text. Bombay 1938, Royal 8 vo pp 20-126-38-402-6, Price Rs 8/

39 **Nyāyakumudacandra** of Prabhācandra, Vol II See No 38 above Edited by PT MAHENDRAKUMAR SHASTRI who has added an Introduction Hindī dealing with the contents of the work and giving some details about the author There is a Table of contents and twelve Appendices giving useful Indices Bombay 1941. Royal 8vo pp 20+94+403-930, Price Rs. 8/8/-

40 **Varāṅgacaritam** of Jaṭā-Simhanandi A rare Sanskrit Kāvya brought to light and edited with an exhaustive critical Introduction and Notes in English by PROF A N UPADHYE, M A., Bombay 1938, Crown pp 16+56+392, Price Rs. 3/-.

41 **Mahāpurāṇa** of Puspadanta, Vol. II (Samdhis 38-80) See No 37 above The Apabhramśa Text critically edited to the variant Readings and Glosses, along with an Introduction and five Appendices by

DR P.L VAIDYA, M A.,D.Litt, Bombay 1940 Royal 8vo pp 24+570 Price Rs 10/-

42 **Mahāpurāṇa** of Puṣpadanta, Vol III (Saṃdhis 81-102) See No 37 and 40 above. The Apabhraṃśas Text critically edited with variant Readings and Glosses by DR. P L VAIDYA, M A, D Litt The Introduction covers a biography of Puspadanta, discussing all about his date, works, patrons and metropolis (Mānyakheṭa) PT PREMI'S essay 'Mahākavi Puspadanta' in Hindī is included here Bombay 1941. Royal 8vo pp 32+28+314 Price Rs 6/-

42(a) **Harivaṃśa** portion is separately issued Price Rs 2 50

43 **Ajanāpavanaṃjaya-nāṭakam** and **Subhadrā-nāṭikā** of Hastimalla Two Sanskrit Dramas of Hastimalla (see also No 3 above) Critically edited by PROF M V PATWARDHAN The Introduction in English is a well documented essay on Hastimalla and his four plays which are fully studied There is an Index of stanzas from all the four plays. Bombay 1950. Crown pp. 8+68+120+128 Price Rs 3/-

44 **Syādvādasiddhi** of Vādībhasimha Edited by PT DARBARILAL with Introductions etc in Hindī shedding good deal of light on the author and contents of the work Bombay 1950 Crown pp. 26+32+34+80 Price Rs 1-50

45 **Jaina Śilālekha-saṃgraha.** Part II (see No 28 above) The texts of 302 Inscriptions (following A. Guerinot's order) are given in Devanāgarī with summary

in Hindī There is an Index of Proper Names at the end Compiled by PT. VIJAYAMURTI, M A Bombay 1952 Crown pp 4+520 Price Rs 8/-

46 **Jaina Śilālekha-samgraha,** Part III (see Nos 28 & 45 above) The texts of 303-846 inscriptions (following Guérinot's list) is given in Devanāgarī with summary in Hindī compiled by PT. VIJAYAMURTI, M.A There is an Index of Proper Names at the end The Introduction by SHRI G C CHAUDHARI is an exhaustive study of inscriptions Bombay 1957. Crown pp 8+178+592+42 Price Rs 10/-

47 **Pramāṇaprameyakalikā** of Narendrasena (A.D 18th century) A Nyāya text dealing with Pramāṇa and Prameya The Sanskrit text critically edited by Pt DARBARILAL The Hindī Introduction deals with the author and a number of topics connected with the contents of this work Bhāratiya Jñānapīṭha Kashi, Varanasi 1961 Price Rs 1 50

48 **Jaina Śilālekha-samgraha,** Part IV (see Nos 28, 45 & 46 above) This vol contains some 654 inscriptions along with 324 Pratimā-lekhas of Nagpur in Appendix Compiled by DR VIDYADHAR JOHARAPURKAR with an exhaustive study of the inscriptions in the Introduction and Indexes in the end Varanasi Vīra Nirvāṇa Samvat-2491, Crown pp 10+34+506 Price Rs 7/-

49 **Ārādhanāsamuccayo-Yogasāra Samgrahaśca** This vol. contains two small sanskrit texts—1) Ārādhana samuccaya of Śri Ravicandra Munīndra

and 2) Yogasārasamuccaya of Srı Gurudas Edited wıth ındexes of verses and ıntroductıons by Dr A. N. UPADHYE, Varanası 1967, crown pp 8+58 Prıce Re 1/.

50 **Śṛgārārṇavacandrikā** of Vıjayavarṇī A hıtherto unpublıshed work on Sanskrıt poetıcs Crıtıcally edıted by Dr V M Kulkarnı wıth Introductıon, detaıled table of contents and sıx valuable Appendexes. Varanası 1969, crown pp 12+66+176 Prıce Rs. 3/-

For copıes please wrıte to—

BHĀRATĪYA JÑĀNAPĪTHA

3620/21 Netajı Subhash Marg,

Delhı—6 (Indıa)